

Національна академія наук України
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування
НАН України

Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість

Монографічний збірник

Київ
2016

УДК 330.3:303.442.4](477)

ББК 65.011(4Укр)

Р36

Автори: Гриценко А.А., Геєць В.М., Небрат В.В., Дейнеко Л. В., Бородіна О.М., Никифорок О.І., Близнюк В.В., Бандура О.В., Яременко О.Л., Меркулова Т.В., Бурлай Т.В., Гук Л.П., Пищуліна О.М., Джабраїлов Р.А., Устименко В.А., Галустян Ю.М., Данилова К.І.

Рецензенти: д-р екон. наук, проф. П.С.Єщенко (Інститут соціології НАН України);

канд. соціол. наук. О.М. Балакірева (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»).

*Затверджено до друку Постановою Вченої ради
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
№ 137, Протокол від 05 грудня 2016 р. № 17*

Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і

соціальна справедливість : монографічний збірник / за ред. акад. НАН

Р 36

України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2016. – 240 с. : табл., рис. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

ISBN 978-966-02-8125-7

Розкрито зміст реконструктивного типу економічного розвитку, основні напрями його формування, співвідношення економічної ефективності і соціальної справедливості. Автори пропонують новий концептуальний підхід, згідно з яким реконструктивний економічний розвиток полягає у поєднанні докорінної перебудови несучих конструкцій соціально-економічної системи з відновленням власної ідентичності та господарської суб'єктності України на засадах соціальної справедливості, що може відбуватися як в умовах економічного зростання, так і за нульових і навіть від'ємних темпів зростання економіки. Показано вплив історичної траєкторії розвитку господарства України на виникнення сучасних інституційних деструкцій, особливості взаємозв'язку економічних та політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України, обґрунтовано вибір стратегії реіндустріалізації, з'ясовано зміст реконструктивного розвитку аграрного сектора України на основі його соціоекономічної модернізації, розкрито особливості реконструкції транспортної інфраструктури, виклики та підходи до реконструкції соціально-трудої сфери, способи монетарного забезпечення реконструктивного розвитку економіки України. Обґрунтовано необхідність розробки інструментів обмеження соціальних ризиків та нерівності, забезпечення прав людини у економічних і соціально-трудої відносинах.

Монографічний збірник буде корисним як фахівцям у сфері економіки, політики і права, так і широкому колу читачів, які цікавляться соціально-економічними та інституційними проблемами розвитку.

УДК 330.3:303.442.4](477)

ББК 65.011(4Укр)

ISBN 978-966-02-8125-7

© Національна академія наук України, 2016

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2016

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	4
<i>Гриценко А.А.</i> Реконструктивний економічний розвиток – нова парадигма для України	6
<i>Геєць В.М.</i> Взаємозв'язок економічних та політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України	26
<i>Небрат В.В.</i> Історична траєкторія розвитку господарства України та завдання інституційної реконструкції	48
<i>Дейнеко Л.В.</i> Напрями та механізми реконструкції промислового сектора України	60
<i>Бородіна О.М.</i> Реконструктивний розвиток аграрного сектора України на основі його соціоекономічної модернізації	68
<i>Никифорок О.І.</i> Основні аспекти формування транспортної інфраструктури нового техно-економічного укладу	78
<i>Близнюк В.В.</i> Метаморфози ринку праці: глобальні тенденції та вітчизняні особливості	89
<i>Гриценко А.А., Бандура О.В.</i> Монетарне забезпечення реконструктивного економічного розвитку	108
<i>Яременко О.Л.</i> Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості як чинник функціонування та еволюції економічних систем	134
<i>Меркулова Т.В.</i> Справедливість, нерівність і економічна ефективність: аналіз та моделювання взаємозв'язків	155
<i>Бурлай Т.В.</i> Принцип соціальної справедливості в державному регулюванні посткризового періоду (в контексті досвіду ЄС)	168
<i>Гук Л.П.</i> Забезпечення гідного рівня соціальних гарантій та конкурентоспроможності національної економіки в умовах бюджетної економії	178
<i>Пищуліна О.М.</i> Соціальна політика – нові форми, нове розуміння, нова якість	192
<i>Устименко В.А., Джабраїлов Р.А.</i> Правові засади здійснення державної політики з реконструкції економіки	200
<i>Галустян Ю.М.</i> Соціальна справедливість як чинник розвитку соціально-трудових відносин	207
<i>Данилова К.І.</i> Інституційне підґрунтя реалізації порівняльних переваг у реконструктивному розвитку	217

ПЕРЕДМОВА

Подолання кризових явищ і вихід на траєкторію стійкого розвитку в умовах існування в базових економічних деструкціях зумовлює необхідність корінних змін у структурній динаміці соціально-економічної системи України. Ці зміни не можуть відбутися на основі винятково саморегулюючої сили ринкових законів, оскільки в існуючих умовах вони будуть спрямовувати економіку на розширене відтворення існуючих диспропорцій. Саме тому важливим є поєднання сили ринку із силою держави, активне використання її регулюючої функції і проведення науково-обґрунтованої економічної політики в усіх її складових. Для реалізації такого підходу необхідне перспективне бачення проблеми, яке виходить за межі існуючої парадигми і формує нові теоретичні та практичні патерни економічної діяльності. Це вимагає розширення і поглиблення категорійного апарату дослідження та його застосування до пізнання нових соціально-економічних реалій і практичного впливу на них. Саме цій проблематиці присвячено цей монографічний збірник. В ньому містяться статті, підготовлені на базі досліджень за науковими темами «Реконструктивний тип економічного розвитку та основні напрями його реалізації» і «Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплементарності». Разом з тим це не просто збірник статей на різні теми і навіть не тематичний збірник. У ньому представлені матеріали, об'єднані загальним предметом дослідження і вихідними методологічними положеннями. Звичайно, це ще не монографія. Існують певні розриви у поєднанні реконструктивності та соціальності, але не підлягає сумніву, що реконструктивний розвиток за своєю суттю є соціально спрямованим і змінює міру економічної динаміки та критерії ефективності.

У роботі сфокусовано увагу на розкритті сутності, форм проявів і особливостей реконструктивного економічного розвитку та визначенні основних напрямів його практичної реалізації в Україні. Показано вплив історичної траєкторії розвитку госпо-

дарства України на виникнення сучасних інституційних деструкцій, особливості взаємозв'язку економічних та політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України, обґрунтовано вибір стратегії реіндустріалізації, з'ясовано зміст реконструктивного розвитку аграрного сектора України на основі його соціоекономічної модернізації, розкрито особливості реконструкції транспортної інфраструктури України, виклики та підходи до реконструкції соціально-трудової сфери, способи монетарного забезпечення реконструктивного розвитку економіки України.

Реконструктивний розвиток в дослідженні обґрунтовується як поєднання інтровертного, інклюзивного та інноваційного розвитку, спрямованого на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян шляхом корінної перебудови структури економіки і розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем. На практиці такий підхід покликаний реалізувати сутнісні особливості та переваги України (її самість) в усіх аспектах (географічному, геополітичному, природному, господарському, історичному, ментальному, поведінковому тощо) у тій мірі, в якій вони впливають на економічний розвиток, і відновити власну господарську суб'єктність України. Вирішення проблем реконструктивного розвитку можливе лише на основі реалізації принципів соціальної справедливості, якій присвячено ряд статей монографічного збірника.

УДК 330.34.01

Гриценко А.А.,

*член-кореспондент НАН України, заступник директора
Інституту економіки та прогнозування НАН України*

РЕКОНСТРУКТИВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК – НОВА ПАРАДИГМА ДЛЯ УКРАЇНИ¹

Показано необхідність для України формування нової парадигми економічного мислення і розвитку. Її зміст полягає у переході до мислення категоріями реконструктивного типу економічного розвитку, який реалізується у поєднанні інтровертного, інклюзивного та інноваційного розвитку, зміст якого розкривається шляхом забезпечення єдності інтровертного, інклюзивного та інноваційного розвитку, спрямованого на вирішення внутрішніх проблем країни шляхом корінної перебудови структури економіки, зміни її несучих конструкцій і розгортання внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем для забезпечення добробуту громадян та соціальної справедливості. З'ясовано єдність та відмінність модернізації і реконструкції економіки, необхідність врахування співвідношення якісних і кількісних характеристик економічних перетворень, можливість існування деструктивного зростання і зростання без розвитку. Показано, що реконструктивний розвиток можливий як на основі економічного зростання, так і за певних умов при нульових і навіть від'ємних темпах зростання економіки. Доведено, що реконструктивний розвиток за своєю суттю є соціально спрямованим. Запропоновано використання законів архітекtonіки для оцінки справедливості економічного розвитку. Визначено основні напрями реконструктивного розвитку.

Ключові слова: парадигма реконструктивного економічного розвитку, економічне зростання, інтровертний розвиток, інклюзивний розвиток, закони архітекtonіки, соціальна справедливність.

Україна перебуває в біфуркаційному просторі і переживає доленосний період своєї історії. Подальший її розвиток не може від-

¹ Стаття підготовлена в рамках виконання досліджень за науковим проектом «Реконструктивний тип економічного розвитку та основні напрями його реалізації в Україні».

буватися на тій економічній основі, що склалася. Тому зараз потрібна не модернізація, а реконструкція економіки, зміна її несучих конструкцій відповідно до нової архітектури у європейському і світовому просторі. Це передбачає формування нової парадигми економічного мислення і розвитку.

Реконструкція – багатозначне поняття, яке широко застосовується в науці та практиці. Воно трактується як «корінна перебудова чого-небудь, організація за абсолютно новими принципами», як «відтворення процесів, що відбувалися в минулому, на основі деякої моделі і передумов», як «відновлення первісного вигляду чогось», як «відтворення матеріальної і духовної культури тієї чи іншої історичної епохи і регіону»² тощо.

У цьому дослідженні поняття реконструкції буде трактуватися у поєднанні двох своїх значень: 1) докорінної перебудови і 2) відновлення власної ідентичності, самості та суб'єктності. Інакше кажучи, в цьому контексті реконструкція економіки України означає не просто її корінну перебудову відповідно до якогось проекту, а таку корінну перебудову, яка покликана реалізувати сутнісні особливості та переваги України (її самість) в усіх аспектах (географічному, геополітичному, природному, господарському, історичному, ментальному, поведінковому і т.ін.) тією мірою, якою вони впливають на економічний розвиток.

Для розкриття власного змісту реконструктивного розвитку, його особливостей порівняно з іншими типами змін необхідно застосувати логіко-історичну методологію. Остання передбачає 1) врахування попередньої логіки і траєкторії розвитку, яка суттєво впливає не тільки на нинішній стан об'єкта, а й на перспективи його подальшого руху; 2) оцінку нинішнього стану об'єкта дослідження; 3) визначення напрямів його розвитку в актуальному співвідношенні з загальносвітовими тенденціями.

Такий підхід означає, що для визначення змісту, основних напрямів і соціальної спрямованості реконструктивного розвитку необхідно зрозуміти, що являє собою Україна у єдності і роздільності усіх своїх складових (видів економічної діяльності, природного й виробничого потенціалів, структури суспільного багатства тощо) як

результат попереднього історичного розвитку, і визначити такі напрями перебудови структури економіки в цілому і окремих її сфер, які б давали можливість використати існуючі особливості та переваги для забезпечення соціально справедливого економічного розвитку відповідно до логіки історичного прогресу.

Логіко-історична методологія також передбачає врахування в кожному теоретичному кроці і в кожній практичній дії необхідності забезпечення їх відповідності загальним сутнісним засадам суспільно-економічного розвитку. Йдеться про таке.

Вихідним соціально-економічним відношенням, що породжує, з одного боку, людину як суспільну істоту, з іншого – суспільство як форму об'єднання людей, є сумісно-розділена праця. Це положення доведено і теоретично, і практично³. Як вихідне відношення, сумісно-розділена праця розгортається у розгалужену систему соціально-економічних відносин. І немає жодного сучасного соціально-економічного явища, яке б не було однією з форм реалізації сумісно-розділених відносин. Предметне врахування цього положення є важливим методологічним інструментом вирішення проблем взаємодії індивіда і суспільства, ринку і держави, фірм і домогосподарств, взаємозв'язку видів економічної діяльності, реальної і фінансової економіки, різних секторів господарської системи і всього іншого. Воно також повинно бути повною мірою застосовано для вирішення проблем реконструктивного розвитку.

Реконструкція має спільні та відмінні риси з такими спорідненими поняттями, як трансформація, модернізація, удосконалення та ін. Спільною рисою цих понять є зміни, а відмінності виникають із способів, форм та різноманітних модифікацій цих змін. Поняття трансформації акцентує увагу на перетворенні структур, форм і способів, зміні цільової спрямованості діяльності⁴, на переході через проміжні ланки. Удосконалення віддзеркалює свідому діяльність, спрямовану на підвищення якості об'єкта. Особливої уваги заслуговує співвідношення реконструкції і модернізації у зв'язку з тим, що модернізація стала одним із основних трендів сучасного розвитку. Існують концепції, стратегії, програми і плани модерніза-

³ Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. – Saabruken / Deutschland: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – С. 51–53, 110–115.

⁴ Трансформація [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_economic_law/16427/

² Реконструкція [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/>; Реконструкція [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ції, багато країн ставлять завдання модернізувати свої економіки й суспільства. Такі завдання ставила й Україна. Але зараз, після чергової глибокої кризи, яка знову відкинула Україну на багато років назад і не створила позитивного потенціалу оновлення, проблема повинна бути поставлена по-іншому. Основний наголос необхідно зробити не на модернізації, а на реконструкції.

Модернізація, на відміну від реконструкції, акцентує на оновленні існуючого, вона стосується зовнішніх форм, а не внутрішнього змісту того, що оновлюється. Якщо, наприклад, модернізується сталеплавильний завод, то він залишається сталеплавильним заводом, але стає більш сучасним, таким, що використовує найновіші технології. Якщо ж він перетворюється у торговий центр, то це вже не описується поняттям модернізації, бо змінюється сутність і внутрішній зміст об'єкта. Звичайно, модернізація може бути більш чи менш глибокою. Якщо вона є достатньо глибокою, починає торкатися несучих конструкцій об'єкта, то вона перетворюється у реконструкцію. Глибина модернізації, яка визначається переходом від зовнішніх форм до несучих конструкцій внутрішнього змісту, є межею перетворення модернізації в реконструкцію.

Важливо розуміти діалектику цих понять, можливість переходу одного в інше, їх ототожнення і суттєві відмінності. Модернізація і реконструкція у складних системах можуть бути складовими одна одної. Наприклад, у процесі реконструкції об'єкта окремі складові можуть бути просто оновлені, модернізовані, в той час як інші зазнають корінних змін. І навпаки, в модернізації об'єкта окремі його складові можуть бути реконструйовані (наприклад, окремий цех у загальній модернізації заводу).

У цьому дослідженні мова йде не просто про реконструкцію і модернізацію, а про реконструктивний розвиток. У цьому аспекті ключове значення має розуміння співвідношення кількісних і якісних характеристик. В загальнофілософському значенні (за Гегелем) якість – це визначеність предмета (економіка, держава, стіл, посуд тощо), а кількість – це байдужа до якості визначеність (1, 2, 3, 4 і т.д. байдуже чого: столів, держав, людей тощо). «Якість, – писав Г.Гегель, – є в першу чергу тотожна з буттям визначеність, так що щось перестає бути тим, чим воно є, коли втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішня буттю, бай-

дужа для нього визначеність»⁵. Будь-яке явище чи процес завжди мають якісні і кількісні параметри, але їхня єдність може бути покладена однією своєю стороною, або, що є тим самим, в основі єдності може лежати кількісна або якісна визначеність. Так, термін «зростання» акцентує увагу на кількісних характеристиках, хоча, звичайно, певні якісні визначеності завжди є. А термін «розвиток» акцентує на якісних характеристиках, які, безумовно, мають і кількісну визначеність. Якщо ж актуалізувати співвідношення кількісних і якісних характеристик (а не брати їх у «знятому» вигляді, як це було у попередніх поясненнях і прикладах), то з'являються такі поняття, як зростання без розвитку (без позитивних якісних змін в економіці), або деструктивне зростання (тобто таке зростання, яке погіршує структуру економіки).

Реконструктивний економічний розвиток – то такий розвиток, який досягається на основі якісної перебудови несучих конструкцій економіки, корінної зміни її структури. Його особливістю є те, що він може бути досягнутий як за економічного зростання, так і за нульових і навіть за від'ємних темпів зростання економіки. Якщо, наприклад, українська економіка буде здійснювати свою реконструкцію таким чином, що скорочуватимуться експортно-сировинні виробництва (металургія, хімія і т. ін.), а будуть розвиватися галузі, що працюють на внутрішній ринок (унаслідок чого зростуть доходи і якість життя населення, зменшиться соціальна диференціація за доходами), то ми матимемо розвиток економіки навіть у тому разі, коли зростання внутрішнього ринку буде відбуватися темпами, які не перебивають втрати від зменшення експорту, і в цілому темпи зростання економіки знизяться, або навіть будуть від'ємними.

Такий тип реконструктивного розвитку через деякий час стане актуальним для світової економіки. Але для України він став актуальним уже зараз. Сам зміст реконструктивного економічного розвитку включає в себе соціальну спрямованість змін. Якщо, наприклад, економіка кількісно не зростає, а відбуваються зміни в структурі економіки, то цей процес може бути охарактеризовано як розвиток тільки в тому разі, коли більшою мірою задовольняються життєві потреби людей і суспільства в цілому. Це і означає, що реконструктивний розвиток по своїй суті є соціально спрямованим,

⁵ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – С. 216.

націленим на забезпечення соціальної рівноважності і справедливості.

Застосування логіко-історичної методології зумовлює необхідність звернення, як уже відмічено, до концепції сумісно-розділеної діяльності, яка розкриває способи породження індивіда і суспільства і всіх їх похідних утворень. Безумовно, це стосується й соціальної спрямованості реконструктивного розвитку. Сам момент переходу роздільного у сумісне, індивідуального у суспільне і навпаки віддзеркалює їх тотожність як певного правила, норми (повторення загального у поведінці індивідів стає правилом – індивідуальне переходить у загальне, а дотримання індивідом певних правил означає перехід загального в індивідуальне). Цей процес віддзеркалює формування інститутів як моментів статичності, тотожності, збігу у співвідношенні індивідуальної і суспільної визначеності економічної діяльності.

Такий підхід є базовим для визначення змісту справедливості у реконструктивному соціально-економічному розвитку. Адже справедливість існує тільки у ставленні індивіда до суспільства і суспільства до індивіда. Вона характеризує відповідність дій певним критеріям, правилам, нормам, які у суспільній свідомості втілюють справедливість. Які дії, вчинки, розвиток подій є справедливими, а які ні? Якщо за декілька років незначна частка людей у процесі приватизації державної власності стала мільярдерами, а більшість населення майже нічого не отримала, то більшість громадян скаже, що це несправедливо. При тому мало хто зможе пояснити, а чому саме, які критерії віднесення до справедливого і несправедливого. Це сприймається на рівні почуття, підсвідомості, які, однак, базуються на суспільних інститутах. Почуття справедливості є однією із ментальних характеристик людських спільнот.

Оцінка справедливості означає застосування певного критерію, порівняння дій з цим критерієм, установлення тотожності, рівності йому. Тому першим критерієм справедливості є рівність. Але рівність є складним відношенням. Найбільш простою її складовою є абстрактна рівність як однакова кількість. Якщо діляться цукерки між дітьми, то справедливим буде вважатися розподіл порівну і несправедливим, якщо хтось одержить більше. Це зрівняльний розподіл. Більш складним є розподіл за критерієм основи. Наприклад, рівна оплата за рівний трудовий внесок. Якщо хтось більше працює і більше отримує доходу, то це вважається справедливим. Але це

вже не зрівняльний розподіл. З точки зору абстрактної рівності цей розподіл є нерівним, адже люди отримують різну оплату. Але він є рівним за критерієм трудового внеску.

Рівність за критерієм основи має певні особливості. В основі «знімається» суперечність, яка виражає сутність явища. Тому критерій, по-перше, повинен відповідати сутності явища. Не можна простір безпосередньо вимірювати часом, а час – відстанню, вологість повітря вимірювати амперами, а силу струму – тонами. Критерій є не що інше, як сама сутність, виокремлена із явища і застосована до нього як зовнішнє мірило. По-друге, критерій повинен бути таким, що розвивається разом з явищем. Не можна до студентів першого і п'ятого курсів застосовувати один і той же критерій знань. Поставити студенту п'ятого курсу відмінну оцінку за знання, якими він повинен володіти на першому курсі, – несправедливо. Тут не витримана вимога розвитку до критерію. Людину, яка тільки що народилася, ми оцінюємо за довжиною і вагою (3,5 кілограма ваги і 50 см завдовжки – це добре). Інших, власне соціальних, характеристик вона ще не має. Але якщо запитати про цю ж людину у тридцятирічному віці і отримати відповідь про 80 кг ваги і 180 см зросту, то це буде дуже дивно. Не ці ознаки є головними для дорослої людини.

По-третє, критерій повинен бути диференційованим. Студент може бути відмінником з гуманітарних дисциплін і невстигаючим з математики, або навпаки. І судити про нього як студента тільки на основі одного критерію було б помилково і несправедливо.

Відповідно до такої методології для визначення справедливості соціально-економічного розвитку необхідно з'ясувати його сутність, виразити її у формі зовнішніх критеріїв і застосувати останні до оцінки процесу соціально-економічного розвитку. Сутність соціально-економічного розвитку полягає у взаємопов'язаних процесах розвитку: з одного боку, економічного, з іншого – людського. Економічний розвиток включає економічне зростання, що інтегровано виражається у збільшенні ВВП, і його якісні зміни. Людський розвиток включає удосконалення людських якостей (здібностей) і поліпшення умов життєдіяльності людини. Кожна з цих складових може бути деталізована і представлена як узагальнюючим критерієм (наприклад ВВП, індекс людського розвитку), так і цілою системою диференційованих показників. Будь-яка складова має своє об'єктивно обумовлене місце, відіграє свою специфічну роль і має свою вагу у загальному процесі розвитку. Враховуючи те, що спра-

ведливість має своїм критерієм не абстрактну рівність, а рівність, яка відповідає сутності явища, справедливим соціально-економічним розвитком є такий, який забезпечує **рівноважний** (збалансований), а тому і усталений розвиток усіх складових. Мова йде про таке економічне зростання, яке покращує якість ВВП і структуру економіки, супроводжується покращенням умов життєдіяльності людей і розвитком людських здібностей. Проблема справедливості соціально-економічного розвитку, таким чином, стає проблемою його динамічної рівноважності (збалансованості) і усталеності. Реконструктивний розвиток саме так вирішує ці проблеми і забезпечує вектор справедливості економічних перетворень.

Економічне зростання може в окремих випадках відбуватися таким чином, що більшість населення не відчує покращення життя, або навіть відчує його погіршення. Такий розвиток є несправедливим. Несправедливим є і такий розвиток, коли покращення життя широких верств населення відбувається темпами, не зіставними із збагаченням невеликої групи людей. А які ж пропорції є рівноважними і справедливими? Такі, які відповідають законам архітекtonіки – такій фундаментальній структурі цілісних систем, що адекватно відображає їх сутність і побудована за законами гармонії⁶.

Перший закон – закон рівноваги, суть якого полягає в тому, що всі елементи цілісної системи рухаються у напрямі покою щодо інших елементів, або перебувають у цьому стані. Всі економічні закони мають **рівновагу** у своїй основі: закони попиту і пропозиції, вартості, грошового обігу, рівновага фірми, домогосподарства, рівноважний стан державного бюджету, платіжного балансу тощо.

Другий закон – закон усереднення, або золотієї середини, є більш конкретною формою дії закону рівноваги. Він дає просторову і кількісну визначеність взаємодії однорідних елементів системи, що перебувають у постійному русі, та інтегрує їх в одну характеристику. Закон вартості, наприклад, згідно з трудовою теорією, регулює ціни і є їхнім середнім значенням, що визначається суспільно необхідними (середніми) витратами праці на виробництво товару. Середні витрати, середній дохід, середній прибуток є узагальненими характеристиками витрат, доходів, прибутків як цілого стосовно іншого цілого (наприклад, доходів до витрат).

Третій закон – закон ієрархічної структуризації, або золотого перетину – характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні фактори розвитку і здатні об'єднуватися в певні цілісні утворення в межах більш широкої цілісності. Цей закон спирається на дію двох попередніх, бо структуризація за законом золотого перетину відбувається, по-перше, на основі руху до рівноваги, по-друге, рівновага досягається в точці усереднення, а вже усереднені значення, що виражають внутрішньо складний елемент як цілісність, структуруються за законом золотого перетину. Закон золотого перетину є найбільш складним, оскільки він діє у тих цілісних системах, внутрішні елементи яких самі утворюють цілісність⁷. **Рівність** тут представлена не тільки безпосередньо як рівновага, і не тільки як рівновага близько середнього значення, а як динамічний принцип поділу (золотого перетину): все ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Рівними є взаємопов'язані співвідношення цілого і його складових.

Як показали дослідження, за умов вільного підприємництва диференціація підприємств за обсягами виробництва відбувається за законом золотого перетину⁸, розвинені інституції в ринковій економіці наближають фактичну структуру валового наявного доходу до золотієї пропорції⁹. Структурування країн за рівнем ВВП в розрахунку на одну особу також наближається до ряду золотого перетину, але у групах найбагатших країн ці рівні трохи перевищують параметри золотієї пропорції, а в групах «бідних» країн вони нижчі за золотий стандарт¹⁰. Це означає порушення пропорції золотого стандарту, що свідчить про відхилення від усталеного і справедливого розвитку.

Разом з тим потрібно враховувати, що здійснення законів архітекtonіки відбувається через постійні коливання і відхилення від рівноваги, серединного тренду, золотого перетину. Це не порушення законів, а механізм їх реалізації. Але відхилення також повинні мати свої параметри, що не порушують стійкості та справедливості. Так, рівноважно і справедливо, коли підприємець отримує середній прибуток. Однак рівновага виявляється через відхилення від неї.

⁷ Там само.

⁸ Крючкова І.В. Структурні чинники розвитку економіки України. – К.: Наукова думка, 2004. – с. 94..

⁹ Там само. – С. 115.

¹⁰ Там само. С. 138–139.

⁶ Институциональная архитекtonика и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А.А.Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – С. 23–26.

Збільшення попиту призводить до зростання ціни, і якщо підприємець реагує на це, збільшуючи виробництво дефіцитного товару, і отримує додатковий до середнього прибуток, то він працює на рівновагу і справедливо одержує винагороду. Але до якої міри це справедливо? Якщо надприбуток у 10 разів більший за середній прибуток, то й без спеціального аналізу можна сказати, що це нерівноважна ситуація і одержання такого доходу несправедливе. Де межа переходу справедливого у несправедливе?

Якщо до цієї ситуації застосувати закон золотого перетину, то одержимо таке. Золотий перетин розділяє ціле на комплементарні частини у пропорції 61,8 % і 38, 2 %. Це співвідношення забезпечує стабільність цілого в його диференціації і динаміці. Більша частина є базовою, а менша доповнювальню. Якщо, наприклад, наявний доход домогосподарств становить більшу частину (за розрахунками І. Крючкової за ряд років для 20 країн він становив у середньому 63,6%¹¹), а інші сектори становлять 36,4%, то межею скорочення інших секторів є їхня частка. Досягнення межі знищують цілісність, бо зникає сама її структура (одна з двох частин). Зрозуміло, що безпечними будуть зміни, які залишають стабільною і меншу частину. А оскільки вона також диференційована за золотим перетином, то межею її стабільності є менша частина. У відношенні до всього цілого це – 14,6%. Тобто, якщо коливання близько середнього значення відбуваються в межах приблизно 15%, то це є способом реалізації середнього значення. Ці відхилення не порушують рівноваги і справедливості. Якщо ж відхилення перебільшують це значення, то це свідчить про відхід від рівноважного руху і справедливого розподілу.

Ці співвідношення характеризують пропорції цілого і його складових як таких, незалежно від природи цієї цілісності. В реальному житті необхідно враховувати природу цілісності, її внутрішні характеристики. Але вони тільки модифікують, корегують пропорції, а не відміняють їх. Якщо внутрішня структура цілого є деформованою, віддаленою від рівноважних пропорцій, то, наприклад, в економіці можливо і доцільно проводити політику (грошово-кредитну, бюджетну, промислову, структурну, фінансову), спрямовану на подолання дисбалансів і наближення до рівноважних пропорцій. Але відхилення від наявних середніх значень у корек-

тивах не повинно перевищувати 15 % у кожному циклі корекцій. Інакше сам рух до стабільного стану породжуватиме нестабільність. Це можна назвати принципом поступовості у досягненні рівноважного стану і справедливого розвитку.

Таким чином, у реконструктивному розвитку, націленому на підвищення рівня соціальної справедливості, необхідно враховувати дію законів архітекtonіки. Це одна із характерних рис парадигми реконструктивного розвитку. Є ще суттєво важливі підстави, без урахування яких не можна вирішити завдання реконструктивного розвитку. Перш за все, йдеться про інверсійний тип ринкової трансформації та інверсійний тип розвитку. Україна (на відміну від сучасних розвинених країн, які здійснювали ринкову трансформацію класичного типу) трансформувала свою директивно-планову економіку в ринкову за інверсійним типом. У класичному типі ринкової трансформації перехід здійснювався від дрібної приватної власності до більшої, від вільної конкуренції до утворення монополій і різноманіття ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання. У ринковій трансформації інверсійного типу все відбувалося в зворотному порядку: від панування державної власності до приватної і різноманіття форм власності, від директивного планування до розвитку конкуренції, від державного планування цін до вільного ціноутворення. Порядок і, отже, зміст економічних перетворень в класичному та інверсійному типах ринкової трансформації були абсолютно різні. Це не було враховано в економічній політиці держави. І, як наслідок, результат трансформації суттєво відрізняється від поставлених цілей.

Поєднання інверсійного типу ринкової трансформації з глобалізацією в умовах України, яка має суттєво нижчий рівень економічного розвитку порівняно з розвиненими країнами, привело до того, що Україна на основі ринкових законів пристосовується до різних фрагментів світової економіки як сировинний додаток промислово-аграрного типу (переважає експорт металу, продуктів хімічної промисловості, зерна і технічних культур). При цьому внутрішній ринок залишається несформованим, а його подальше розширення, засноване на імпорті продукції більш високого технологічного рівня, і збільшення експорту сировини означає розширене відтворення сформованих диспропорцій. Це є базовою деструкцією української економіки, яка відтворюється в розширеному масштабі. В таких умовах економічне зростання і навіть модернізація призводять до

¹¹ Там само. – С. 81.

поглиблення диспропорцій, що неминуче закінчується кризою. Змінити таку структуру руху економічної системи можна лише на основі реконструктивного типу розвитку.

При цьому повинна бути врахована логіка розвитку і сучасні співвідношення ринкових і неринкових засад розвитку. Застосування тільки ринкових принципів для вирішення проблем розвитку інверсійної економіки призводить до цілої низки деформацій і є яскравим проявом ринкового фундаменталізму, який є значно поширенішим, ніж це зазвичай вважається.

Історично розвиток здійснюється шляхом переходу від натурально-господарських до індустріально-ринкових і далі до формування інформаційно-мережевих систем. Індустріально-ринкові системи історично змінюють натурально-господарські. Останні зникають як системи. Але не зникають натурально-господарські відносини. Вони «знімаються» у більш складних індустріально-ринкових відносинах, перетворюючись у залежну від них і опосередковану ними підсистему. Природні потреби людей і вироблені натуральні продукти та безпосереднє відношення людей до цих продуктів, яке полягає у їх споживанні, нікуди не ділися (люди, як і раніше споживають і предмети харчування, і предмети широкого вжитку, і засоби виробництва), але це споживання стає можливим тоді, коли потреба стає представленою грошима і таким чином перетворюється у попит, а продукт виробництва стає товаром і відображає пропозицію. В такій системі, якщо у людини є потреба, навіть найбільш нагальна, але немає грошей для придбання відповідного товару на ринку для задоволення цієї потреби, то це означає, що немає попиту; а якщо у виробника є ресурси для виробництва певного продукту, але на нього немає попиту і через це такий продукт не зможе стати товаром, то цей продукт не вироблятиметься і на ринку не буде його пропозиції. Зрозуміло, що ця система створює формальну можливість такого розбалансування економічної системи, коли, з одного боку, є ресурси для виробництва продуктів, а з іншого – реальні потреби в них, але немає грошей, які б з'єднали їх, перетворивши в попит і пропозицію. Незадоволені потреби при невикористаних ресурсах – такий результат цього виду диспропорції. В яких же випадках вона може виникнути?

В класичному типі формування ринкової економіки відбувається поступовий процес опосередкування натурально-господарських відносин ринковими. В тій мірі, в якій товарне виробництво не охо-

пило все господарство, воно залишається натуральним і розриву у механізмах задоволення потреб не виникає. В інверсійному типі формування ринкової економіки такий розрив виникає при поєднанні її з глобалізацією. Відкритість економіки і внутрішнього ринку з'єднує внутрішній і зовнішній ринки в одну систему.

В таких умовах раціоналізація відбувається на ринкових засадах: виживають сировинні галузі, які працюють на зовнішній ринок і в яких технологічні переваги не мають вирішального значення внаслідок низького рівня переробки; а галузі, пов'язані з більш глибокою переробкою, програють у конкурентній боротьбі з іноземними товаровиробниками внаслідок нижчої продуктивності праці і вищої ресурсомісткості кінцевої продукції. Структура економіки поступово деградує, внутрішній ринок відносно, а інколи і абсолютно, скорочується, зростає розшарування населення за доходами, соціальна напруга і рівень нестабільності, що обумовлює періодичні сплески політичної активності негативного спрямування з невизначеними наслідками. Країна потрапляє в інверсійну пастку.

Особливість цієї пастки полягає в тому, що застосування класичних ринкових інструментів для вирішення економічних проблем призводить до їх подальшого поглиблення. В кредитно-банківській сфері інверсійна пастка проявляється в тому, що підприємці не можуть у належних масштабах користуватися банківськими кредитами через занадто високі відсоткові ставки, а банки, маючи надлишкову ліквідність, не розширюють кредитування через відсутність надійних позичальників. Спроба центрального банку стимулювати кредитування через збільшення рефінансування банків призводить не до бажаного результату, а до збільшення девальваційного тиску на національну валюту і подальшої девальвації гривні.

Збалансувати економіку, використовуючи лише ринкові принципи, в такому разі неможливо. Необхідно підключити реципрокні підходи, які не вимагають еквівалентності у кожному акті. Саме вони можуть стати компенсуючим інструментом у механізмі подолання системних диспропорцій. Наприклад, в Україні внаслідок інверсійного типу трансформації економіки, поєданого з глобалізацією, базові проблеми нормального харчування і забезпечення громадян житлом не вирішено. І на ринкових принципах вони не можуть бути вирішені. Розрахунки показують, що для того, щоб заробити на трикімнатну квартиру, наприклад, в Києві, необхідно працювати 50 ро-

ків і більше. А для значної частки людей вирішення цього завдання є неможливим упродовж усього життя. Тому потрібно створювати принципово нові механізми введення грошей в економіку через неприбуткові державно-публічні фінансові установи, збільшуючи і раціоналізуючи попит з одночасним зв'язуванням його із стимулюванням відповідної пропозиції. На основі таких механізмів проблеми харчування і житла в Україні можна було б вирішити достатньо швидко. Те саме можна сказати і про інфраструктурні проекти.

Узагальнюючи аналіз логіко-історичних особливостей шляху України, можна визначити два базових підходи до вирішення проблем реконструктивного розвитку. Перший пов'язаний з необхідністю вирішення проблем забезпечення життєдіяльності людей у їх логіко-історичній детермінації, яка була порушена інверсійним типом трансформації. Він включає в себе:

- 1) розв'язання базових проблем відтворення життєдіяльності людей (харчування, житло, охорона здоров'я);
- 2) розвиток інфраструктури (дороги, транспорт, зв'язок);
- 3) створення умов для інноваційного розвитку (освіта, наука, інновації).

Не забезпечивши, наприклад, вирішення базових проблем харчування і житла, неможливо виконувати на сучасному рівні інші завдання. Історично і логічно названі проблеми вирішуються саме в такій фундаментальній детермінації. Це, звичайно, не виключає рефлексивної взаємодії названих рівнів. Так, проблеми харчування і житла потрібно вирішувати з урахуванням сучасних технологій, інноваційного розвитку, а інноваційним розвитком повинні займатися люди, які мають належні умови життєдіяльності.

Другий базовий підхід до вирішення проблем реконструктивного розвитку лежить у площині структурно-функціонального аналізу і має на меті забезпечити структурно-функціональну збалансованість економічної системи. Він передбачає, перш за все, збалансоване функціонування і розвиток реального і фінансового секторів економіки. У свою чергу, розвиток реального сектора повинен розглядатися у трьох аспектах: 1) виробничому, 2) соціально-економічному і 3) екологічному. Перший включає в себе:

- 1) реконструкцію промислової сфери (реіндустріалізацію);
- 2) перебудову аграрної сфери у її поєднанні з сільським розвитком;
- 3) реконструкцію виробничої інфраструктури.

Проблеми реіндустріалізації зазвичай розглядаються у дискурсі постіндустріальності і неоіндустріалізму. Однак ці терміни не розкривають позитивний зміст перетворень, вони тільки вказують на те, що ці процеси знову певним чином повторюються (ре), відбуваються після традиційного індустріального розвитку (пост) і є новими (нео). В чому полягає зміст їх новизни – залишається не визначеним. Тому ці терміни відображають тільки перше заперечення індустріалізму. А визначеність предмета передбачає подвійне заперечення: заперечення заперечення. Визначити предмет – значить, у буквальному сенсі вказати його межі. Але щоб знати, що далі є не-предмет, треба вийти за його межі (перше заперечення). Інакше їх не можна виявити. Однак, вийшовши за межі предмета і виявивши, що далі є не-предмет, необхідно повернутися до предмета (друге заперечення), але вже як до цілком визначеного предмета.

Для розкриття змісту ре-, пост- і неоіндустріалізації необхідно з'ясувати їхні змістовні характеристики. Зробити це можливо тільки на основі теоретико-емпіричних узагальнень, що спираються на вже існуючу практику. Сучасні мобільні телефони і смартфони, комп'ютерна техніка, роботи, що працюють на клітинному рівні, наноматеріали і нанотехнології, з'єднання технічного, біологічного і соціального – все це і багато іншого включає в себе індустріальність, але більш високого рівня.

Друге заперечення як повернення до індустріального через заперечення постмодерну надає індустріальності постмодерністську форму. Віртуальна комп'ютерна гра, художнє конструювання, гена інженерія тощо – постіндустріальні феномени, що включають «зняту» індустріальну складову.

Зрозуміло, всі попередні здобутки не відкидаються, а діалектично знімаються, тобто одночасно припиняються і зберігаються¹², йдуть в основу. Індустріальне не зникає, а набуває нової форми. Однією з теоретичних, а разом з тим і практичних помилок, було просте заперечення індустріального, що проявилось в неадекватній оцінці фінансизації економіки, виведення за межі розвинених країн індустріальних виробництв тощо.

До найбільш важливих рис сучасної індустріальності слід віднести її переміщення на нанорівень. Всебічний розвиток нанотехноло-

¹² Гегель Г. Наука логіки. – Т. 1. – М.: Мысль, 1970. – С. 168.

гій є формою неоіндустріалізації. Її власний зміст може бути визначено як наноіндустріалізацію. Іншою важливою рисою є поєднання біологічного і технічного, включення в техніко-виробничі процеси біотехнологій і технізація біологічних процесів і організмів. Це можна назвати біоіндустріалізацією. Наноіндустріалізація створює передумови і форми для біоіндустріалізації. І, нарешті, відбувається з'єднання соціального і технічного. Технічний розвиток дедалі більше враховує соціальні імперативи, стає технічним втіленням соціального. Соціальний світ індустріалізуються, а індустріалізація соціалізується. Цей процес можна назвати соціоіндустріалізацією. Поєднання цих трьох базових складових робить індустріалізацію загальною, такою, що охоплює весь природний і соціальний світ, включає у свій власний рух розум (не як зовні задане цілепокладання, а як внутрішню здатність до оптимізації руху всіх складових).

Тут доречно аналогія з ноосферою В.Вернадського¹³. Розум перетворюється із зовнішнього цілепокладання для системи машин у внутрішній момент функціонування біо-соціо-індустріального тіла. Тому ре-, пост- і неоіндустріалізація змістовно можуть бути визначені як нооіндустріалізація, що має своїми складовими нано-, біо- та соціоіндустріалізацію.

Це цілком кореспондується із четвертою індустріальною революцією, характерною рисою якої є «злиття технологій, яке розмиває, – зазначає К.Шваб, – звичні межі між матеріальним, цифровим і біологічним світами... Інженери, дизайнери, архітектори комбінують системи комп'ютерного проектування, адитивне виробництво, матеріалознавство і синтетичну біологію для проривів у відкритті симбіозу між мікроорганізмами, нашими тілами, споживаними нами речовинами і навіть нашими житлами!»¹⁴.

Другий аспект реконструкції реального сектора включає в себе весь комплекс соціально-економічних відносин, серед яких першочергове значення мають: 1) зайнятість, 2) оплата праці, 3) соціальні стандарти і соціальне забезпечення. Третій аспект включає в себе екологічну складову сталого розвитку.

Реконструкція фінансового сектора передбачає перебудову: 1) грошово-кредитної політики з урахуванням нових економічних

¹³ Казначеев В.П. Учение Вернадского В.И. о биосфере и ноосфере. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1989. – 248 с.

¹⁴ Шваб К. Четвертая Индустриальная Революция: вызовы и возможности [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://guralyuk.livejournal.com/2051302.html>

реалій; 2) приведення бюджетних відносин відповідно до парадигми реконструктивного розвитку; 3) перебудова фінансових ринків, спрямована не на підтримку самозростання, а на вирішення завдань розвитку економіки і соціальної сфери.

Всі названі перетворення повинні вписуватися в загальноісторичну логіку соціально-економічного розвитку. Розгортання сумісно-розділених відносин досягло такого рівня, на якому їх реалізація через опосередковані форми взаємодії ринку і держави, капіталізації і соціалізації, лібералізму і соціалізму, глобалізації і локалізації спускається в основу, а на передній план виступає безпосередньо проблема включеності суб'єктів у відповідні спільноти. На сучасному етапі розвитку суспільства актуалізується значення фундаментальних проблем людства, які виникли з самого початку його існування. Так, у первісних племен найважливішим багатством був суспільний зв'язок, включеність індивіда в общину. Вигнання з общини було рівнозначно смертному вироку. В сучасних умовах відбувається повернення до вихідних відносин на новій основі (закон заперечення заперечення). Включеність людей, економічних суб'єктів, держав у глобальні суспільні зв'язки стає для них нагальним питанням буття. Це знайшло віддзеркалення у суспільній свідомості як проблема інклюзивного розвитку.

Ідея інклюзивності починалася з часткових проблем, наприклад, трансформації загальної освіти таким чином, щоб зробити її доступною для дітей з інвалідністю¹⁵, вирішення проблем включення в суспільство маргінальних верств населення незалежно від статі, віку, національності, сексуальної орієнтації, фізичної дієздатності та економічного стану¹⁶ тощо. Але згодом такий підхід розширився до рівня проблематики подолання економічної нерівності як у локальних, так і в глобальному вимірах. Світовий банк опублікував «Доповідь про зростання. Стратегії стійкого зростання і інклюзивного розвитку»¹⁷. Цій проблемі присвячуються міжнародні форуми. Вона покладена в основу стратегій подальшого розвитку країн. Поняття інклюзивності набуває дедалі більш широкого і системного значення. Так, одне із засідань Боаського

¹⁵ Інклюзивне навчання [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁶ Бирюков А. Інклюзивное развитие в контексте глобальных революций // Экономические стратегии. – 2011. – 12. – С. 80–81.

¹⁷ Доклад о росте. Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития / Издано для Всемирного банка. – Москва: «Весь Мир», 2009.

азіатського форуму (БАФ) пройшло під девізом «Інклюзивний розвиток: загальна програма і нові виклики». На ньому були обговорені такі питання, як тлумачення поняття інклюзивної розвитку і основні положення чергового п'ятирічного плану соціально-економічного розвитку Китаю. Відмічалось, що «інклюзивний розвиток ... дозволяє всім країнам і регіонам світу користуватися результатами глобалізації, економічної інтеграції та економічного зростання. Для окремо взятого економічного суб'єкта інклюзивний розвиток має на меті максимально створити можливості розвитку і працевлаштування за рахунок високих темпів економічного зростання на поступальній основі, а також забезпечити громадянам рівний доступ до надаваних соціальних гарантій і можливість участі у всіх сферах життєдіяльності країни»¹⁸.

Концепція інклюзивної розвитку розглядається як «вельми успішна спроба осмислення глобального пріоритету як основи плідного і справедливого розвитку держав, які, незважаючи на численні відмінності, є складовою людської цивілізації на планеті Земля. Цей підхід до глобалізації взяли на озброєння держави БРІКС», які в Декларації свого саміту в китайському місті Санья заявили, що «XXI століття має характеризуватися миром, гармонією, співробітництвом і науково обґрунтованим розвитком»¹⁹.

Проблема інклюзивності присутня в рамках ініціативи Організації економічного співробітництва і розвитку «Нові підходи до економічних викликів», в Програмі ООН, присвяченій цілям розвитку тисячоліття, в інших важливих документах. Вона була однією з ключових на зустрічі лідерів G20 в Ханчжоу у вересні 2016 р., що відображено у їхньому Комюніке²⁰. У виступі Голови КНР Сі Цзіньпіна йшлося про те, що «потрібно побудувати інклюзивну світову економіку, щоб закріпити основу для безпрограшних результатів»²¹.

У найбільш широкому значенні поняття інклюзивного розвитку означає такий розвиток держав у світогосподарських зв'язках, який дає можливість включити в нього і розкрити внутрішній потенціал усіх елементів, усіх суб'єктів соціально-економічної системи країни і забезпечити її збалансованість. Таке широке тлумачення і є адекватним поняттю інклюзивного розвитку як такому. Всі поняття виникають спочатку в окремих сферах, а потім набувають більш широкого і загального значення. Це стосується і грошей, і капіталу, і ренти, і гена, і клітини, і джипа і будь-якої іншої категорії. Така загальна закономірність розвитку понять.

Таким чином, реконструктивний розвиток повинен відповідати вимогам інклюзивності. Саме така системна інклюзивність необхідна Україні. Мова йде про таке її включення у світогосподарські зв'язки, яке дає можливість виявити всі її природні, соціальні і культурні переваги, забезпечити стійкий збалансований розвиток, підвищити добробут і якість життя громадян.

Характеризуючи реконструктивний розвиток в аспекті його основоположних векторів, які підсумовують і спрямовують наведені вище перетворення, можна сказати, що реконструктивний розвиток повинен бути: 1) інтровертним, 2) інноваційним і 3) інклюзивним. Інтровертність означає направленість на вирішення внутрішніх проблем країни як особливого соціоекономічного утворення з урахуванням його історично пройденого шляху. Інноваційність показує необхідність корінної перебудови на основі новітніх досягнень і принципів. Інклюзивність забезпечує включеність у зовнішнє середовище для вирішення внутрішніх завдань. Ці вектори внутрішньо суперечливі, але вони віддзеркалюють реальну суперечливість реального світу та імперативів розвитку. В цьому аспекті парадигмальну формулу реконструктивного розвитку можна виразити так: реконструктивний розвиток – це поєднання інтровертного, інклюзивного та інноваційного розвитку, спрямованого на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян шляхом корінної перебудови структури економіки і розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем.

¹⁸ Эксперты о концепции инклюзивного развития, которая окажется в центре внимания нынешнего совещания Беооского азиатского форума [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://russian.people.com.cn/31518/7346801.html>

¹⁹ Бирюков А. – С. 80–81.

²⁰ G20 Leaders' Communique Hangzhou Summit [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.g20.org/English/Dynamic/201609/t20160906_3396.html

²¹ A New Starting Point for China's Development A New Blueprint for Global Growth // Keynote Speech by H.E. Xi Jinping, President of the People's Republic of China, at the Opening Ceremony of the G20 Summit [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.g20.org/English/Dynamic/201609/t20160909_3414.html

Геєць В.М.
академік НАН України
директор ДУ «Інституту економіки
та прогнозування НАН України»

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОНОМІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕДУМОВ РЕКОНСТРУКТИВНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ²²

Аналізується взаємозв'язок економічних і політичних передумов, що стали прологом трансформаційних змін в економіці України в період формування ринкової економіки. Основним у цьому стала політична діяльність, спрямована на руйнування силами ринку політичної та економічної системи минулого, що досягла успіху, але вседозволеність з боку держави і громадянського суспільства, яка паралельно існує, дала можливість ринковим силам досягти політичного контролю над державою і мінімізувати вплив так званого «колективного вибору».

Внаслідок трансформаційних змін електорат почав втрачати довіру до демократичних виборів, демонструючи зниження активності в участі в них на тлі маргіналізації збіднілих мас та поширення протестних настроїв. На порядок денний поставлено завдання нового змісту реформ, що консолідуватимуть суспільство шляхом реконструктивного розвитку економіки України.

Ключові слова: реконструктивний розвиток, вільний ринок, сили ринку, сили «колективного вибору», політичний цикл в економічній політиці, бюджетна консолідація, взаємозв'язок економічних та політичних трансформацій.

Перехід до реконструктивного типу розвитку вимагає, перш за все, якісних змін у внутрішній економічній політиці. Нині задекларовано, що зміни в економіці мають відбуватися за умови реалізації в Україні бюджетної консолідації, що передбачає насамперед еко-

номію витрат з метою мінімізації різниці між доходами та видатками держави. Це обумовлено тим, що станом на кінець 2015 р. державний і гарантований борг уже досягнув 79% до ВВП (рис. 1). Це значно перевищує навіть визнану за європейськими критеріями величину боргу у відношенні до ВВП (60%), і тим більше перевищує той його максимальний рівень (40%), який може обслуговуватись згідно з рівнем розвитку економіки України. Тут важливо врахувати, що індикатори боргової стійкості (табл. 1) за державним і гарантованим державою боргом станом на 1.01.2015 р. для країн, що розвиваються, становив у середньому величину 39,4% ВВП, в той час як в Україні станом на 01.01.2016 р. він досяг 79,4%, перевищивши середній індикатор боргової стійкості для країн, що розвиваються, більше як у 2 рази.

Водночас слід враховувати, що існуючі зобов'язання української держави, які, як правило, кожний раз заморожувалися законом про державний бюджет, є результатом випереджаючого зростання так званих функціональних потреб українського суспільства, які є, з одного боку, наслідком процесів, пов'язаних з політикою соціалізації економіки України у період її незалежності, а з іншого – збереження і навіть піднесення патерналістських настроїв і поведінки населення, що сформувалося ще в часи планово-розподільчої системи, а також впливу достатньо широко представленого спектра політиків, які впродовж усього часу незалежності дотримувалися популістських поглядів, особливо в умовах, що склалися внаслідок політичної і економічної кризи 2013–2016 рр.

Сучасний проект реалізації реформ в Україні має супроводжуватися необхідними змінами у внутрішній політиці, що забезпечують виконання вимог бюджетної консолідації, в результаті чого буде отримано зовнішню фінансову підтримку від міжнародних фінансових організацій, країн-донорів та країн зовнішніх кредиторів, без отримання якої Україні складно забезпечувати макроекономічну стабільність. Слід при цьому мати на увазі, що рішення відносно виконання зобов'язань перед зовнішніми кредиторами мають значно вищу пріоритетність, оскільки у міжнародного співтовариства в широкому його розумінні, насправді, як свідчить навіть порівняно нетривалий нинішній досвід України, існують досить вагомі можливості тиску на владу з тим, щоб і вимоги, і зобов'язання виконувалися вчасно і, як правило, в повному обсязі. У разі ж складності їх виконання реструктуризація боргів здійснюється, але за тим же під-

²² Стаття підготовлена за результатами виконання в 2016 р. наукового проекту «Реконструктивний тип економічного розвитку та основні напрями його реалізації в Україні» в рамках цільової програми комплексних досліджень НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти».

ходом щодо їх пріоритетності, що в підсумку накладає на майбутнє ще більш жорсткі фінансово обтяжені умови для економіки, яка, як очікується, з часом перейде до економічного зростання. Власне такі зобов'язання, як здається, орієнтовані на економічне зростання, але з часом після його відновлення до встановленого рівня будуть його ж і гальмувати. Для України це може настати в 2021 році, згідно із підписаними умовами реструктуризації боргів, що було здійснено в 2014 році.

Таблиця 1

Індикатори боргової стійкості

Боргові показники	Україна 01.01.2014	Україна 01.01.2015	Україна 01.01.2016	Середнє для країн, що розви- ваються 01.01.2015*	Гранично допу- стиме значення
Державний борг і гарантований державою борг, % до ВВП	40,2	70,3	79,4	39,4	40-60
Державний і гарантований борг, % доходів Державного бюджету	172,3	308,3	294,1	—	150-200
Валовий зовнішній борг, % експорту товарів і послуг	167,1	193,0	248,3	79,1	200
Валовий зовнішній борг, % ВВП	77,5	127,1	143,9	22,2	—
Короткостроковий зовнішній борг за залишковим терміном погашення, % до міжнар. резервів	290,4	788,0	385,0	24,8	100
Обслуговування держборгу, % доходів Державного бюджету	11,4	—	16,8	н.д.	15
Планове погашення і обслуговування довгострокового зовнішнього боргу, % експорту	42,4	46,1	—	8,9	20

Примітка. * середні показники для країн, що розвиваються, наведені із International Debt Statistics МБРР і World Economic Outlook Database МВФ.

Джерело: складено д.е.н. Богдан Т.П. (Інститут економіки та прогнозування НАН України) за даними МВФ, МБРР, НБУ, Міністерства фінансів, Державної служби статистики України.

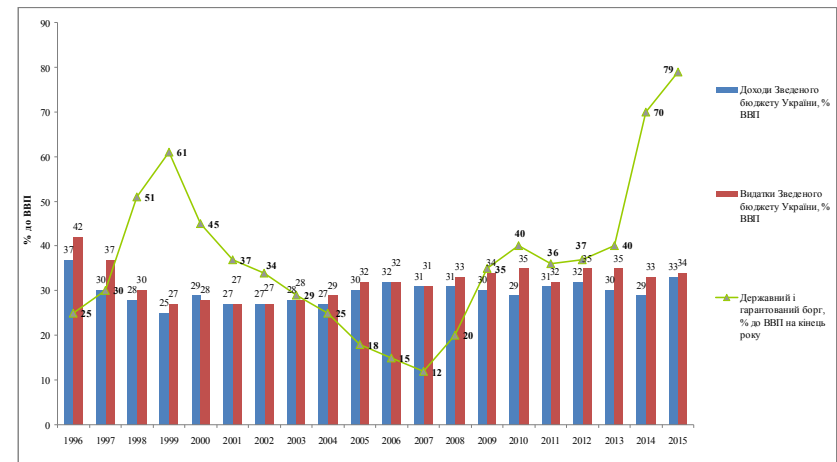

Рис. 1. Гранична інтерпретація доходів, видатків, бюджету та державного і гарантованого боргу України у 1996–2015 рр., % до ВВП

Зміни в охарактеризованих вище напрямках щодо економічної політики держави в умовах, що склалися, вимагають змін у підходах щодо внутрішньої політики урядів та їх можливостей виконати взяті зобов'язання, особливо ті, які були взяті, в тому числі, попередніми урядами та парламентами. Станом навіть на 2016 р. масштаб зобов'язань перевершує можливості держави та її уряду, тому, власне, Україна і вимушена просити зовнішньої допомоги. Як наслідок, змінюється і ставлення населення до основ політики держави, навіть у частині політичних мотивацій, зокрема це стосується участі у виборах та ставленні населення як до окремих політичних сил, так і основ державної політики в частині процедур їх реалізації на засадах участі широких мас населення та відповідної специфіки їх політичної активності.

Виконані в Інституті економіки та прогнозування НАН України дослідження на цю тему²³ свідчать, що державні інститути не змогли ефективно виконувати функції захисту населення в широкому

²³ Тітар І.О. Прояви характеристики громадянського суспільства, корпоративізму і клієнтізму серед українських працівників державного і приватного секторів економіки. – науково-аналітична доповідна записка Інституту економіки та прогнозування НАН України. – К., 2016. – 16 с. Режим доступу: <http://www.ukr-socium.org.ua/e-publikacyi/e-public.htm>

сенсі, оскільки в Україні цінності безпеки, на відміну від тенденцій, що існують у більшості країн світу, домінують, адже українці відчувають дефіцит безпеки. Для підвищення захисту та рівня безпеки індивіди в Україні можуть прагнути перебувати в коаліції з різними за розмірами та силою неформальними та формальними акторами – від сім'ї та сусідства до великого бізнесу (корпорацій) та центральної державної влади, яка, як буде показано далі, багато в чому перебуває під контролем великого бізнесу, який зосередив, зокрема, свої зусилля на політичному контролі за перерозподілом державних ресурсів, в тому числі і фінансових, на свою користь. Як наслідок, населення у вище охарактеризованих умовах почало втрачати віру в можливість посилення свого впливу на процеси підвищення ступеня задоволення зростаючих соціальних потреб шляхом активної участі у процесах демократичних виборів з надією на зміни та подальшу переорієнтацію основ політики держави на користь задоволення соціальних потреб через механізми соціального перерозподілу, в тому числі і шляхом адекватної йому податкової та тарифної політики.

Свідченням відчутних змін у цьому напрямі за роки незалежності є, зокрема, згідно з наведеними даними на рис. 2, динаміка участі населення у виборах президента України, яка за період 1991–2014 рр. знизилася майже на 24 в. п.. При цьому за вказаний період надзвичайно висока активність виборців спостерігалася два рази. Перший раз у 1991 р., і це було пов'язано у першу чергу з тим, що електорат того часу, з одного боку, мав збережену ментальність попередньої системи, коли участь у виборах була майже обов'язковою і, як результат, масовою, а з іншого боку, населення масово вважало, що вибори Президента України за нових умов демократизації політичного процесу дозволять у результаті їх участі і відповідної активності забезпечити розв'язання проблем, перш за все у сфері споживання, які нагромадилися за минулої економічної системи. У підсумку, незважаючи на зміни, які відбулися в політичних процесах за умов переходу до так званої демократії капіталістичного характеру, суттєвих змін у рівні життя населення не тільки не відбулося, а його рівень навіть погіршився, оскільки мав місце спад економіки. У свою ж чергу політичні процеси, враховуючи вищезазначену орієнтацію щодо схильності населення України у прагненні до формальних і неформальних акторів, загострилися до межі масових протестів 2004 року. На цей час у населення в черго-

вий раз сформувалася думка про те, що його активність в неформалізованому суспільному житті зможе суттєво змінити політичні процеси, в результаті чого до влади прийдуть політики нової генерації, які сповідуватимуть засади ліберально-демократичного спрямування й актуалізації подальшої ролі ринку, що дозволить в умовах вже нової для України системи так званого демократичного капіталізму досягти суттєвих змін. Результат, як відомо, не виявився таким, як його масово очікувало населення, хоча у цей період економіка України аж до кінця 2008 р. мала достатньо високі показники економічного зростання завдяки як інституційним змінам, які відбулися на той час, так і суттєвому піднесенню впливу зовнішньої економічної кон'юнктури²⁴. Проте держава як основний суспільний інститут не змогла в результаті гарантувати ні право власності, ні забезпечити умови, за яких домінуючі монопольного характеру ринкові структури в Україні не мали б переважного доступу як до природних, так і державних ресурсів. Квазіринки на цей час багато в чому переважає державу²⁵. Це означає, що квазіринкова влада, що сформувалася на той час в Україні, домінувала над владою держави і тим самим багато в чому порушувалися соціальні права громадян, в тому числі і тих, хто займався малим та середнім бізнесом, притому що корпоративні групи здійснювали політичне втручання в процеси як прийняття рішень, так і їх виконання, оскільки у Верховній Раді України багатьох скликань представники великого бізнесу і навіть його власники були і є достатньо широко представленими²⁶.

Населення після виборів президента у 2004 р. почало втрачати впевненість у тому, що шляхом виборів може здійснювати громадський контроль за діями держави і, незважаючи на те, що про-

²⁴ Див. детально: дослідження Інституту економіки та прогнозування НАН України на ці теми. Кораблін С.О. Модель «відстаючого зростання», економічні фактори та наслідки для України; Пустовойт О.В. Українська економіка: хаотичні та циклічні коливання навколо довгострокового тренду зростання // Економіка і прогнозування. – 2016. – №3. – С.74–110.

²⁵ Геєць В.М. Подолання квазіринковості – шлях до інвестиційно-орієнтованої моделі економічного зростання // Економіка України. – 2015. – №6. – С. 4–18.

²⁶ Див. детально: Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, К. М. Агеєва; Центр екон. розв. – К.: Дух і літера, 2007. – 130 с.;

Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2007. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – 416 с.

тестні настрої у суспільстві суттєво зросли у період кінця 2013–2014 рр. (рис. 2), на виборах президента України у 2014 р. участь населення була найнижчою за всю історію незалежності. Парламент за 20 років (1994–2014 рр.) (рис. 3) постійно втрачав довіру до себе. І на кінець періоду участь у виборах до парламенту знизилася дещо більше ніж на 23 в.п. В цілому довіра до існуючої політичної системи і діяльності політиків має весь час низькі показники і дрейфує до нових змін.

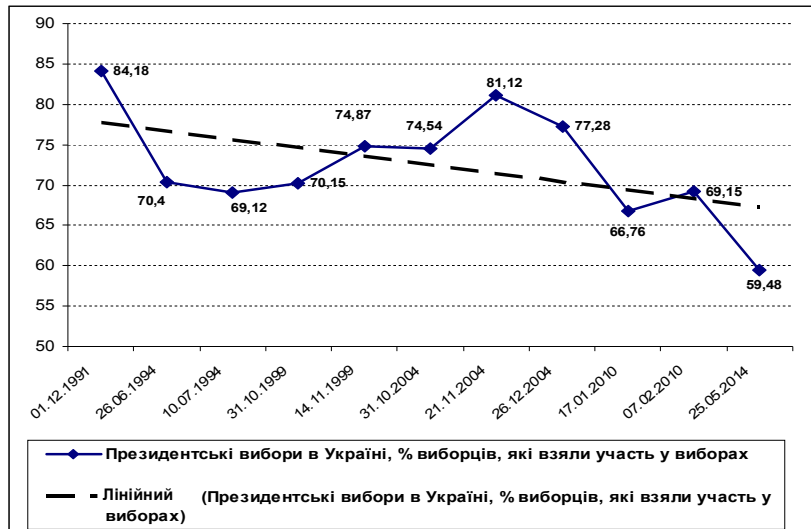

Рис. 2. Графічна інтерпретація участі виборців у Президентських виборах в Україні у період 1991–2014 рр.

Дослідження, які виконані в Україні на тему трансформації партійної системи за результатами виборів у період 1998–2012 рр., свідчать про те, що існуюча виборча система приводить до того, що розстановка сил у парламенті структурується не тільки за партійною приналежністю, а й за принципом підтримки / не підтримки існуючого політичного режиму, і при цьому, з точки зору стратегії політичних акторів, на зміну стратегії партійного будівництва приходять стратегія використання бюрократичних ресурсів²⁷. За таких

умов ступінь довіри електорату і електоральний вибір є нестійкими в частині домогтися можливостей змін через участь у виборах демократичним шляхом, що буде в разі незмінності існуючих тенденцій і надалі негативно впливати на активність у виборчому процесі, знижуючи навіть ступінь ефективності та успішності демократичних процедур виборів.

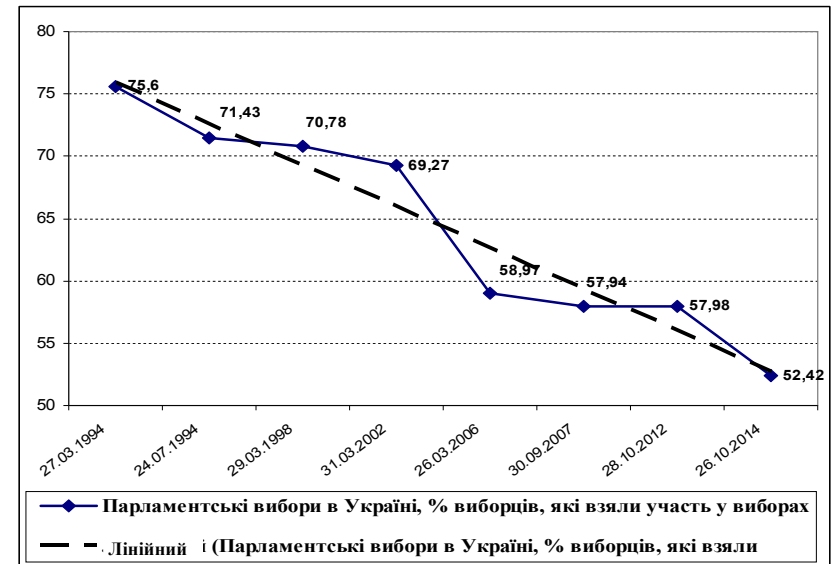

Рис. 3. Графічна інтерпретація участі виборців у парламентських виборах в Україні у період 2004–2014 рр.

Процеси, що відбувалися в Україні у цій частині, як ми бачили вище і як буде показано далі, адекватні багатьом в чому тим, що характерні багатьом європейським країнам. Мова йде про те, що «... із зникненням у держави можливості збільшувати дискреційні витрати зростає суспільна незадоволеність демократичними процедурами і провідними державними установами. Явка виборців на парламентських виборах знижувалася практично всюди, зростає нестійкість електорального вибору ..., а довіра до політиків, партій і парламенту перебуває в стані занепаду ... членство в політичних партіях ... терпить крах ... і спостерігається істотна невідповідність між демократичними процедурами і задоволенням тим, як демок-

²⁷ Див. детально: Партійна система в Україні після парламентських виборів 2012 : ефективне число партій і місце в класифікації. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/an_-dop_Harkiv-4ca10.pdf

ратія функціонує»²⁸. При цьому щодо останнього зауваження, то в Україні склалася ситуація, згідно з якою, за соціологічними обстеженнями: «На перший погляд, пріоритет демократичних цінностей безсумнівний для майже половини (43%) економічно активних громадян, що нібито робить демократію загальнонаціональним вибором. Вірять у те, що за певних умов авторитарне правління має перевагу над демократією значно менше опитаних (28%), решта не надає переваги тому, чи правління демократичне, чи авторитарне (28%). Однак постановка питання в економічному ракурсі докорінно змінює співвідношення відповідей. Обираючи між країною, де мало політичних свобод, але міцне економічне зростання, та країною, в якій є всі політичні свободи, але слабка економіка, більшість (61%) обирає життя в першій. Отже, з різних причин більшість населення готова жертвувати свободами заради матеріального благополуччя: причини такого вибору можуть бути різні — від розчарування у демократії, до думки, що останньої вже досить, і «частину» можна обміняти на добробут, не зазнавши втрат»²⁹.

При цьому слід мати на увазі, що можливості збільшення видатків зведеного бюджету України в умовах проведення політики жорсткої економії і бюджетної консолідації є достатньо обмеженими, оскільки їх зростання досягло певної межі з 28,4% ВВП у 2000 р. до 34,6% у 2015 році. Відповідно до таких тенденцій досягла певного рівня обмежень свого зростання і питома вага так званих соціальних витрат на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення з 12,8% ВВП у 2000 р. до 18,3% у 2015 році. Враховуючи, що Україна вимушено прийняла рішення про зростання витрат на оборону до 5% ВВП, надалі питома вага соціальних витрат не буде зростати з метою збільшення обсягів соціальних послуг від держави, оскільки Уряд України, з одного боку, перебуває під тиском міжнародних кредиторів, а з іншого — під тиском обставин, пов'язаних із веденням військових операцій на Сході України, тим більше, що можливості подальшого нагромадження державного боргу досягли, як уже вище було показано, своєї не тільки граничної межі, а навіть перевищили її боргову стійкість, що веде до збільшення частини витрат бюджету на обслуговування

боргу. Таким чином, можливості Уряду для зміни політичних і відповідних їм економічних та фінансових орієнтацій є досить звуженими, оскільки через обов'язкові витрати на обслуговування боргів і військові витрати за існуючих умов без досягнення економічного зростання, за нашими розрахунками, 5% на рік, будуть нагромаджуватися проблеми у сфері споживання, а також підвищуватиметься боргова залежність, зменшуючи і надалі боргову стійкість із загрозою нової кризи боргового характеру. Враховуючи існуючі зобов'язання держави, загострень боргового характеру в економіці і соціальній сфері слід очікувати вже в 2018 році.

Зазначене у свою чергу означає, що за існуючих умов можливості перерозподілу бюджетних витрат із урахуванням їх обов'язкової частини на користь соціальних є не тільки обмеженими, а й по суті є вимушено обов'язковими, оскільки без державних інвестицій у ті сфери і види діяльності, якими опікується держава, зокрема в інфраструктуру, не можна забезпечити їх функціонування. Прикладом цього вже є реалізація можливостей залізничних доріг, які всередині 2016 р. не справилися із перевезеннями, що загальмувало зростання у промисловості. Державні інвестиції такого характеру стали елементом фіксованих, тобто обов'язкових, видатків на відміну від того, що за певних умов, і часто до цього часу розглядалися як дискреційні витрати, які відповідно до такого підходу скорочувалися.

Реконструктивний тип економічного розвитку вимагає досягнення суспільного і економічного прогресу та стає можливим у разі, якщо існують інституційні спроможності розв'язання існуючих суперечностей у трикутнику «суспільство-держава-економіка». Такі суперечності є результатом того, що, з одного боку, «влада ринку» мотивована на отримання прибутків шляхом капіталізації ресурсів економіки, а з іншого — «влада колективного вибору» у більшості мотивована на розподіл та перерозподіл все тих же ресурсів економіки на цілі соціального забезпечення.

Нагромаджений у капіталістичному світі досвід розв'язання цієї суперечності має різні моделі. Протягом майже всіх попередніх понад 25 років трансформацій вказана вище суперечність в Україні розв'язувалася шляхом домінування політичного циклу в економічній політиці, коли напередодні чергових виборів, чи то парламентських, чи то президентських, влада для формування іміджу політичних сил і перемоги їх на виборах підвищувала соціальні

²⁸ Політика в епоху жорсткої економії / под ред. А. Шефара, В. Штрик. — М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. — С. 11–15.

²⁹ Див. детально: План модернізації України: від кризи до економічного зростання. Федерація роботодавців України. — К., 2015. — С. 43.

зобов'язання, обіцяючи їх виконувати після виборів в угоду так званому тиску «колективного вибору». Соціалізація економічної політики в результаті ряду політичних циклів призвела до надмірних зобов'язань, коли для їх виконання протягом одного року потрібно було б витратити два, а то й більше бюджетів. Масштабні розриви досягли рівня, коли у державі, навіть за умов використання зовнішньої допомоги, яка теж обмежена, виконати весь обсяг законодавчо закріплених витрат, задоволення пільг, обслуговування боргів було неможливо. За цих умов державний борг зріс до рівня, коли країні реально загрожував дефолт. Це у підсумку свідчить про тупик політичного циклу в економічній політиці України зразка 2000–2012 років. Тим більше, що «хороша економічна політика не повинна бути політизованою за визначенням»³⁰.

Трансформація і так звані реформи, що формували ринкову економіку в Україні, мали політизований характер, спрямований на ліквідацію директивно-планової економіки і відповідної їй політичної системи. Політика вільного ринку (вважай «дикого ринку») в угоду політичній доцільності ліквідації системи минулого часу досягла таких меж, які сформували надпотужний капіталістичний прошарок в економіці, що за своїм впливом досяг масштабів, завдяки яким великий капітал отримав можливості впливу та маніпулювання політикою. Масштаби впливу великого капіталу досягли меж реалізації політики на свою користь з одночасною можливістю доступу до участі у капіталізації їх прибутків і державних службовців або через прямий контроль останніми бізнесів, або через хабарі. Поряд із цим у реальності відбулося й інше. Під тиском очікуваного задоволення соціальних преференцій, що сформувалися у минулій системі, завдяки новій ринковій системі, яка політично пропагувалася як така, що дасть нову якість життя населення, виникло одночасно бажання і можливість у влади, з метою збереження владних повноважень зрештою отримати додаткові ресурси, запозичені, в тому числі, і в рахунок очікуваних доходів від економічного зростання майбутніх періодів. Завдяки запозиченням можна було частково задовольняти і соціальні вимоги населення. Розподіл майбутніх ресурсів на поточні вимоги не може не призвести до кри-

зи і втрати довіри, оскільки наростає боргова залежність. Стихийний ринок перехідного періоду трансформацій, успішно використаний як інструмент руйнації економічної системи минулого, з іншого боку, був новим інструментом одночасного формування своєрідно організованого ринку. В ньому великі державні підприємства за рахунок використання механічної моделі приватизації і реалізації її, як правило, з моральною нелегітимністю в результаті були привласнені і не тільки зберегли, а й поглибили монополізований характер бізнесу, що діє за законами не цивілізованого, а монополюючого ринку, чим підриває і до того існуючу слабку умотивованість до легальної діяльності, тим самим не дозволяючи проявлятися ринковим конкурентним силам.

Держава у свою чергу з позицій політичної доцільності підтримувала такого роду реалізацію проекту переходу до «ринку», захищаючи його, допомагаючи, в тому числі з власних інтересів, просувати інтереси монополій як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках, одночасно даючи можливість бізнесу призначати на ключові посади в уряді своїх людей та контролювати політичні сили в парламенті. Становлення такої системи не може обійтися без кризи. Криза загострила проблеми діючого «по-новому для нас організованого ринку монополій», а вихід з неї став необхідністю цивілізації ринкових стосунків глобального характеру. Останні нині у світовій системі глобального капіталізму самі перебувають у системній кризі. Тим більше, що світ, за підсумками обміну думками на останньому Всесвітньому економічному форумі в Давосі, є багато в чому невизначеним, а значить, важкопрогнозованим, де по-новому комбінуються інтереси глобальних сил впливу з суттєвим зростанням ролі мережевих структур. Це значно ускладнює ситуацію. Держава допустила паралельне формування монополюючого організованого капіталізму і одночасно соціалізувалася за своїми зобов'язаннями, не маючи інструментів розв'язання цієї суперечності самостійно, тобто без зовнішньої допомоги, яка буде надаватися під тиском глобальних змін.

В Україні сформувалася нова загроза, коли надпотужний прошарок великого капіталу за рахунок своїх ресурсів отримав можливість так званого «захоплення держави» з добре відомими негативними наслідками. Політика держави того часу перебувала у суперечності. Без наявних механізмів прозорого контролю демократичні процедури виборів орієнтували на розширення влади рин-

³⁰ Штрик В. Кризис в контексте: демократический капитализм и его противоречия // Политика в эпоху жесткой экономики / под. ред. А.Шефера, В.Штрика. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – С. 365–366.

ку, якою скористався, в першу чергу, той, хто адміністративно контролював капітал, що дало можливість переформатуватися соціалістичним підприємствам у контрольовані новими власниками корпоративні структури, які одночасно подбали про свою участь у контролі політики влади в інтересах великого бізнесу. У підсумку можна стверджувати, що держава, взявши на себе зобов'язання про проведення реформ ринкового характеру, які мали на меті покінчити з політико-економічною системою минулого силами неорганізованого (стихийного) ринку, який має надзвичайного характеру руйнівні сили, і прийнявши безпосередню участь у цьому процесі шляхом безконтрольної діяльності бюрократичного апарату, який мав можливість задовольнити свої приватні інтереси, водночас вимушена була тільки за формою соціалізувати за свій же рахунок найману працю, яка очікувала від сил і влади ринку задоволення все тих же приватних інтересів як працюючого, так і непрацюючого населення. Разом з тим рівень задоволення соціальних потреб знизився. Нова система виявилась нездатною поєднати ці процеси одночасно, оскільки недієздатними були механізми узгодження взаємних інтересів «влади ринку» і «влади колективного вибору». Криза економічного і політичного характеру була неминуча. Домінування політичного циклу в економічній політиці в черговий раз довело свою недієздатність.

На жаль, цей політичний цикл в економічній політиці не єдиний напрям домінування політики над економікою, що деструктивно впливає на її розвиток, оскільки гальмує розвиток продуктивних сил. Згідно із сказаним вище, не менш глибокою суперечністю на шляху до забезпечення стабільності і розвитку економіки та суспільства було домінування інтересів бізнесу в політиці держави, що у підсумку призвело до приватизації держави, в результаті чого «влада ринку» стала домінуючою не тільки над «владою колективного вибору», а й над «владою держави», що проявилось насамперед у неконтрольованому суспільством перерозподілі ресурсів країни, в тому числі й фінансових, в інтересах бізнесу. Як результат, країна увійшла в ряд безперервних криз, що охопили не тільки економіку, а й інші сторони життя суспільства, а також політичну владу й політичні сили, які періодично змінювалися у владі, замість пошуку балансу інтересів і механізмів взаємодії між державою, ринком і суспільством, тому домінування політики і відповідних політичних трансформацій було визначальним і в цій частині.

У перехідному періоді в Україні політичне життя досить швидко прийшло до того, що партійне будівництво почало отримувати профілі побудови так званих масових, або, як їх ще називають, народних партій³¹. У цих партіях разом із представництвом певного прошарку населення, з якого, як правило, формується ініціатива створення партії і яка в Україні незалежно від назви більшості парламентських партій представляє інтереси бізнесу, насамперед великого, міститься організаційне ядро партії, що приваблює формальних і неформальних представників з мас населення, які мають, окрім усього, ще й певну регіональну ідентичність, що, як виявилось на практиці, є далеко не кращим досвідом партійного будівництва і його впливу на економіку.

Особливо слід зазначити, що партії, які реально впливають на політику влади в країні, фактично сьогодні не мають у своїй основі істотних відмінностей. Вони виступають за парламентаризм, хоча своєю діяльністю партії неодноразово доводили справу до руйнування парламентаризму і демократії, тому довіра до партій у країні була і є практично завжди на дуже низькому рівні. За підсумком моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України питома вага тих, хто довіряє повністю або переважно політичним партіям за весь період спостережень з 1996 по 2015 р. не перевищував і 10%, в той час як число тих, хто зовсім або переважно не довіряє політичним партіям, знаходиться у межах 60–74%³².

Попри те, що у суспільстві є маса прихильників як соціалізму, так і капіталізму, в партійних програмах погляди на необхідність розвитку ринкових стосунків не заперечуються, і до них додається ще й масове декларування партіями боротьби за соціальний захист населення, що підсилює патерналістські настрої населення.

Настрої населення, як ми бачили вище, через постійне зниження рівня життя істотно змінюють політичну орієнтацію, зокрема і в такому важливому у політичному відношенні питанні, як демократичні свободи. Населення, не отримавши реальних доказів його впливу на процеси перерозподілу витрат держави з метою задоволення все зростаючих соціальних потреб і розчарувавшись у

³¹ Див. детальніше: Консервативные и либеральные партии Западной Европы. – М.: Инст. информации по общественным наукам РАН, 2007. – С. 7–26.

³² Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 547.

розв'язанні проблем шляхом вуличних конфліктів 2004 р., відреагувало зниженням активності на виборах як Президентських, так і парламентських уже у 2014 році. Через загострення нерівності як у рівні життя, так і в доступі до ресурсів, а також неможливість вплинути на це шляхом участі у виборах, населення суттєво знизило участь у виборах.

Причина таких орієнтацій полягає в тому, що трансформаційні зміни в економіці України за роки незалежності засвідчили, з одного боку, що українська економіка за цей період не змогла відновити рівень ВВП 1990 р., рухаючись при цьому шляхом деіндустріалізації і суттєвого зниження рівня життя населення. Разом з тим з кінця 2005 р. Україна офіційно визнана в ЄС та США (2006 р.) як країна із статусом країни з ринковою економікою. Це для України може розглядатися як один із найсуттєвіших здобутків, оскільки на початку трансформаційних змін домінуюча частина як населення, так і її еліти не мали уявлення про сутність такої форми функціонування сучасної економіки, як ринкова, в якій домінуючу роль інституційного характеру відіграє приватна власність на тлі одержавленого статусу економіки України на початку реформ. Таким чином, результат політичних трансформацій нібито позитивний, але економічні наслідки для більшості населення негативні. Це ще одна із сучасних суперечностей між політикою і економікою. В основі цієї суперечності, перш за все, на нашу думку, полягає зміст і наслідки формування основоположного інституту приватної власності в економіці України, що необхідно для успішності функціонування ринку.

За всі часи незалежності приватизація в Україні проходила і проходить у надзвичайно суперечливих умовах. З одного боку, ще на початку 90-х років ХХ ст. понад 50% респондентів вже схвалювали розвиток приватного підприємництва, а на сьогодні, незважаючи на періодичні кризи, таких людей уже понад 60%. Тоді як тих, хто не схвалював цього виду діяльності, за всі роки трансформацій було всього дещо більше 14%. Домінуюче визнання в українському суспільстві доцільності організації діяльності бізнесу на засадах приватного підприємництва – це добре. Але, як відомо, воно не може успішно функціонувати без інституту приватної власності та наявної судової системи її захисту. А що відбувалося на цьому «фронті подій», пов'язаних з формуванням нової системи економічних і суспільних відносин шляхом приватизації як основної структурної реформи сучасності в українських реаліях простору і часу?

На початку 90-х років ХХ ст. формування приватної власності в Україні шляхом приватизації, в тому числі великих підприємств, викликало негативне ставлення майже 32% опитаних респондентів, а напередодні нашого 25-річного ювілею таких людей вже було майже 55%. Зросла майже у 2 рази чисельність і тих, хто раніше негативно ставився до приватизації навіть малих підприємств. Що стосується передачі у приватну власність землі, то чисельність тих, хто ставиться негативно до приватизації землі, зросла майже у 4 рази і досягла станом на 2015 р. понад 53%, а чисельність тих, хто позитивно ставиться до цього, різко знизилася. Якщо на початок 90-х років минулого століття таких було майже 65%, то станом на 2015 р. чисельність їх впала майже втричі. У сукупності вищезазначене означає наявність глибокої суперечності в українському суспільстві між, з одного боку, функціонуванням ринкової економіки на засадах приватного підприємництва, а з іншого – формуванням інститутів приватної власності в результаті приватизації, яку здійснювала держава, довіра до інститутів якої знаходиться у всі роки трансформаційних змін на рівні, що не перевищує 20%, в той час як, за результатами моніторингових Інституту соціології НАН України, що ведуться з 1992 р., переважно або повністю державним інститутам недовіряють фактично понад 50% респондентів. І це на тлі того, що на додаток до викладеного вище ще на початку 2006 р. Міністерство торгівлі США, визнаючи ринковий статус економіки України, виокремило водночас п'ять складових, що визначають цей статус для економіки країни. Зокрема вважалось, що в Україні відбулася структурна реформа власності і право приватної власності є непорушним, але, як бачимо з попередньо наведеного, реформа власності на засадах приватизації суспільством не визнається, що дає підстави суспільству сумніватися в доцільності дотримання в існуючій формі прав власності, набутих у результаті приватизації. А це підстава для нестабільності діяльності бізнесу. Особливо, якщо врахувати, що в результаті здійснених реформ в Україні склався надвисокий (один із найвищих у світі) рівень монопольного контролю власності, що негативно позначається на змісті і стані структурних реформ в Україні за іншими напрямками. За існуючих умов у суспільстві й державі існують підстави до формування нестабільності, в тому числі політичної і, як наслідок, в частині дотримання захисту прав власності, а значить, підриваються мотиви для інвестування в економіку. Саме тому вищезазначена суперечність не могла не позначитися на динаміці процесів капіталовкладень,

що вело і веде до збільшення зносу виробничого апарату, падіння конкурентоспроможності, руйнування інфраструктури і відсутності через це можливостей для прискорення економічного зростання.

Серед сучасних основоположних ознак ринкової економіки важливим є самостійність і вільність розвитку ринкового середовища, що формально визнане як таке, що повинно мати місце в економіці України в результаті нового етапу структурних реформ, що спрямовані на розширення влади ринку, в тому числі й у ті сфери, які раніше контролювалися державою не тільки в Україні, а й у багатьох європейських країнах. Слід мати на увазі, що останні за більш як чверть століття провели відповідні зміни в розширенні влади ринку. Враховуючи відповідні політичні й економічні угоди України з ЄС, що були підписані в 2014 р. і в повному обсязі почали виконуватися з 2016 р., Україні теж необхідно буде провести відповідні зміни політичного й економічного характеру, в результаті чого мають бути реалізовані реформи на користь ринку.

Разом з тим соціологічні дослідження розвитку економічної ситуації в Україні свідчать про те, що згідно з сучасною орієнтацією в суспільстві майже 75% респондентів станом на 2015 р. налаштовані, якщо не на повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (понад 26%), то за поєднання державного управління і ринкових методів (майже 49%), і тільки 9% респондентів вважають, що треба мінімізувати участь держави. Це у свою чергу свідчить про відсутність консенсусу щодо подальшого розширення «влади ринку». Водночас рівень довіри до державних інститутів, які нібито мають зіграти надалі провідну роль, є занадто низьким на тлі періодично виникаючих політичних криз. Перед Україною постає завдання надзвичайної складності щодо подальших структурних реформ як щодо подолання інституційних ризиків подальшої трансформації власності, так і враховуючи динамічні процеси глобалізації вирішення завдань досягненням інклюзивності³³ у подальшому розвитку України в суспільному й економічному

відношеннях, оскільки українська економіка хаотично й циклічно в роки незалежності коливалася навколо довгострокового тренду, і нині зростає значно нижче довгострокового тренду, що може сформулювати його нове значення.

Основою для цього повинна стати суспільно апробована концепція реформи політичної системи, що враховує взаємовідношення її суб'єктів і її функцій у реаліях майбутнього, дозволяє розвиватися інститутам громадянського суспільства у взаємодії з інститутами влади, активізації ролі засобів масової інформації замість їх політичної або бізнесової залежності, що забезпечить відповідні процеси інтеграції політичної системи України в європейську і світові політичні структури. На найбільшу увагу економістів і політологів тут заслуговують питання про те, які зміни можуть відбутися у державі, суспільстві і особливо економіці, оскільки саме тут значною мірою відбувається зіткнення і взаємовплив інтересів, внаслідок чого держава прагне в умовах, що склалися, проводити політику жорсткої економії і посилювати владу ринку та відповідного розвитку бізнесу.

Зниження ролі держави в реалізації її економічних функцій відбувається шляхом скорочення масштабів перерозподілу ВВП, з одного боку, з іншого – має мати місце посилення її історичної ролі як гаранта соціальної стабільності, покликаної, насамперед, захистити суспільство від хвилі насильства й злочинності, маскультури, забезпечення необхідної допомоги найбільш нужденним, збереження своєї ідентичності перед загрозою глобальної експансії як в економічному, так і суспільному житті. Це означає необхідність знаходження оптимального співвідношення у процесах соціалізації держави, з одного боку, а з іншого – одержавлення суспільства.

Ідея зміцнення держави в Україні є домінуючою в настроях суспільства в частині держави минулого, а для цілей реконструктивного типу економічного розвитку необхідна держава майбутнього, що діє прозоро, ефективно, цілеспрямовано в інтересах усього суспільства. У дійсності результат виявився іншим, і більшість населення зазнала втрат у результаті змін в економічній моделі і в умовах посилення впливу ринку. За підсумком 2016 р., вже майже 60% сімей потребуватимуть соціальних дотацій та підтримки з боку держави. А стартові умови нам дісталися не найгірші з усіх економік постсоціалістичних республік колишнього СРСР. Проте саме наша

тичним розподілом повноважень, намірами і діями основоположних суб'єктів в моделях функціонування демократичного капіталізму.

³³ Інклюзивний розвиток, як відомо, це розвиток економіки, який передбачає включеність всіх суб'єктів у процес економічного розвитку на основі поєднання стійких темпів економічного зростання з підвищенням рівня життя людей та факторів, які важливі для покращення якості життя людей, в процесі якого всі групи людей сприяють створенню можливостей, беруть участь у розподілі вигод від розвитку і у прийнятті рішень, що відповідає ідеології лібералізації і політики демократичного капіталізму згідно з теоре-

економіка констатує найбільший спад, а рівень 1990 р. так і не вдалося досягти. Навіть якщо зважати на фінансово-економічні кризи, а також воєнні дії на Сході країни, розпочинали ми свій новий шлях далеко не так, як, наприклад, Німеччина у 1945 році – із повної руїни. Але за 25 років вона, як і Японія, а пізніше і Південна Корея, не пройшли, а пролетіли шлях до ефективного зростання, якого так і не вдалося проторувати в Україні до цього часу.

За існуючих умов на час проведення політики бюджетної консолідації в Україні в 2015–2016 рр., як уже було неодноразово доведено досвідом інших країн, які здійснювали політику такого змісту, зокрема в країнах ОЕСР, шляхом регуляторної і розподільчої лібералізації Урядам, як правило, вдалося позбавитися відповідальності саме шляхом лібералізації суспільних послуг на користь ринку, але це веде до поглиблення нерівності й у свою чергу «... зростаюча нерівність породжує політичну апатію та незадоволеність»³⁴. Нерівність не тільки зменшує явку виборців, а й робить склад голосуючих соціально нерівномірним, «... існування нерівності підриває довіру громадян в демократичні інститути»³⁵. Власне, в українській практиці політичного й економічного життя, як вище наводилося, населення саме через вказані вище причини, згідно з опитуваннями, орієнтується на необхідність підвищення рівня життя шляхом поступок частини своїх свобод.

Власне, це є і може мати місце в Україні і надалі, оскільки саме в ці роки ми здійснюємо політику того ж характеру, про що вище йшлося в посиланнях на європейський досвід, але політика такого змісту в Україні матиме більш глибокі наслідки, оскільки у більшості європейських країн поглиблення нерівності відбувалося і в значно багатших країнах, що дозволяло все ж таки надавати компенсації через відповідні трансфери бідним масам населення. В Україні як країні, яка є однією з найбідніших країн Європи, здійснити це буде досить важко, що зумовлюватиме, з одного боку, до запозичень і підвищення боргового тягаря та формування значної кількості людей, які маргіналізуватимуться, все більше втрачаючи надію на те, що їх участь у виборчому процесі дозволить розв'язати проблеми їх зростаючої бідності. Це породжуватиме, з іншого боку, не тільки зниження довіри громадян до демократичних інститутів, перерозпо-

діл виборців на користь тих, хто зацікавлений у підтримці великого бізнесу, що добивається успіху шляхом впливу на політику держави на свою користь. До того ж наявність таких тенденцій формуватиме базу для політичних сил, які використовуватимуть масове невдоволення від падаючого рівня життя, особливо тих, хто готовий до протестів як з політичними, так і економічними вимогами.

Дослідження, проведені в Інституті економіки та прогнозування НАН України, процесів динаміки чинників та прогнозів протестів з економічними вимогами в 2016 р., показали, що кількість зареєстрованих такого роду протестів у 2015 р. збільшилася щонайменше в 2 рази проти 2011 р. Якщо взяти за основу 2012 р., зафіксована щорічна кількість протестів зростає в 1,5 раза, хоча структура протестів у часі змінилася. Особливо після 2014 року. Конвенційні протести залишалися переважаючими, але їх частка знизилася, натомість суттєво зросла частка насильницьких протестів (майже до 18% у 2015 р.). У додаток до вищевказаного зазначаємо, що чим більше людей оцінює матеріальне становище сім'ї як нижче середнього, тим більшою є кількість протестів. Це означає, що очікуване поглиблення нерівності в умовах подальшої реалізації політики жорсткої економії та поглиблення впливу сил ринку при збереженні їх контролю чи впливу на «силу держави» та підвищення рівня задоволення соціальних потреб населення ринково-орієнтованим методом у традиційних сферах, де домінувала держава (освіта, охорона здоров'я і т.д.), в разі відсутності успіхів у забезпеченні відновлення економічного зростання, оскільки існуюча у світі економічна модель також має проблеми з відновленням економічного зростання, може, з одного боку, підвищити рівень протестності збіднілого населення, а з іншого – збільшити невдоволення тим, як працюють у країні демократичні інститути, що формуватиме базу для нових політичних сил певного характеру. Ми не можемо не враховувати, що у світі існує думка про те, що «... щоб неолібералізм міг вижити, демократія має вмерти»³⁶.

У триаді суспільство – держава – економіка саме суспільство (насамперед через його еліту) – шляхом так званих виборів і вибору технологій перемоги на виборах – обрало те, що ми наразі маємо – корумповану та зовсім неефективну модель економіки, не кажучи вже про продуктивність праці, яка мала б узяти верх в

³⁴ Шефер А. Либерализация, неравенство и неудовлетворенность демократией. – С. 234–269.

³⁵ Там же. – С. 254, 258, 259.

³⁶ Мейсон Пол. Посткапитализм. Путеводитель по нашему будущему. «Ад Маргинем Пресс», 2016. – С. 21.

економічних та суспільних відносинах, але вмотивованість до якої не стала всеохоплюючою, оскільки патерналістські мотиви поведінки залишаються на досить високому рівні.

Наявна інтеграція глобалізованого характеру в економічному просторі домінує на засадах конкурентоспроможності виробництва і відповідного умонтування в глобальні ланцюги доданої вартості. Українську ж економіку пов'язує із зовнішнім світом торгівля сировиною та продукцією первинної переробки, ціни на які на світових ринках, за рахунок порівняно низької доданої вартості, мають суттєві коливання, завдяки яким ми в разі їх підвищення «святкуємо» успіх реформ як політичних, так і економічних, а в разі спаду маємо періодичні кризи, девальвацію і багато чого іншого, поглиблюючи кожного разу нашу залежність від зовнішньої фінансової підтримки, занурюючись все більше у борги і стаючи залежним від домінуючого зовнішнього впливу кредиторів, які монополюють впливати на стан справ з державними зобов'язаннями на протигагу демократичного впливу населення шляхом голосування, яке не може протистояти тим самим політиці уряду, який вимушено, всупереч політичним мотивам населення, віддає перевагу зовнішнім кредиторам. Тобто політика прийняття рішень в уряді не захищена від зовнішнього політичного тиску. Крім того, досить часто вона не захищена і від внутрішнього тиску виборців через опозиційні партії в парламенті. Маємо парадокс демократії виборів усередині країни і зовнішнього тиску глобального фінансового ринку, тобто влади глобального ринку. Домінування зовнішнього над внутрішнім звужує економічні основи політики демократії у внутрішній економічній політиці та поглиблює розчарування в останній.

Спираючись на все сказане вище, у підсумку можемо стверджувати, що наслідком попередніх 25-річних результатів реформ, як позитивних, так і негативних, став домінуючий вплив політичних рішень у сфері економіки, метою яких було забезпечення руйнації політичної і економічної системи минулого і недопущення її реставрації. Для цього використовувалися потужні сили ринку, забезпечення свободи їх дії у сфері внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ціноутворення, у сфері приватизації, фінансової діяльності і т. ін. У результаті стара система «вмерла», а натомість сформувалася політико-економічна основа капіталістичного способу виробництва з домінуючим у багатьох сферах економіки та політики великим капіталом та не досить масовим дрібнокапіталістичним прошарком. Останній до того ж перебуває під монополюючим тиском великих

компаній та адміністративними та корпораційними вимогами. Як результат у суспільстві виникла ідеологія існуючого «вільного» (вседозволеного) ринку, який виявився дискредитованим, що суттєво ускладнює новий етап реформ, особливо якщо врахувати, що сам він згідно з глобальними тенденціями, орієнтований на поглиблення впливу «сил ринку». На початку трансформацій українському народу була «продана» мрія разом з вірою у всемогутність ринку на шляху до процвітання, яку він (народ) нібито не зміг здійснити. Але реально ринок формувався за ідеологією ринкового фундаменталізму, що суттєво підірвало віру в силу ринку. Саме тому Україні потрібен реконструктивний розвиток як новий проект, реалізація якого має подолати існуючі негаразди в розвитку і суспільстві, державі і економіці.

Небрат В.В.,

д.е.н., зав. відділу економічної історії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ІСТОРИЧНА ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАВДАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ³⁷

Представлено результати дослідження особливостей суспільної трансформації та еволюції економічних інститутів в Україні. Виявлено стійкі тенденції та закономірності, що детермінують характер і можливості сучасних інституційних перетворень національного господарства.

Ключові слова: економічна історія України, інституційна трансформація господарства, історична траєкторія, реконструктивний економічний розвиток.

Досвід попередніх докорінних економічних перетворень, що можуть бути визначені як реконструкція, дозволяє оцінювати їхню успішність, підтверджену часом. При цьому історичний підхід у дослідженні суспільних трансформацій полягає не тільки і не стільки в тому, що ми аналізуємо минуле з позицій сьогодення, а й у тому, що сьогодення розглядається як продовження і наслідок минулого, зокрема, як результат попередньої еволюції та здійснених раніше перетворень. Врахування довготривалих тенденцій, закономірностей та траєкторії розвитку господарства України, що склалися й оприявнилися упродовж XIX–XX ст., істотно впливає на успішність економічних реформ і перспективи подальшого руху національної економіки. Таким чином вирішення важливого наукового завдання обґрунтування засад, змісту та шляхів формування реконструктивного типу економічного розвитку передбачає розкриття історичних особливостей соціально-економічної та інституційної трансформації України.

Метою цієї публікації є представлення результатів дослідження процесів інституційних перетворень української економіки та визна-

чення умов і чинників формування історичної траєкторії розвитку господарства України як основи сучасної інституційної деструкції.

Основою історико-економічного аналізу трансформації господарства України є інституційно-еволюційний підхід, що базується на принципі історизму як основи пізнання соціальних явищ в їхньому становленні та розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породжують. Один із основоположників нової економічної історії Д. Норт наголошував, що технологічні та інституційні зміни – це ключі до розуміння суспільної та економічної еволюції, якій властива залежність від попереднього шляху розвитку³⁸.

З огляду на зазначене, важливо усвідомити особливості суспільної трансформації України впродовж тривалого історичного періоду ринкових та антиринкових перетворень господарського середовища. По-перше, інституційна еволюція в умовах політико-економічної та соціально-правової експансії інших держав обумовила конфлікт між автентичними та запозиченими нормами соціальної взаємодії, розбалансування традиційних інституційних систем. Для України ця ситуація була ускладнена протистоянням та еkleктичним поєднанням власних неформальних і накиннутих чужорідних формальних інститутів унаслідок відсутності національної держави. По-друге, в історії України періоди органічного розвитку, безперервної тяглої еволюції інститутів, що забезпечують генетичну спадкоємність культурно-економічної традиції, весь час переривалися. Основною формою зміни інституційної основи була не еволюція, а «інституційний злам», що спричинило закріплення в суспільній свідомості стереотипу сприйняття новацій держави і взагалі будь-яких змін як таких, що несуть загрозу. Конфлікт між новими формальними і старими неформальними інститутами, їхня взаємна модифікація призводять, з одного боку, до збереження неефективних інститутів, а з іншого – до надмірних трансформаційних витрат, обумовлених «силовим» упровадженням інституційних новацій. По-третє, ще одна потужна тенденція – постійна невідзначеність «правил» та їхній необов'язковий чи вибірковий характер дії – сформували таку модель соціальної та, зокрема, економічної поведінки, що веде до посилення соціальної ентропії, крихкості

³⁷ Стаття представляє результати дослідження в рамках виконання наукового проекту «Реконструктивний тип економічного розвитку та основні напрями його реалізації в Україні».

³⁸ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 133.

всього соціального організму, його вразливості та нестійкості відносно зовнішніх деструктивних впливів³⁹. Вказані риси інституційних перетворень українського господарства впродовж XIX–XX ст. мають наскрізний характер, тому модернізація суспільства, у тому числі його адаптація до ринкових умов, йшла і йде повільно й болісно.

Так, перебуваючи у складі Російської та Австрійської імперій, економіка України підпадала під дію інституційних новацій, запроваджуваних центральними урядами у ході ліберальних реформ другої половини XIX ст. У цей період відбулося становлення інституційної структури суспільства, що містила базові ринкові інститути (приватна власність та її правове забезпечення; юридична свобода суб'єктів господарювання як основа розвитку підприємництва; конкуренція та контракт як форми економічної взаємодії) і разом з тим зберігала і відтворювала інститути традиційного суспільства (самодержавство; система влади-власності, що передбачає ієрархічну модель економічної взаємодії та монополізацію функцій розподілу; колективна відповідальність як результат насадження державою общинних інститутів). Таким чином була сформована суперечлива єдність двох інституційних систем, що характеризуються принциповими відмінностями і у своїй основі, відповідно, містять дихотомію ринкових і традиційних інститутів.

У період так званої «першої хвилі» ринкових реформ вітчизняного господарства в складі інших держав (друга половина XIX ст.) організаційно-технологічні та інституційні зміни в економіці полягали в становленні великої машинної промисловості на основі формування капіталістичних засад господарювання. В основу силової моделі економічної модернізації за сценарієм так званого «наздоганяючого розвитку» було покладено принцип упровадження передових організаційно-економічних механізмів, запозичених із-зовні. Таким чином, сформувалася адаптаційна модель модернізації за імітаційним сценарієм⁴⁰. Принциповою особливістю цієї моделі є стрімке зростання ролі держави, що виявляється в ініціюванні реформ та

активній участі урядових структур у їх здійсненні, встановленні державного контролю над усіма сферами економіки, що має суперечливі наслідки для інституційної динаміки суспільства.

Концентрація економічної влади в руках державного апарату найперше виявляється у зосередженні та перерозподілі через державний бюджет значної частки національного доходу, зокрема, як вказував М. Туган-Барановський, шляхом посилення податкового навантаження у поєднанні з розширенням державного фінансування провідних галузей промисловості⁴¹. Одержавлення економіки закономірно призводить до зростання авторитарності влади, посилення централізму в управлінні, збільшення кількості та розростання повноважень адміністративно-бюрократичного апарату. Отже, формується специфічний сценарій модернізації, при здійсненні якого перекося в галузевій структурі, нерівномірність розвитку регіонів, суперечності між різними економічними укладами посилюються самою урядовою діяльністю.

Етатизація управління економікою за відсутності демократичних механізмів, розгортання форсованої монополізації приватно-підприємницького сектора та формування фінансово-промислової олігархії, що визначала урядову політику, призвели до структурних дисбалансів економіки та перманентних кризових явищ у фінансовій сфері наприкінці XIX – на початку XX ст. Дестабілізуючий вплив держави на економіку та фінансову систему в Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, відбувався через такі головні канали:

- зростання урядових видатків непродуктивного характеру, боргове фінансування бюджетного дефіциту та перманентні конверсії урядових запозичень;
- державна підтримка (політика заступництва) щодо великої промисловості, що призвела до фіскального виснаження економіки поряд із розростанням спекулятивного капіталу (позастатутні позики державного банку, урядові гарантії, замовлення тощо);
- проциклічна політика уряду, що виявлялась у збільшенні урядових замовлень, виплаті премій, наданні державних гарантій тощо у період промислового підйому;

³⁹ Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – Ч. 1. – С. 85.

⁴⁰ Горін Н.О. Адаптаційна модель модернізації економіки: вітчизняний досвід / Н.О. Горін // Економічний і соціальний розвиток України в XXI ст. : Національна ідентичність та тенденції глобалізації. – Тернопіль, 2010. – С. 272–273.

⁴¹ Туган-Барановский М.И. Иностранные капиталы / М.И. Туган-Барановский // История народного хозяйства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 39–40. – К. : ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2007. – С. 361.

– зовнішньоторговельна політика, що обумовила притік іноземного капіталу та сформувала низькотехнологічну структуру експорту, тим самим посиливши залежність економіки від кон'юнктури світового товарного та фінансового ринків;

– податкова політика, що призвела до розбалансування внутрішнього ринку, поглиблення розриву між промисловим і аграрним сектором, технічно передовими молодими та відсталими традиційними галузями⁴².

Митна політика, надання урядових замовлень і концесій сприяли залученню іноземних інвестицій, що спрямовувалися на розробку покладів і видобуток мінеральних ресурсів, залізничне будівництво, розвиток засобів комунікації, будівництво великих підприємств, розвиток інфраструктури міст тощо. Разом з тим в умовах недостатнього рівня капіталізації внутрішніх грошових ресурсів і розладу вітчизняної фінансової системи, імпорт підприємницького та позичкового капіталу обумовив формування моделі економічного розвитку, орієнтованої на зовнішні джерела фінансування та технічного забезпечення.

Негативними наслідками т.зв. індустріальної політики уряду (митний протекціонізм, урядові замовлення, кредити та субсидії, залізничні тарифи й експортні премії, заохочення акціонерного засновництва) стало швидке зростання галузей, пов'язаних з військовими потребами; залежність промислового розвитку від спрямування та активності державної підтримки; симбіоз державної бюрократії, іноземних капіталістів і вітчизняних фінансово-промислових кіл. Характерною є та обставина, що систематичну допомогу від держави у вигляді казенних замовлень, субсидій і премій отримували найбільш монополізовані галузі. Внаслідок поширення квазіринкових відносин у сфері перерозподілу бюджетних коштів на користь фінансово-промислових груп сформувався інститут державної підтримки великого бізнесу, що зрештою призвело до становлення на межі XIX–XX ст. економічної моделі державного капіталізму з виразними монополістичними тенденціями.

Досліджуючи взаємодію держави і ринкового середовища, Дж. Гелбрейт свого часу зауважив, що підтримка уряду спрямовується насамперед у найбільш потужні й динамічні галузі, які дося-

гають гіпертрофованого розвитку завдяки постійному припливу капіталу й урядовим гарантіям. Це призводить до занепаду конкуренції, розбалансування економіки, порушення ефективної галузевої структури. Таким чином, невід'ємною частиною і відображенням нерівномірного розвитку економіки є нерівномірний розподіл послуг, що надаються державою⁴³. Наслідком такої політики у Російській імперії початку XX ст. стало те, що поряд із велетенським зростанням великої промисловості, бурхливими змінами у технології виробництва і розквітом промислового капіталізму було доведено до межі селянство, підірвані основи економічного відтворення, знищено внутрішній споживчий ринок унаслідок надмірного податкового навантаження на населення. Уряд сам створював суперечності економічного розвитку, які мали антагоністичний характер.

Крім державної підтримки підприємств пріоритетних галузей, значного поширення у другій половині XIX ст. набула практика сприяння уряду окремим капіталістам – засновникам промислових підприємств. До основних форм такої підтримки зараховують такі: прямі позики з державного бюджету; залишення в обороті цих підприємств відстрочених акцизів та інших податків; багаторічні відстрочки платежів за поставки з державних заводів; безвідсоткові аванси за державними замовленнями тощо. Вказані форми фінансування на практиці перетворювалися у довгострокові безвідсоткові державні позики терміном на 15–20 років⁴⁴. Таким чином формувалася *спекулятивна економіка*, в якій існував повний дисбаланс між виробництвом і споживанням, продуктивним і непродуктивним сектором економіки, доходами і витратами казни, реальним і фінансовим капіталом. Інститути, сформовані в добу ринково-індустріальних перетворень вітчизняного господарства, мали квазіринковий характер і такий руйнівний потенціал, що становив неминучу загрозу для всієї економічної та політичної системи.

Стійкою тенденцією, що виражає причинно-наслідкові зв'язки в історичному розвитку вітчизняного господарства, є домінування перерозподілу як основи урядової діяльності, послідовне зміцнення централізму та адміністративно-бюрократичного управління еконо-

⁴³ Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества / Джон К. Гелбрейт ; [пер. с англ. В.В. Зотова, В.А. Кирова, Т.Л. Клячко, под общ. ред. Н.Н. Иноземцева и А.Г. Милейковского]. – М. : Прогресс, 1978. – С. 368–369.

⁴⁴ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). / И.Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – С. 310.

⁴² Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : [монографія] / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2013. – С. 311.

мікою. Збереження, відтворення та посилення вертикальних редистрибутивних зв'язків, ієрархічної моделі економіки в умовах формування загальноєвропейського та світового ринків, посилення відкритості національних господарств, активізації їхньої взаємодії на засадах еквівалентного обміну та конкуренції, утвердження інституту контрактів як універсальної форми ділової комунікації для різних рівнів оприявнювало внутрішню суперечність інституційної структури вітчизняного господарства. Відтак асиметричні та непослідовні реформаційні перетворення за умов збереження традиційного у своїй основі господарства не могли забезпечити комплексного характеру змін та призвели до закріплення інститутів тоталітарної політичної системи, комунітарної ідеології та редистрибутивної (роздатково-розподільчої) економіки.

На наступному історичному етапі – в радянський період вітчизняної історії – суперечність формальних адміністративних і неформальних ринкових інститутів визначила основний закон руху планово-централізованої економіки – циклічність зміни хвиль одержавлення та посилення адміністративно-репресивних важелів впливу на економічний розвиток і хвиль ліберальних реформ, спрямованих на розширення сфери дії товарно-грошових відносин, вартісних інструментів регулювання та саморегулювання економіки. Зокрема, так зване «відновлення» й розвиток інститутів ринкової економіки в період нової економічної політики не мали системно-конструктивного характеру, заперечували еволюційну природу інституційних змін, відбувались у межах офіційних позаринкових уявлень правлячої верхівки суспільства, яка мала за кінцеву мету поступову ліквідацію ринку, перетворення економіки на командну планово-розподільчу систему господарства. Це засвідчують обмеження, що вводилися в інституційну структуру економіки НЕР, як у цілому, так і щодо визначальних її складових (інститутів власності та підприємництва, фінансів, соціального регулювання тощо), особливості своєрідної революції інститутів, які склалися в дореволюційний період, колізії між ними, вплив цих процесів на виникнення перманентних криз у радянській економіці 20-х років ХХ ст.

Характер деформації всього комплексу формальних та неформальних інститутів, що структурували суспільно-економічне життя в Україні в період 1930–1980-х років, визначався перш за все зміною інституційного середовища на конституційному рівні, передусім до-

корінною зміною характеру держави, яка перетворилась на виразника і провідника тоталітарної у своїй основі соціальної та економічної політики як офіційного курсу організації всього суспільного життя. Держава зосередила у своїх руках централізоване планомірне управління процесами виробництва й розподілу суспільного продукту, що зумовило тотальну монополізацію економіки, втрату основного господарського принципу співвіднесення витрат з результатами виробництва і зрештою призвело до наростання деструктивних тенденцій в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Обмеженість неокласичного та особливо монетаристського підходу до трансформаційних перетворень господарства України в перше десятиліття державної незалежності виявилася у звуженому трактуванні змісту та стратегічних завдань перехідної економіки. Зведення їх до роздержавлення, лібералізації, боротьби з інфляцією тощо обумовило кумулятивне зростання інституційної невідповідності між традиційними для суспільства нормами взаємодії та новітніми неформальними «правилами гри» у лібералізованому, але невпорядкованому господарському просторі; декларативними положеннями нового законодавства та фактично діючими нормами ділової комунікації; завищеними очікуваннями, що формувалися на ґрунті кризи радянської економічної системи, та реальними економічними можливостями трансформаційної економіки.

Характерною проблемою перехідної економіки є наявність у ній елементів і механізмів обох типів систем, які часто нейтралізують дію одні одних. У ситуації, коли вже не діють у повному обсязі старі механізми, однак ще повністю не сформовані нові інститути ринкового типу, особливого значення набувають позаекономічні чинники розвитку. Важливу роль має визначеність суспільних цілей і пріоритетів, обрана урядом доктрина і програма перетворень, послідовність і системність економічної політики, яку він проводить. Разом з тим формування сучасної інституційної структури в Україні протягом 1990–2000-х років може бути охарактеризоване як безсистемне, тобто таке, що призвело до значного розриву між формальними та неформальними інститутами, обумовило низький рівень взаємодії державної стратегії, економічного законодавства та моделей економічної поведінки економічних суб'єктів.

Оскільки укорінення ринкових відносин мало спонтанний характер, відповідні норми ділової комунікації та елементи інфраструк-

тури сформувались із суттєвим запізненням та безсистемно. Тому аналіз основних інституційних параметрів ринку демонструє хронічну незавершеність інституціональних реформ, що виявляють себе в системі «м'яких» бюджетних обмежень; перерозподілі власності, який не відповідає інтересам суспільства; повній незахищеності прав власності; неефективності і корумпованості сформованої системи державного управління. Такі чинники розвитку інституційного середовища як політична нестабільність, слабкість влади, проблема дієздатності судової системи, інфорсменту (правозастосування) контрактних прав і прав власності свідчать, що основою деструктивних процесів в економіці України є, насамперед, криза розвитку інститутів.

Таким чином, при розгляді історичної траєкторії розвитку господарства України такі суттєві риси, що мають наскрізний характер, є спільними для етапів ринкових перетворень економіки другої половини XIX – початку XX ст. і рубежу XX–XXI ст.:

1) домінантними чинниками економічної модернізації під тиском зовнішніх факторів виступає активна державна політика та запозичення інституційних норм, апробованих світовою господарською практикою;

2) формально-правові механізми регулювання економіки перманентно заміщуються адміністративними;

3) ключова роль у трансформації економічної системи належить державним фінансам;

4) у результаті становлення та деструкції ринкового середовища у вітчизняній економіці під дією урядового протекціонізму, іноземного капіталу, становлення та зростаючого впливу фінансово-промислових та фінансово-політичних груп, державного монополізму відбувається деформація інституту підприємництва як основи інноваційного розвитку та конкурентоспроможності національного господарства;

5) урядова політика заступництва щодо великого капіталу шляхом надання преференцій, гарантій, казенних замовлень тощо призводить до фактичного перерозподілу державного бюджету і, взагалі, національного доходу на користь фінансової олігархії;

6) інституційна невідповідність економічних, фінансових і політичних реформ слугує основою суперечностей соціально-економічної системи, а головною причиною гальмування модерні-

зації господарства є інерція застарілих політичних структур і недостатній потенціал нових економічних інститутів для забезпечення системних змін.

Успішність економічної реконструкції в історичному вимірі визначається комплексним характером перетворень, що забезпечують позитивні незворотні зміни. Становлення інститутів ринку та інститутів громадянського суспільства є двома сторонами єдиного процесу. Ще Дж. Локк (1632–1704), видатний англійський філософ і економіст, який виступив основоположником теорії суспільного договору, свого часу обґрунтував поняття приватної власності як необхідної передумови громадянського суспільства та запропонував правову інтерпретацію повноважень державної влади⁴⁵. Відтак економічна реконструкція передбачає інституційну реконструкцію, бо можливість та ефективність техніко-економічних, структурних і організаційно-господарських змін прямо залежить від сприйнятливості господарського середовища, мотиваційних механізмів економічних суб'єктів, еластичності та адаптивності соціальних інститутів.

За умов інституційної асиметрії ліберально-ринкових і соціально-політичних перетворень успішна реконструкція не можлива. Вітчизняний досвід свідчить, що найбільш радикальні і результативні в тривалому історичному періоді зміни забезпечуються комплексним перетворенням у сфері державного управління, економіки, фінансів, освіти тощо. Прикладом може слугувати радянська форсована індустріалізація (централізм управління та розподілу ресурсів і продукції поєднувався з мобілізацією та максимальним використанням неекономічних чинників). Проте мобілізаційна модель економічного розвитку, що виявила свою ефективність на стадії індустріального суспільства, сьогодні є малоприйнятною. Натомість для побудови економіки знань та інноваційного суспільства є перспективною мотиваційна модель. Суспільна мотивація полягає в досягненні безпеки та добробуту, побудові успішної держави. Як засвідчує аналіз теоретичних досліджень та історичний досвід трансформаційної економіки⁴⁶,

⁴⁵ Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения: в 3 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 262–356.

⁴⁶ Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку : монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук В.В.

важливими умовами економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності національного господарства є такі: 1) ефективна інституційна взаємодія держави та економічних суб'єктів; 2) консолідація суспільства на основі самоідентифікації, розвитку національної культури (в тому числі економічної) та державної ідеології; 3) створення демократичних механізмів контролю над державою та зміцнення інституційної довіри.

Для забезпечення успішності соціально-економічних перетворень ключового значення набувають інституційні чинники, зокрема такі: трансформація особистісних цінностей та зміна пріоритетів суспільства; ефективність системи державного управління; відповідність законодавства, норм і правил соціальної взаємодії та ділової комунікації; підвищення рівня відповідальності держави (в особі органів державної влади), суспільства (громадських спілок та політичних організацій), господарських суб'єктів; забезпечення політичної та економічної демократії через розвиток публічності, підзвітності, підконтрольності, зворотного зв'язку між суспільством і органами влади, залучення громадян до державного управління. Важливим завданням є подолання корупції, що виявляється у зрощенні та злочинному використанні політичних, правових і фінансових механізмів. Разом з тим економічна демократизація як основа прогресивних змін передбачає чітке дотримання принципів побудови ефективної господарської системи, законодавчо зафіксований розподіл повноважень і відповідальності органів загальнодержавної, регіональної та місцевої влади.

Висновки. Сучасні події оприявнюють залежність інституційних змін від траєкторії попереднього розвитку господарства України, обумовленої зовнішніми викликами та активною державною політикою, що характеризується невідповідністю економічних перетворень рівню розвитку інститутів громадянського суспільства та правової держави. В основі історично сформованого вітчизняного господарського механізму – домінуюча роль держави в інституційному та ресурсному забезпеченні структурно-технологічних і соціально-економічних перетворень; симбіоз урядової бюрократії, іноземного капіталу та вітчизняних фінансово-промислових груп;

орієнтація на зовнішні джерела інвестиційних та технологічних ресурсів, що обмежує можливості самопідтримуючого розвитку національного господарства. Тому на сучасному етапі інституційна реконструкція в напрямі синхронізації перетворень у галузі економіки, державного управління та утвердження демократичних стандартів соціальної взаємодії є передумовою, невід'ємною складовою і потужним чинником економічного розвитку.

Важливим напрямом подальших досліджень є оцінка сучасних ризиків та перспектив реалізації стратегії реконструктивного розвитку України в контексті вітчизняного досвіду підготовки та проведення економічних реформ.

Дейнеко Л.В.,*д-р екон.наук, завідувач відділу промислової політики
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»***НАПРЯМИ ТА МЕХАНІЗМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ**

Представлено наукове бачення реконструкції промислового сектора, спрямоване на формування міцного індустріального фундаменту країни та впровадження революційних новацій, що передбачає як відновлення традиційних промислових виробництв, так і формування нових високотехнологічних секторів промисловості. Наведена характеристика основних сучасних моделей індустріалізації. Висвітлено основні проблемні риси промислового розвитку в Україні та акцентовано на необхідності забезпечення узгоджених та скоординованих заходів щодо їх усунення. Запропоновано для обговорення систему першочергових внутрішніх заходів з реконструкції промисловості задля відновлення вітчизняної економіки.

Ключові слова: промисловість, реконструкція, індустріалізація, експортна орієнтація, імпортозаміщення, інновації, торговельна політика.

Сучасний світовий індустріальний сектор розвивається дуже динамічно, стрімкими темпами впроваджуються революційні новації як в організації виробництва на основі сучасних інформаційних технологій та промислових процесів, так і в технологічній і товарній структурі промисловості із використанням нових продуктів, кардинально нових матеріалів й виробництв. Натомість вітчизняна промисловість рухається, на жаль, в протилежному напрямку, втрачаючи не тільки обсяги виробництва, а й опускаючись за техніко-технологічним рівнем.

Не відійшовши від наслідків фінансово-економічної кризи 2009 р., що спричинили глибоку рецесію в промисловому секторі, останній, починаючи з 2014 р. зазнав жорсткого впливу макроекономічних коригувальних заходів, що посилювався військовим конфліктом в найбільш індустріалізованому регіоні України. Стрімке падіння обсягів виробництва призвело до скорочення експорту промислових товарів, що у свою чергу негативно позначилося на фінансовій і валютній стабільності і, зрештою, було одним із голо-

вних чинників падіння ВВП (рис. 1). Тому для оздоровлення української економіки необхідна, насамперед, реконструкція промислового сектора, оновлення і модернізація виробничої бази.

Наукове бачення реконструкції вітчизняної промисловості як ключового елемента економічної системи, що здатна модернізуватися та створити плацдарм для промислового зростання, має базуватися на новому підході щодо забезпечення її диверсифікації та комплексного пропорційного розвитку з можливістю збереження та відновлення як традиційних промислових виробництв, що здатні забезпечити підвищення якості продукції й стимулювання розвитку виробничих систем згідно міжнародних вимог, так і з перспективою формування нових високотехнологічних й конкурентоспроможних секторів промисловості.

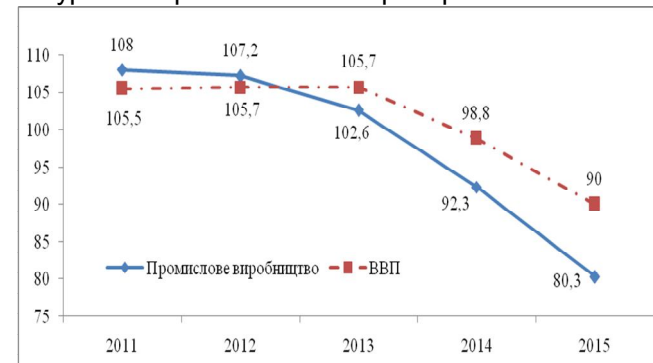

Рис. 1. Динаміка індексів промислового виробництва та ВВП в Україні, 2010=100

Джерело: за даними Держстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>, ВВП за 2015 р. розраховано за даними Нацбанку України. – Доступний з: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=29318383>.

Світовою наукою на основі тривалих дискусій було виділено п'ять основних узагальнених моделей індустріалізації, що можуть бути використані у здійсненні реконструкції промислового сектора України: імпортозаміщуюча; експортоорієнтована; ресурсоорієнтована; експортні переробні зони; інноваційноорієнтована. В табл. 1 наведені основні характеристики даних моделей⁴⁷.

⁴⁷ Low, Patrick and Julia Tijaja. Global Value Chains and Industrial Policies [Електронний ресурс] / E15 Initiative. Geneva: International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and World Economic Forum, – 2013. – Доступний з: www.e15initiative.org

Таблиця 1

Основні моделі індустріалізації

Стратегія	Умови ефективного застосування	Основні інструменти	Переваги	Ризики
Імпортозаміщуюча	- наявність значного внутрішнього ринку; - здатність правильно визначити джерела порівняльних переваг; - протекціоністські заходи виключно до галузей, що можуть стати конкурентними на світовому ринку на сталій основі	- інструменти фіскальної політики вкл. тарифні заходи для підтримки незміцнених галузей; - кількісне обмеження імпорту; - консультації з приватним сектором, галузевими експертами, групами споживачів, органами з питань конкуренції, науковими дослідними інституціями, які задля виявлення вузьких місць та розкриття можливостей	можливість пріоритетним галузям накопичити ресурси для здійснення модернізації (успішний досвід: фармацевтична галузь Бангладеш)	- ізоляція від конкуруючого імпорту не може бути тривалою - тарифні заходи можуть бути обмежені, наприклад, для членів СОТ, чи зобов'язаннями в рамках угод про преференційну торгівлю тощо
Експортоорієнтована	- наявність дешевих ресурсів, зокрема робочої сили; - диверсифікація виробництва; - розвинута інфраструктура та логістика	- субсидування експортного продукту; - адресна підтримка, спрямована на залучення та утримання інвестицій; - підвищення потенціалу дотримання стандартів	можливість поступового підвищення в структурі експорту більш технологічної продукції, (успішний досвід: легка промисловість країн Східної Азії)	-субсидування експорту обмежується сучасними правилами світової торгівлі; - вітчизняний ринок не є захищеним від конкуруючого імпорту
Ресурсоорієнтована	- розвинений сировинний сектор; - потенціал для переробки цієї сировини на місцевому рівні для експорту; - конкурентоспроможність пов'язаних між собою галузей	- податкові та фінансові стимули; - експортне мито на сировину для зниження її внутрішньої ціни	можливість реалізувати наявні конкурентні переваги (успішний досвід: кольорова металургія Мозамбіку)	- фінансова неспроможність переробників, або нестача внутрішнього потенціалу для обробки; - зміна торговельних правил щодо застосування експортних мит

Експортні переробні зони	- наявність необхідної інфраструктури для виробництва на експорт -можлива для країн з вузьким внутрішнім ринком та слабкою забезпеченістю ресурсами	- забезпечення умов для безперешкодного і конкурентоспроможного експорту (зони розмежовані як екстериторіальні для фіскальних і регуляторних цілей); - безмитний імпорт засобів виробництва, матеріалів, запчастин, витратних матеріалів тощо	- можуть бути інкубатором для інновацій і поступового захоплення собі більшої частки ланцюжка доданої вартості (успішний досвід: зони переробки в Індії, реформовані в подальшому в SEZ)	- високий ризик швидкої «втечі» інвестицій за несприятливих умов існування подібних зон часто забезпечується за рахунок низьких трудових та екологічних стандартів
Інноваційно-орієнтована	- своєчасне впровадження сучасних засобів праці на заміну застарілих, - застосування прогресивних форм та методів організації виробництва	-реалізується, переважно, заходами на мікрорівні, ключову роль в її реалізації відіграють підприємства, а не держава; - преференційні податкові, митні та кредитні механізми; - розвиток інноваційної інфраструктури	- здатність поєднуватись з іншими моделями, забезпечуючи, більший швидкий та тривалий ефект	- намагання під приводом інноваційної діяльності отримати необґрунтовані преференції

У наших попередніх дослідженнях було доведено, що Україні доцільно спиратися на комбінацію інноваційноорієнтованої і експортоорієнтованої моделі індустріалізації, яка може бути обрана як довгострокова й забезпечити відродження й розвиток промислового потенціалу країни у разі планомірного застосування заходів з поліпшення структури експорту і запобігання ризикам експортозалежності. Разом з цим на етапі реформ для тих видів діяльності, що мають місткий внутрішній ринок, високий потенціал імпортозаміщення і конкурентоспроможності, не варто відмовлятися від застосування елементів імпортозаміщуючої моделі та протекціоністських методів підтримки (переважно тарифних методів), де це не суперечить укладеним міжнародним чи двостороннім угодам⁴⁸.

Слід зазначити, що наведені моделі відбивають сучасну тенденцію до посилення зв'язку між промисловою та торговель-

⁴⁸ Неоіндустріальна трансформація промислового потенціалу України (колективна монографія) [Електронний ресурс] / ІЕПр НАНУ, – 2016. – Доступний з: http://ief.org.ua/?page_id=4753#pagetitle

Реконструкція української промисловості з метою зростання і відновлення української економіки (план-проспект)

ною політиками, зумовленою існуванням глобалізованого ринку. Але є й інший, не менш важливий аспект проблеми. Промислова політика все ж головним чином пов'язана з внутрішнім регулюванням і тому опрацювання системи внутрішніх заходів з реконструкції промислового сектора є першочерговим.

Основними проблемними рисами промислового розвитку, на які мають бути спрямовані внутрішні заходи, є:

- обмеженість з боку попиту, що пов'язано з низьким рівнем як доходності бізнесу так і купівельної спроможності населення;
- несприятливий діловий клімат;
- високі корупційні ризики;
- нестача та ненадійність інфраструктури;
- низький техніко-технологічний рівень та неналежне забезпечення кадрами з необхідною кваліфікацією;
- надзвичайно висока енергоємність виробництва;
- обмеженість доступу до фінансування;
- недосконалий державний менеджмент.

Водночас ключова проблема полягає в забезпеченні скоординованих заходів, спрямованих на усунення цих проблемних рис. Наразі в Україні відсутнє цілісне і системне бачення необхідних трансформацій і завдань розвитку, яке б сприймалось усіма економічними агентами та стейкхолдерами як узгоджений план дій в цьому напрямі.

З метою вирішення цієї проблеми науковим колективом відділу промислової політики ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАНУ» з залученням провідних учених інших відділів Інституту було розроблено план-проспект документа, процес змістовного наповнення якого міг би слугувати платформою для озвучення та узгодження позицій щодо напрямів та механізмів реконструкції промисловості з боку всіх зацікавлених сторін (див. табл. 2).⁴⁹

⁴⁹ Автори будуть вдячні за будь-які коментарі, зауваження та пропозиції щодо плану-проспекту, які просимо надсилати на e-mail: industry.ief@gmail.com

Структура	Зміст
ОПИС ПРОБЛЕМИ	Сучасний стан промисловості та нагальна необхідність її модернізації.
i. Промисловість у глобальному вимірі: стан, тенденції, перспективи	Особливістю сучасного посткризового етапу світового розвитку стало визнання пріоритетного значення промисловості для довгострокового економічного зростання як розвиненими країнами, так і країнами, що розвиваються. Необхідність відродити промисловий потенціал, провести його реконструкцію в Україні посилюється в умовах Євроінтеграції. Тож потрібно сформувати власну промислову політику, узгоджену з цілями політики ЄС щодо ренесансу індустріального базису економіки
ii. Промисловість України в пошуку конкурентних переваг	Промисловість справляє найбільший мультиплікативний ефект на економіку, стимулюючи інноваційну діяльність, гарантуючи одержання лівової частки експортних доходів, отже, забезпечуючи стійкість і конкурентоспроможність економіки
iii. Ключові складові промислової політики	Доступ до ринків, удосконалення внутрішнього ринку; інтеграція інфраструктурних мереж; узгодження нормативно-правової бази; удосконалення бізнес-середовища, правової бази та системи державного управління; модернізація промислового потенціалу на основі інвестицій в інновації; доступ до фінансових ресурсів і ринків капіталу; полегшення інтернаціоналізації діяльності вітчизняних промислових компаній
БЛОК I. СПРІЯННЯ ІНВЕСТИЦІЯМ ТА ІННОВАЦІЯМ	
1.1. Пріоритетні напрями	
1.1.1. Ринки ключових технологій	Пріоритетні напрями промислових інновацій включають: ресурсо- та енергоефективність промислового виробництва, фотоніка і робототехніка, інтеграція цифрових технологій у виробничий процес; нові матеріали, високопродуктивні виробництва і промислові біотехнології, ефективне використання сировини та біомаси у виробництві, програмне забезпечення виробництва, ІТ в промислових технологіях. Індустрія 4.0 в Україні.
1.1.2. Розбудова зеленого сектора в галузях промисловості	Впровадження стратегій «зеленої економіки» – це обов'язковий шлях для країн і держав, які бажають забезпечити надійне майбутнє для своїх громадян. Вона базується на підвищенні ефективності використання природного «капіталу», на енергоефективності, використанні ВДЕ та екологічній стійкості. Актуальність запровадження стратегій «зеленої» економіки в Україні полягає у наданні можливостей для розвитку таких виробництв, які дозволять підвищити економічну зайнятість населення та стимулювати зростання доходів і робочих місць, і не нанесуть шкоди навколишньому середовищу
1.1.3. Сприяння науковому забезпеченню іннова-	З метою розбудови науково-технологічної бази для розвитку промисловості необхідно фінансувати діяльність науково-

ційного розвитку пріоритетних галузей промисловості	дослідних центрів, що ведуть дослідження за напрямками, які відповідають галузевим пріоритетам промисловості, та сприяти об'єднанню зусиль промислових підприємств і наукових установ у професійних мережах та кластерах задля прискорення впровадження у виробництво і виведення на ринок нової конкурентоспроможної продукції. Формування інфраструктури інноваційного розвитку промисловості у регіонах: індустріальні парки, технопарки
1.2. Супутні заходи	Інтеграція інфраструктурних мереж (інформаційних, енергетичних, транспортних, зв'язку та телекомунікацій) України та ЄС (Інтеграція інфраструктурних мереж сприятиме конкуренції на внутрішньому ринку, скороченню витрат, що дозволить промисловості мати безперебійне постачання послуг інфраструктури та зменшити витрати на їх оплату)
БЛОК II. ПРИОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ	
2.1.1. Доступ до ринків, удосконалення внутрішнього ринку	Перетворення власного внутрішнього ринку на основу для поживлення економіки країни, привабливе місце для виробництва товарів і послуг, забезпечення безбар'єрного руху промислових товарів. Удосконалення інституціонального регулювання функціонування ринків, забезпечення дотримання добросовісної конкуренції на ринках промислових товарів і державних закупівель промислових товарів
2.1.2. Удосконалення ринків основних груп промислових товарів	Енергетика, металургія, машинобудування, ВПК, хімічна промисловість, легка, деревообробна промисловість
2.2. Удосконалення бізнес-середовища, правової бази та розвиток державно-приватного партнерства	В Україні адміністративний тягар і складне нормативне регулювання виступають чинниками стримування розвитку бізнесу. Недостатня гнучкість ринку праці, недоступність позикових коштів негативно впливають на ділові настрої та стримують інвестиції у модернізацію промисловості. Результати відповідних заходів зі спрощення законодавства та зменшення регуляторного навантаження повинні стати предметом розгляду Уряду та ділової спільноти у періодичних доповідях-оглядах стану конкурентоспроможності
2.3. Розвиток внутрішнього ринку технологій та інновацій, захист прав інтелектуальної власності, захист внутрішнього ринку від недобросовісного імпорту	Низький рівень інноваційної активності у вітчизняній промисловості є одним із найважливіших факторів, що визначає стан конкурентоспроможності національної економіки. Необхідно запропонувати відповідні заходи, спрямовані на стимулювання інноваційної активності підприємств, розвиток інноваційної інфраструктури та захист інтелектуальної власності. Важливо, щоб ці заходи були гармонізовані із положеннями чинного законодавства і не суперечили міжнародним зобов'язанням України
2.4. Міжнародні ринки та інтеграція до глобальних ланцюгів створення вартості	Ключовими орієнтирами сприяння розвитку взаємовигідного міжнародного торговельно-економічного співробітництва є: диверсифікація ринків збуту, переорієнтація на нові ринки, модернізація виробництва продукції; стимулювання розвитку нішевих галузей, спроможних зайняти унікальне місце в глобальних ланцюгах доданої вартості, реструктуризація українського експорту з переорієнтацією на продукцію з високою часткою доданої вартості, що передбачає формування структури вітчизняного промислового виробництва, яка забезпечувала б входження України на світові ринки за асортиментом, якістю і технологічним рівнем промислової про-

	дукції; активна участь України у регіональних торговельних угодах, що сприятиме додатковим можливостям доступу до зовнішніх ринків, залученню іноземних інвестицій, поглибленню структурних зрушень та підвищенню конкурентоспроможності національного виробництва
БЛОК III. ДОСТУП ДО ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ І РИНКІВ КАПІТАЛУ	
	Доступність фінансування є злбоденням питанням для вітчизняного бізнесу. Вирішення цієї проблеми передбачає: реформування фінансових ринків, удосконалення грошово-кредитної політики, розвиток фінансового сектора (у т.ч. банків та інституційних інвесторів, створення банків розвитку та експортно-кредитної агенції), відкриття транскордонних каналів фінансування, що повинне спростити доступ промислових підприємств, малого і середнього бізнесу до ресурсів фінансових ринків. Поліпшення структури та урізноманітнення ринкової пропозиції фінансових ресурсів для реального сектора економіки, розширення пропозиції кредитних ресурсів
БЛОК IV. КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ	
	Освітньо-кваліфікаційна структура кадрового потенціалу промисловості: обмеження та можливості розвитку. Система підготовки кадрів та розвиток навичок протягом життя. Мотивація та оплата праці як чинник підвищення конкурентоспроможності трудового потенціалу промисловості. Розвиток професійних компетенцій як чинник ефективного розвитку промисловості. Пріоритети в модернізації вітчизняної освіти, що визначаються завданнями інноваційного та технологічного розвитку промисловості. Розвиток механізмів взаємодії роботодавців з системою освіти. Регіоналізація профтехнічної освіти в комплексі із соціальним партнерством. Підвищення ролі інтелектуальної праці і покращення технологічних можливостей промислового сектора шляхом збільшення працівників у НДДКР і коштів на ДіР
Прикінцеві положення	управлінська система реалізації промислової політики та розподіл повноважень

Тож для забезпечення успішності реконструкції промислового сектора секторі першочерговими завданнями є: сформувати чітке стратегічне бачення необхідних перетворень в промисловому секторі, що, на нашу думку, можна сформулювати як реконструкція індустріального фундаменту країни і впровадження принципів нововведень, а також досягти згоди щодо можливих напрямів та механізмів їх здійснення між усіма учасниками процесу, щоб уникнути фрагментарності промислової політики та забезпечити системність і скоординованість її механізмів у досягненні мети.

Бородіна О.М.,

*д-р екон. наук, професор, член-кор. НАНУ,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування»*

РЕКОНСТРУКТИВНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ЙОГО СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ⁵⁰

В історичній ретроспективі здійснено аналіз співвідношення кількісних і якісних змін в аграрному секторі економіки України та доведено наявність тут ознак деструктивного зростання, про що свідчить нарощення обсягів виробництва й експорту, яке веде до зростання без розвитку – без явних позитивних змін у сільському середовищі і в економіці громад. Окреслено основні підходи до переходу на реконструктивний тип розвитку аграрного сектора на основі його соціоекономічної модернізації⁵¹.

Ключові слова: аграрний сектор, аграрне зростання, аграрний і сільський розвиток, соціоекономічна модернізація, реконструктивний розвиток.

Аграрний сектор економіки залишається найважливішою галузю економіки, оскільки продукція сільського господарства забезпечує основний роздрібний товарообіг країни, разом з переробною промисловістю створює робочі місця для значної частини економічно активного населення, формує основи фізичного здоров'я людського капіталу країни, бо саме ця галузь виробляє продовольство, взаємодіючи з природою і безпосередньо впливаючи на екологію. Незважаючи на таку багатофункціональну роль сільського господарства, жодна країна не пройшла у своєму розвитку періоду, коли галузева складова, а саме нарощення обсягів виробництва, домінували над іншими його суспільно важливими функціями (соціально-економічними і екологічними).

У минулому столітті розвинені країни Європи і світу суттєвим чином покращили свої економіки за рахунок аграрного сектора. Економічне зростання, що брало початок із сільського господарства, забезпечило досить вагомий внесок у зростання ВВП та виведення країн у промислово розвинені. Однак пізніший досвід цих країн показав, що зростання у сільському господарстві несе з собою не тільки позитивні ефекти у нарощенні обсягів продовольства, а й призводить до небажаних результатів, котрі погіршують якість суспільного життя. Емпіричні докази змусили ввести поняття «аграрний/сільський розвиток», а аграрне зростання при цьому розглядати не як кінцеву мету, а як засіб досягнення соціально-економічного прогресу. На відміну від зростання, аграрний розвиток не є тільки економічним явищем, хоча й тісно пов'язаний з ним. Аграрний розвиток – це таке нарощення аграрного виробництва, за якого вигоди від нього більш-менш рівномірно розподіляються між усіма учасниками процесу, підвищення продуктивності здійснюється безпечним для довкілля та сільських громад способом, скорочення зайнятості у сільському господарстві супроводжується створенням нових робочих місць у позааграрній сфері на селі⁵². Внаслідок цього не тільки зростають доходи і якість життя населення, а й знижується рівень соціальної диференціації за доходами. Саме на таких концептуальних засадах має змінюватися сутність і внутрішній зміст процесів розвитку сільського господарства і села для забезпечення його сталості у довгостроковій перспективі відповідно до сучасних соціально-економічних і екологічних викликів.

Мета дослідження – з урахуванням тенденцій розвитку аграрного сектора економіки України за останні два десятиліття визначити такі напрями його сутнісної модернізації, які б давали можливість використати вітчизняні особливості та переваги сільського господарства і сільських територій відповідно до актуальних європейських та загальносвітових трендів аграрного і сільського розвитку.

Як зазначалося, сучасне розуміння поняття «модернізація аграрного сектора» включає зусилля у напрямі постійної інтенсифікації економічного розвитку за допомогою інновацій не тільки у техноло-

⁵⁰ Стаття підготовлена в рамках виконання досліджень за цільовою комплексною програмою НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти», науковий проект «Реконструктивний тип економічного розвитку та основні напрями його реалізації в Україні»

⁵¹ Вперше опубліковано у журналі "Економіка та прогнозування" №4 за 2016 р.

⁵² Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.]; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.

гичній сфері, а й в екологічній та соціальній, метою яких є збереження здатності відповідати на постійні виклики зовнішнього і внутрішнього середовища. Тому більш адекватним є вживання терміна «соціоекономічна модернізація аграрного сектора»⁵³ як комплекс інституційних змін, спрямованих на забезпечення аграрного і сільського розвитку на засадах сталості, створення довгострокових умов для розумного нарощення виробництва і спроможностей сільських громад самостійно вирішувати економічні, соціально-культурні й екологічні проблеми сільської місцевості.

Соціоекономічна модернізація, на відміну від модернізації як такої, означає оновлення не тільки існуючого стану справ в аграрному секторі, а зачіпає сутнісну основу аграрних відносин, їх внутрішній зміст. Соціоекономічна модернізація відзначається переходом від зміни зовнішніх форм аграрних відносин до їх сутнісних конструкцій, створюючи реальні можливості для реконструкції. Отже, можна стверджувати, що соціоекономічна модернізація є межею перетворення модернізації в реконструкцію і є можливим шляхом переходу до реконструктивного типу розвитку аграрного сектора економіки.

У вітчизняних реаліях соціоекономічна модернізація пов'язана з явищем, що отримало назву «криза модернізації». Це явище та його наслідки не є несподіваними і непередбачуваними, оскільки воно спостерігалось й було детально описано і вивчено в класичній теорії модернізації, зокрема на прикладі країн Латинської Америки. Суть його полягає в тому, що у процесі трансформацій, територіальних розмежувань і боротьби за ресурси у процесі їх приватизації для деяких соціальних груп виявляється важливішою монополізація прав власності та політичної влади, ніж швидке досягнення суспільного консенсусу в ім'я створення реальної ринкової економіки й конкурентної демократії.

У постсоціалістичному просторі процеси приватизації також супроводжувалися неконтрольованим захопленням ресурсів з їх подальшим напівлегальним перерозподілом. За висновками Д. Штарка⁵⁴, при відмиранні старих, соціалістичних владних та економічних структур на їх місці не виникає вакуум, в якому поступово міг би початися розвиток нових демократичних механізмів та відносин,

а продовжується існування і видозміна старих соціальних мереж і способів вирішення політичних, економічних і соціальних питань. Підтвердженням цьому є результативність аграрних трансформацій в Україні, в результаті яких вітчизняний аграрний сектор відродив великоземельне господарювання (на зразок колгоспно-радгоспного періоду), але на приватній основі, орієнтованого на ринок, корпоративного за організаційною структурою. Модернізація аграрного сектора у цьому контексті ототожнювалась з його індустріалізацією та фетишизацією ефекту масштабу. У 90-х роках, і особливо після 2000 р., державна аграрна політика спрямовувалась на стимулювання нарощення обсягів сільськогосподарського виробництва і його експорту новоствореними великими структурами аграрного бізнесу, який звільнявся від зобов'язань щодо соціальних і екологічних наслідків інтенсивного господарювання на землі.

Структурні диспропорції і суперечності розвитку. Інституційне середовище, що функціонувало у першому десятиріччі 2000-х років в Україні, дало позитивні результати у вигляді надшвидкого зростання обсягів виробництва і завоювання провідних позицій у ключових сегментах світового агропродовольчого ринку. Уже у 2015 р. Україна увійшла до трійки світових експортерів зернових після США та ЄС. Наразі вітчизняний аграрний сектор лідирує у рейтингах світових експортерів за олією соняшниковою (1 місце), кукурудзою (3), ячменем (4), пшеницею (6), соєю (7), курятиною (8). У 2014/2015 маркетинговому році вдалося досягти рекордного експорту зернових за роки незалежності – майже 35 млн тонн. До 2020 року Мінагрополітики планує довести цей показник до 40–70 млн тонн при досягненні валових зборів зерна на рівні 80–100 млн тонн. Це дозволить експортувати аграрну продукцію на понад 20 млрд дол. США⁵⁵.

Разом з позитивними ефектами щодо обсягів виробництва та експорту в аграрному секторі сформувалися і поглиблюються суттєві диспропорції, які створюють реальну небезпеку сільськогосподарській галузі у довгостроковій перспективі, оскільки супроводжуються дисбалансом галузевої і продуктової структури виробництва, його монокультуризацією, зростанням екологічного навантаження на екосистеми, руйнацією усталених соціальних зв'язків у сільських громадах.

⁵³ Соціоекономічна модернізація аграрного сектора України / О.М. Бородіна, В.М. Геєць, В.В. Юрчишин, І.В. Прокопа // Економіка України: Науковий журнал. – 2011. – № 12. – С. 4–14.

⁵⁴ Stark, David: Das Alte im Neuen, in: Transit, Heft 9, 1995, S. 65-77.

⁵⁵ Вітчизняний АПК повністю забезпечив продовольчу безпеку України. <http://minagro.gov.ua/node/19736>

Структурні диспропорції між галузями – рослинництвом і тваринництвом – ускладнюють відтворення природної родючості ґрунтів. Диспропорції у галузі рослинництва – між вирощуванням експорторієнтованих культур та продукції для внутрішнього споживання – спричиняють значне коливання цін на основні продовольчі культури й продовольчу інфляцію. Диспропорції у тваринництві – між виробництвом молока, яловичини і свинини та продукцією промислового птахівництва обумовлюють нераціональну структуру споживання та знищення природних пасовищ та луків тощо.

Соціально-економічними наслідками техніко-технологічної модернізації великомасштабного сільськогосподарського виробництва та досягнутого на цій основі підвищення його продуктивності стали структурні диспропорції у системі зайнятості у сільському господарстві. Спостерігається стала тенденція скорочення зайнятих в організованому секторі і витіснення селян у низькодохідний неформальний сектор, зростання прихованого безробіття та вимушеної міграції, посилюється диспаритет у доходах різних верств сільського населення, знецінюється людський капітал, обезлюднюються села.

Надмірна концентрація землекористування близько сотнею надвеликих агрохолдингів на ринку оренди земель сільськогосподарського призначення заважає вільній конкуренції за земельні ресурси. Монополізація прав оренди землі утримує на низькому рівні орендну плату та ціну землі, обмежує вибір дрібних власників землі – орендодавців на ринку оренди та звужує доступ середніх сільськогосподарських підприємств, фермерських і особистих селянських господарств до земельних ресурсів. Вона становить також суттєву загрозу для реального контролю сільськими громадами сільських територій, на яких вони мешкають.

Власне зазначене свідчить, що вітчизняному аграрному сектору притаманна організаційно-структурна дихотомія, яка створює реальні загрози його сталому розвитку, оскільки зростання виробництва, експорту та доходів окремих господарюючих суб'єктів супроводжується обезлюдненням сіл, техногенним навантаженням на сільські громади і території, які становлять просторову, соціальну і природо-ресурсну базу агропродовольчого забезпечення країни. Проблема соціальної модернізації вітчизняного аграрного сектора набуває подвійної актуальності передусім з огляду на європейський досвід аграрного розвитку

та на сучасне зростання важливості продовольчого самозабезпечення країн в умовах глобальних кліматичних змін.

Тенденції у європейському аграрному і сільському розвитку. Розвинені країни Європейського Союзу, які мали відносно стабільну аграрну політику, поступово переходять від продуктивізму та винятково галузевої підтримки сільських територій до необхідності реалізації соціальної політики їх розвитку. Стимулювання розвитку аграрного сектора тут пройшло шлях від нарощення обсягів виробництва у повоєнні роки до пріоритизації його сталого розвитку в умовах кліматичних змін за активної участі сільських громад⁵⁶.

У післявоєнні роки сільське господарство країн Європи не забезпечувало достатньої кількості продовольства для європейців. До 1950-х років основні види продовольства видавались за картками. У 1957 році шість країн уклали Римську Угоду про створення Європейського економічного співтовариства і запровадили єдиний механізм підтримки сільського господарства – Спільну аграрну політику (САП). Трохи більше ніж за десять років обсяги виробництва зросли до необхідних потреб, а у 70–80-ті роки ферми стали настільки продуктивними, що виробляли продукції більше, ніж споживали європейці. Перевиробництво створювало надлишки, що вимагало значних суспільних витрат на транспортування і зберігання «гір продовольства і рік вина». САП вимушена була вдаватися до таких неринкових заходів, як квотування виробництва та реалізації окремих видів сільськогосподарської продукції. Саме так вдалося значною мірою скоротити посівні площі та обсяги виробництва, перевести оброблювані землі під пари і поступово збалансувати попит та пропозицію. У подальшому значна увага приділялася стимулюванню високої якості та безпеки продовольства і благополуччю тварин. Період 90-х років відзначається посиленням вимог до фермерів щодо охорони навколишнього середовища та раціонального

⁵⁶ Висновки на основі узагальнень: Goodwin, M. (1998): *The governance of rural areas: some emerging research issues and agendas*, Journal of Rural Studies, vol. 14 (1), p. 5–12; Ploeg, J. D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E., Ventura, F. (2000): *Rural development: from practices and policies towards theory*, Sociologia Ruralis, Vol 40 (4), p. 391–408; EU Commission (2003): *Ex-post Evaluation of the Community Initiative LEADER II*, <http://ec.europa.eu/agriculture/eval/reports/leader2/full1.pdf> (approached 19.01.2010).

використання природних ресурсів. У 2000-х роках САП виокремлює сільський розвиток і змінює розстановку пріоритетів⁵⁷. Якщо раніше акцент робився на галузевих показниках розвитку сільського господарства, то тепер він був перенесений на політику інтегрованого розвитку села. У подальшому відбулося розширення масштабів програм сільського розвитку в результаті включення у сферу їх дії сільського населення, не зайнятого в аграрному секторі. Нові фінансові перспективи ЄС після 2014 р. посилили увагу до проблем зайнятості та інновацій. Теперішня реформа САП спрямована на зміцнення економічної і екологічної конкурентоспроможності аграрного сектора з метою сприяння інноваціям для підтримки зайнятості і економічного розвитку сільських громад, а також запобігання кліматичних змін.

Власне, для того, щоб успішно подолати розбіжності в соціальній, екологічній і економічній сферах, на сільських територіях аграрне зростання не може розглядатися як кінцева мета аграрної політики, а лише як засіб забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, передусім його сільської складової.

Соціоекономічна модернізація аграрного сектора: емпіричні підходи. Не тільки європейський досвід, а й світовий свідчить про те, що орієнтація сільського господарства на потреби ринку за допомогою певних важелів державного впливу зумовлює різке скорочення кількості фермерів порівняно із загальною чисельністю населення, провокує сільське безробіття, а також забруднення навколишнього середовища, що є результатом побічних ефектів індустріалізації сільського господарства. У процесі таких змін відбувається суспільне усвідомлення того факту, що сільська місцевість не є монополією виробників сільськогосподарської продукції, оскільки сільські території становлять практично 80–90% території країни. Під тиском громадянського суспільства відбувається поступове зниження домінування аграрного бізнесу і зменшення сільськогосподарської гегемонії в сільських регіонах, актуалізується проблема неоднорідності сільської місцевості та необхідність державної диференційованої політики сільського розвитку, що активізує місцеві громади і їх ресурси.

⁵⁷ Важливість розвитку сільських територій вперше була задекларована в кінці 1980-х років у документі Європейської комісії «Майбутнє сільських громад», в якому зазначалась необхідність зовнішньої підтримки (політики сільського розвитку) ендегенних потенціалів сільської місцевості.

Централізована галузева політика, яка здійснюється здебільшого під егідою Міністерства сільського господарства, зазнає відчутного впливу з боку різного роду неурядових організацій, численних екологічних активістів, осередків регіонального розвитку, місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування тощо. Створювані таким чином нові аграрні відносини у сільській місцевості великою мірою стають можливими завдяки тому, що інститути громадянського суспільства мають змогу використовувати різні джерела фінансування для більш активної ролі та реального впливу на розробку та реалізацію соціоекономічних засад аграрного розвитку, залучення місцевого населення у вирішення проблем локального рівня.

В нових умовах соціоекономічної модернізації особливої ваги набуває трансформація діючих і формування нових інституцій, зміцнення їх загального потенціалу, підвищення відповідальності та ефективності. Адекватна інституційна архітектура стимулює ефективну соціальну взаємодію між представниками місцевого населення для досягнення ним своїх «внутрішніх» інтересів, які узгоджуються із «зовнішніми». Успіх виступає результатом ефективного стимулювання «згори» і соціальних дій «знизу» задля досягнення колективних інтересів мешканців конкретної громади і суспільства в цілому. У зв'язку з цим такі соціальні дії повинні відповідати потенціалу розвитку громади як певної території, а їх реалізація має бути ефективною як в економічному, соціально-культурному, так і в природоохоронному значенні, оскільки раціональне використання навколишнього середовища має очевидний територіальний вимір⁵⁸. Звичайно, проблема розвитку сільських громад тісно пов'язана з територією, проте адміністративний поділ може не збігатися з функціональними, відносно однорідно-інтегрованими економічними зонами та поділом за соціально-культурною ідентичністю, які формують конкурентні переваги конкретної громади порівняно з іншими.

Висновки

1. В аграрному секторі економіки України за два десятиліття його трансформацій сформувався певний тип аграрних відносин, який

⁵⁸ De Janvry, A., Sadoulet E. (2007): *Toward a territorial approach to rural development*, eJADE, vol. 4 (1), p. 66–98.

забезпечує успішне нарощення обсягів виробництва експортоорієнтованих видів продукції та сприяє нарощенню продуктивності в його окремих виробничих сегментах. При цьому значною мірою нівелюються якісні характеристики досягнутих результатів, для яких, безумовно, має важливе значення кількісна визначеність. Аналіз співвідношення кількісних і якісних змін в аграрному секторі свідчить про наявність явища зростання без розвитку – без явних позитивних якісних змін у сільському середовищі і в економіці громад. Тобто правомірно вести мову про наявність ознак деструктивного зростання аграрного сектора.

2. Панівний нині в Україні індустріальний тип розвитку аграрного сектора разом з позитивними ефектами щодо обсягів виробництва та експорту поглиблює суттєві диспропорції, які створюють реальну небезпеку сільськогосподарській галузі у довгостроковій перспективі, оскільки супроводжується дисбалансом галузевої і продуктової структури виробництва, його монокультуризацією, зростанням екологічного навантаження на екосистеми, руйнацією усталених соціальних зв'язків у сільських громадах. Тому він має поступово трансформуватися у реконструктивний тип розвитку, який означає таку його корінну перебудову, яка покликана реалізувати сутнісні особливості та переваги вітчизняного сільського господарства і сільських територій тою мірою, якою вони вплинуть на економічний розвиток держави у довгостроковій перспективі.

3. Соціоекономічна модернізація може стати реальним шляхом переходу до реконструктивного типу розвитку аграрного сектора економіки, оскільки вона, на відміну від модернізації технологічної, означає оновлення суті аграрних відносин, їхнього внутрішнього змісту. Цей процес відзначається переходом від зміни зовнішніх форм аграрних відносин до зміни їхніх сутнісних конструкцій, створюючи реальні можливості для реконструкції. Соціоекономічна модернізація аграрного сектора – це комплекс економічних, соціальних, культурних, політичних та ін. змін, спрямованих на забезпечення аграрного і сільського розвитку на засадах сталості та створення довгострокових спроможностей сільських громад самостійно розвивати економіку села (у т.ч. сільське господарство), покращувати соціальні умови і навколишнє середовище їхньої життєдіяльності.

4. Концепція соціоекономічної модернізації аграрного сектора у контексті переходу його до реконструктивного типу розвитку як при-

клад еволюції в теорії і практиці розвитку сільського господарства і села використовується в розвинених країнах світу залежно від досягнутого рівня економічного, демократичного та інституційного розвитку. У слаборозвинених країнах та країнах, що розвиваються, дискусія щодо переходу від політики секторального розвитку до комплексних заходів, а також від централізованого управління до адекватної координації мультисекторальних заходів на місцях започаткована більшою мірою у теоретичній площині, і значно менше у практичній. У країнах з низьким рівнем загального розвитку, до яких, на жаль, належить Україна, актуальність дискурсу з проблем реальних дій у сфері соціоекономічної модернізації постане гостро в найближчому майбутньому.

Никифорук О.І.,*д-р екон. наук, с.н.с.,**зав. відділу виробничої інфраструктури**Інституту економіки та прогнозування НАН України***ОСНОВНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ НОВОГО ТЕХНО-ЕКОНОМІЧНОГО УКЛАДУ⁵⁹**

Визначено роль транспортної інфраструктури у реконструкції економіки. Показано особливості транспортної інфраструктури нового техно-економічного укладу. Здійснено узагальнення основних аспектів формування транспортної інфраструктури нового техно-економічного укладу.

Ключові слова: транспортна інфраструктура, техно-економічний уклад, реконструкція економіки⁶⁰

Транспортна інфраструктура, з одного боку, перебуває під впливом постійних змін та інновацій (з огляду на інтелектуалізацію та інформатизацію перевізного процесу та управління ним), з іншого боку, вона є тим *інерційним* елементом, який на багато років наперед визначає види транспорту, інфраструктури, рухомого складу для користування в тому чи іншому регіоні або країні, обумовлюючи при дискусіях про її розвиток використання концепції «залежність від пройденого шляху, траєкторії» (path dependence). Роль транспортної інфраструктури в реконструкції економіки України, якщо під реконструктивним економічним розвитком розуміти розвиток, який досягається на основі *якісної* перебудови несучих конструкцій економіки, корінної зміни її структури, визначатиметься такими позиціями. В першу чергу, необхідно визначити світові тренди розвитку транспортних систем, виявивши як техніко-технологічні зміни, так й інституційні. В подальшому необхідно виявити ступінь зрілості транспортної інфраструктури України для прийняття необхідних техніко-технологічних та інституційних інновацій та показати актуальні напрями розвитку транспортної системи України з тим, щоб вона

мала випереджальний характер свого розвитку та напрями спряження з розвитком європейської та світової транспортних систем.

Наразі світовим трендом можна вважати створення інтегрованої (об'єднаної) транспортної системи світу (через концепції та їх практичне втілення міжнародних транспортних коридорів, вісей). Необхідно зазначити, що **процес створення інтегрованої транспортної інфраструктури** світу є об'єктивним процесом і відбуватиметься, незважаючи на включення вітчизняної транспортної системи України чи випадання її з цього процесу. На створення інтегрованої транспортної системи світу впливають такі тенденції розвитку економіки:

по-перше, відбувається помітне збільшення та географічна диверсифікація транспортних перевезень товарів і пасажирів, що пов'язано з міжнародною орієнтацією виробництва та бізнес-процесів. Водночас зростають вимоги до якості перевезень та впливу інфраструктури на навколишнє середовище. Концептуальні положення сталого розвитку, засновані на паритетності відносин «господарство – населення – навколишнє середовище», ставлять нові вимоги до організації перевезень;

по-друге, наукомістка економіка (інтегральні комунікаційні технології) призводить до концептуальних змін функціонально-компонентної та організаційно-економічної структур інфраструктури. **Інтегральні комунікаційні технології** дедалі більше використовуються на різних видах транспорту, енергетиці, будівництві тощо для того, щоб досягти більшої ефективності як фізичних, так й інформаційних і трансакційних потоків. Робоча сила високої кваліфікації, близькість розташування підприємств одне до одного й інтегральна комунікаційна інфраструктура обумовлюють виникнення наукомістких інноваційних кластерів-підприємств. Це у свою чергу приводить до позитивної взаємодії між матеріальною інфраструктурою та наукомістким середовищем. На транспорті отримують розвиток «розумні транспортні системи» (intelligent transport system);

по-третє, мережева економіка вимагає кращої координації між управлінням потоками міжнародного транспорту та міжнародними виробничими мережами. Поступово **управління транспортними потоками** стає незалежним видом діяльності, починає широко застосовуватись логістика як теоретико-прикладна

⁵⁹ Стаття виконана в рамках проекту «Реконструктивний тип економічного розвитку та основні напрями його реалізації в Україні» комплексної програми наукових досліджень НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти»

⁶⁰ Вперше опубліковано у журналі «Економіка та прогнозування» №4 за 2016 р.

Транспортні технології в хронології технологічних парадигм

Характеристика парадигми	Номер технологічної парадигми					
	1	2	3	4	5	6
Період домінування	1770–1830	1830–1880	1880–1930	1930–1970	1970–2010	2010–2050
Ядро технологічної парадигми	Текстильна промисловість, текстильне машинобудування, виплавка заліза, будівництво каналів, водяний двигун	Паровий двигун, залізничне будівництво, паровозне будівництво, вугільна промисловість, чорна металургія, станкоінструментальна промисловість	Електродвигун, електротехнічне машинобудування, виробництво сталі, ліній електропередач	Двигун внутрішнього згорання, автомобільне будівництво, тракторобудівництво, металургія, виробництво товарів довгострокового користування, синтетичні матеріали, органічна хімія, виробництво нафти	Електронна промисловість, обчислювальна, оптиковолоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, виробництво і переробка газу, інформаційні послуги, атомна енергетика	Нано-електроніка, молекулярна і нанопотехнологія, наноматеріали і наноструктури, нанобіотехнології, наносистемна техніка
Ключовий фактор	Текстильні машини	Паровий двигун, станок	Електродвигун	Двигун внутрішнього згорання	Мікроелектронні компоненти	Нанотехнології, клітинні технології
Ядро нової парадигми, що зароджується	Паровий двигун, машинобудівництво	Електроенергетика, важке машинобудування, неорганічна хімія	Автомобілебудування, органічна хімія, виробництво і переробка нафти, кольорова металургія	Авіабудівництво, газова промисловість, радіоелектроніка	Нанотехнології, молекулярна біологія, генна інженерія, технології прискорення процесів	
Домінуюча транспортна технологія парадигми	Морський та річковий транспорт	Залізничний транспорт, сухопутний транспорт	Автомобільний транспорт, залізничний транспорт	Авіаційний транспорт, трубопровідний транспорт	Змішаний перевезення, авіаційний, високошвидкісний залізничний	Інтегровані транспортні технології, а саме змішані (комбіновані, інтермодальні) перевезення, логістичні технології високошвидкісного руху
Нова транспортна технологія, що зароджується	Залізничний транспорт	Автомобільний транспорт	Авіаційний транспорт, трубопровідний транспорт	Змішаний перевезення	Логістичні технології, високошвидкісні залізничні системи	Інтелектуальні транспортні системи, принципів нового рухомий склад транспорту

Джерело: доповнено автором за: Глазьев С.Ю. Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса: монография [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://dis.podelise.ru/pars_docs/diser_refs/42/41255/>.pdf.

Характеристикою **шостої техпарадигми** є застосування нанотехнологій у виробництві, що дозволяють на порядок збільшити їхню зносостійкість та подовжити строки використання. Так, у сонячній енергетиці це знизить капіталомісткість одиниці потужності до

дисципліна до оптимізації управління різними потоками, в тому числі транспортними⁶¹.

Розглянемо *передові транспортні технології, що формують нову інтегровану транспортну систему світу*. З огляду на те, що учені, які досліджували та систематизували життєві цикли технологічних парадигм, що послідовно змінювали один одного, виділяють шість технологічних парадигм, починаючи з промислової революції XVIII ст. і, якщо звернути увагу на значення **транспортних технологій** для розвитку технологічних укладів, побачимо, що це – *один із найбільш значущих факторів для технологічного розвитку*. В кожній техпарадигмі визначено домінуючу транспортну технологію та нову транспортну технологію, що зароджувалась у попередніх та виходила на передові позиції в новій техпарадигмі (табл. 1).

Дослідження еволюції формування сучасної інтегрованої транспортної системи світу, показує таке: якщо в перших чотирьох техпарадигмах домінують окремі види транспорту, то вже в п'ятій та шостій – на перше місце виходять змішані перевезення, що інтегрують окремі види транспорту в єдину транспортно-технологічну систему із застосуванням логістики, інтелектуалізації, технології високошвидкісного руху, нових видів рухомого складу, що особливо чітко і переконливо простежується в розвинених країнах Заходу, що вимагає розробки концепції технологічних перетворень в Україні із застосуванням досвіду розвинених країн.

Якщо ключовими факторами п'ятої техпарадигми сьогодні є мікроелектроніка та програмне забезпечення, його ядром – виробництво електронно-обчислювальної техніки, компонентів, обладнання радіо- і телекомунікаційного, лазерного обладнання, то домінуючою транспортною технологією стали в цей період вже не окремі види транспорту, які до 1970-х років вийшли на самодостатній рівень розвитку, а **змішані** перевезення, що зароджувалися на початку XX ст., чії принципи були розроблені в 1940–1950-х роках, проте на передові позиції вони вийшли в країнах-лідерах із 1970-х років.

⁶¹ У світі створені та успішно функціонують багато логістичних організацій. Так, у США – це Рада логістичного менеджменту, Американське товариство з транспортування і логістики, Міжнародне товариство з матеріального менеджменту. В Європі до найбільш відомих логістичних організацій належать Британське товариство з виробництва та управління запасами, Центр логістики (Іспанія), Інститут логістики (Німеччина) та інші. Асоціації логістики існують практично в усіх країнах Західної Європи, їх об'єднує Європейська логістична асоціація з штаб-квартирою в Брюсселі..

рівня теплової енергетики, застосування світлодіодів дозволить підвищити ефективність джерел світла, нанопорошки підвищуватимуть ефективність палива, кліткові технології у медицині дозволять відмовитись від дорогих методів лікування. Сучасні технології багаторазово підвищують ефективність переробки і утилізації відходів, дозволяють замкнути технологічні виробництва на безвідходні технологічні цикли. Структурні зміни, модернізація і розвиток економіки на основі нового технологічного укладу дозволять збільшувати обсяги виробництва і споживання без збільшення споживання природних ресурсів, одночасно знижуючи рівень забруднення довкілля. Для транспортної інфраструктури це відкриває нові можливості для подовження строку служби інфраструктурних конструкцій, зменшення споживання природних ресурсів тощо.

Наступним є те, що поряд з окремими видами транспорту, такими як морський, річковий, залізничний, автомобільний, авіаційний і трубопровідний, **ключовими транспортними технологіями шостої техпарадигми** залишатимуться та розвиватимуться надалі такі: *інтелектуальні транспортні технології, змішані (інтермодальні, комбіновані перевезення), в т.ч. контейнерні й контейнерні перевезення, високошвидкісні транспортні перевезення, логістичні технології, в т.ч. телематика (телекомунікаційні та інформаційні технології), створення та запровадження принципово нового рухомого складу (наприклад, за прогнозом британських учених до чотирьох супертехнологій, що можуть прийти у військову і оборонну авіацію, належать: 3D-друк на борту, літаки-трансформери, лазери, самовідновлювальні матеріали⁶²), що сприятиме становленню нової інтегрованої транспортної системи світу – рис.1.* Розгляд домінуючих транспортних технологій у технологічних парадигмах вимагає послідовного вивчення світового досвіду їхньої еволюції, а саме зародження, розвитку та функціонування з метою виявлення ключових напрямів розвитку та модернізаційних перетворень у наземних транспортних системах, що було детально здійснено в роботі⁶³, та наступного уточнення та ранжування пріоритетів транспортної політики в Україні.

⁶² Чотири супертехнології [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.popmech.ru/techno-evolution/17189-4-supertekhnologii-kotorye-mogut-priyti-v-samolety/>

⁶³ Никифорок О. І. Модернізація наземних транспортних систем України / НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2014. – 414 с.

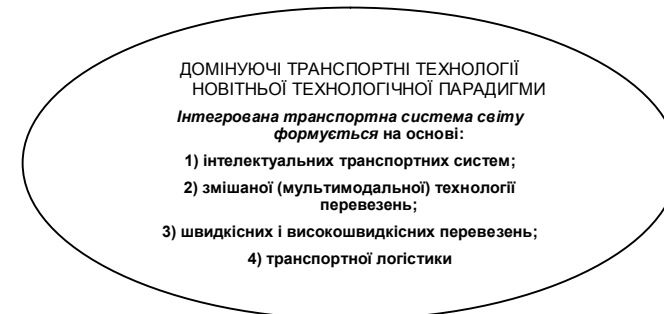

Рис. 1. Домінуючі транспортні технології новітньої технологічної парадигми

Джерело: розроблено автором.

Інтелектуалізація транспортних систем як пріоритетна технологія шостої технопарадигми на сучасному етапі концентрує у собі інноваційні розробки стосовно навігаційних систем, збору електронної оплати на платних дорогах, допомоги безпечному водінню, оптимізації управління рухом і підвищення ефективності управління дорогами за допомогою побудови інтегрованої системи людей, доріг і транспортних засобів, з використанням новітніх технологій зв'язку та обміну даними.

Концепція інтелектуальної транспортної системи як інтегрованої системи є такою: *людина – транспортна інфраструктура – транспортні засоби*, з максимальним використанням новітніх інформаційно-керуючих та телекомунікаційних технологій – рис. 2.

Учені визначають, що це інноваційне вирішення проблем транспорту, що передбачає створення не систем управління транспортом, а транспортних систем, в яких засоби зв'язку, контролю та управління від початку вбудовані в транспортні засоби та об'єкти відповідної інфраструктури. Причому можливості управління (прийняття рішень) на основі одержуваної в реальному часі інформації в таких системах доступні не тільки транспортним операторам, а й усім користувачам транспорту. Світова практика розвитку ІТС показує⁶⁴, що зусилля громадськості, держав, міжнародних органі-

⁶⁴ Програма розвитку ІТС у світі визнана як міжнародний проект. Свідченням тому є регулярні всесвітні та європейські конгреси з інтелектуальних транспортних систем, які проводяться з 1994 р. Очевидно, держава повинна взяти на себе відповідальність за мінімальний рівень розвитку транспортної інфраструктури, що дозволить забезпечити рівні стартові умови для населення і виробни-

зацій, а також наукової та бізнес-спільнот сконцентровані на кількох ключових проблемах, пов'язаних із використанням наземних транспортних інфраструктур:

- підвищення безпеки дорожнього руху;
- боротьба з затримками транспортних засобів і заторами в транспортних мережах усіх видів транспорту;
- підвищення продуктивності змішаної (інтермодальної) транспортної системи.

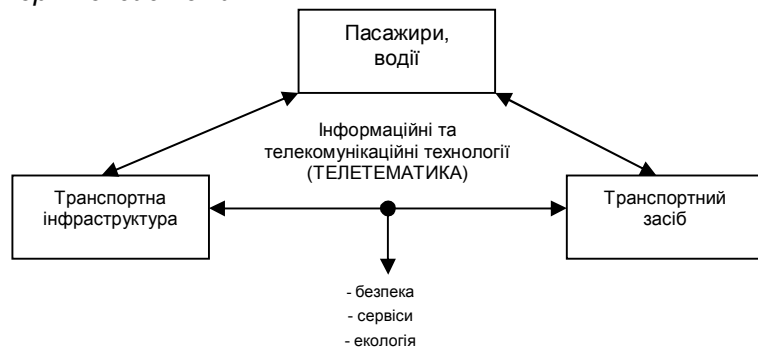

Рис. 2. Місце інформаційно-комунікаційних технологій в розвитку транспорту

Джерело: Кабашкин И. В. Интеллектуальные транспортные системы: интеграция глобальных технологий будущего // Транспорт Российской Федерации. – 2010. – № 2. – С. 34–38.

Особливістю глобального розвитку ІТС є концентрація зусиль держав на таких напрямках:

- оснащення автомобільних доріг і транспортних засобів взаємодіючими інтелектуальними системами для організації безпечного та ефективного використання особистих і комерційних автомобілів;
- розвиток систем інтермодальних перевезень вантажів і перевезень пасажирів громадським транспортом, де вирішуються проблеми управління національними або глобальними ланцюгами поставок вантажів, гнучкими системами громадського пасажирського транспорту.

Також провідну роль у підвищенні ефективності перевезень у світі зіграло запровадження контейнерних перевезень, які призвели до створення міжнародної системи змішаних перевезень вантажів

кві послуг регіону. Цей мінімальний рівень відповідно до міжнародного досвіду можна назвати Мінімальним транспортним стандартом.

(МСЗП). Спочатку ця система розвивалася повільно, проте за останні 20–25 років змішані перевезення зростають так швидко, що можна зробити висновок про перехід від роз'єднаної транспортної системи до системи змішаних перевезень у промислово розвинених країнах.

Змішані перевезення від пункту до пункту, "від дверей до дверей" – більш складні та всеохопні, ніж перевезення, розділені за видами транспорту. Водночас вони більш прості для клієнтури, тому що імпортери й експортери звертаються до єдиного оператора змішаних перевезень вантажів (ОЗП). Тому відправники та одержувачі не повинні домовлятися з операторами окремих видів транспорту та перевізниками на кожній окремій ланці перевезення.

Послідовне дослідження еволюції розвитку європейської мережі змішаних перевезень показує, що транс'європейська мережа змішаних перевезень складається з залізничних шляхів та внутрішніх водних шляхів, які разом з автомобільними шляхами є предметом найвищої важливості для перевезень на великі відстані і утворюють зв'язки між усіма державами-членами ЄС. До транспортної мережі включаються також об'єкти для перевантаження між залізничним, внутрішнім водним, автодорожнім та морським видами транспорту. Акцент на змішані перевезення є альтернативою дорожнім перевезенням у майбутній системі перевезень, яка має відповідати економічним вимогам та вимогам із захисту навколишнього середовища. До того ж, характеризуючи систему змішаних перевезень вантажів, Європейська комісія застосовує більш широкий термін «інтермодальність» транспортної системи для того, щоб узагальнити всі аспекти використання різних видів транспорту при наданні послуг «від дверей до дверей» як для вантажів і пасажирів, а також «інтероперабельність» та «інтеркомунікація», які досить вдало характеризують сучасну інтегровану транспортну систему (табл. 2).

Таблиця 2

Основна характеристика термінів інтермодальної транспортної системи

Назва терміна	Визначення терміна
Інтермодальність транспортної системи	характеристика системи транспортування, що передбачає використання двох або більше видів транспорту для перевезення однієї й тієї самої вантажної одиниці або вантажного автотранспортного засобу в рамках комплексного транспортного ланцюжка (від дверей до дверей) без вантажно-розвантажувальних операцій

Інтероперабельність (взаємодія)	належить до використання стандартизованих і сумісних технологічної інфраструктури, споруд та обладнання, а також характеристик транспортних засобів (розміри) і включає в себе технічну та експлуатаційну однорідність, які можуть бути застосовані транспортними підприємствами для забезпечення ефективного надання послуг у режимі «від дверей до дверей»
Інтеркомунікація (взаємозв'язок)	стосується горизонтальної координації різних видів транспорту для отримання комплексного обслуговування від дверей до дверей. Передумовою для створення такої координації є наявність технологій перевалки / передачі, споруд та обладнання, сучасні системи спостереження й підготовки освічених кадрів

Джерело: складено на основі Reggiani A., Cattaneo S., Janic M., Nijkamp P. Freight transport in Europe: Policy Issues and Future Scenarios on Trans-Border Alpine Connections // IATSS Research. – 2000. – № 1. – Т. 24. – Р. 48–59.

Окрім змішаних та інтелектуальних технологій, пріоритетними на сучасному етапі є *високошвидкісні перевезення* залізничного транспорту, що починають домінувати з кінця ХХ ст. й уже технологія високошвидкісних залізничних перевезень виходить у лідери перевезень пасажирів у розвинених країнах – Японії, Франції, Китаї, створюючи конкуренцію в далекому сполученні авіаційному транспорту. За останні 20 років Західна Європа стала одним зі світових лідерів у розвитку високошвидкісних ліній, що відбувається завдяки довгостроковій транспортній стратегії, але тепер директиви ЄС регулюють специфікацію всіх нових залізничних розробок на стандартних чи високошвидкісних лініях Європейським Союзом, меншою мірою вони затверджені сусідніми державами⁶⁵. Сучасні технології шостого технологічного укладу віддають перевагу залізничному транспорту – задля створення та розвитку інтегрованої мережі швидкісних залізничних сполучень. В Україні є багато причин цей процес

розвивати. Наприклад, автори дослідження «Інтегральна ефективність швидкісних залізничних магістралей»⁶⁶ виділяють такі:

- найважливішим фактором у сучасних умовах є скорочення до 50% витрат часу пасажирів на поїздки, що значною мірою впливає на якість транспортного обслуговування;

- залізниці спроможні організовувати масові перевезення пасажирів із достатньо високою швидкістю, які є дешевшими, безпечнішими та комфортнішими порівняно з іншими видами транспорту;

- в багатьох розвинених країнах пасажирів стали надавати перевагу поїздкам на швидкісних поїздах замість звичайних, на які був великий попит до цього часу;

- питоме споживання енергії залізницями значною мірою менше порівняно з іншими видами транспорту;

- залізниця більш ефективно використовує територію, адже під час будівництва залізничних колій немає необхідності займати значні земельні площі, як при будівництві автомобільних шляхів або сучасних аеродромів;

- пересічення на одному рівні швидкісної залізничної колії та звичайної не допускається, а в окремих випадках вони прокладаються окремо від вантажних, унаслідок чого збільшується безпека руху поїздів;

- залізниці сприяють розвитку таких додаткових сфер діяльності, як туризм, будівництво нових житлових районів, створення рекреаційних, торговельних зон тощо.

Фінансування нового будівництва залізниць у планетарному масштабі оцінені у звіті Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) «Потреби стратегічної транспортної інфраструктури до 2030 р.» (Strategic Transport Infrastructure needs to 2030)⁶⁷ (табл. 3) по країнах, до Глобальної сімки (Global 7) входять країни США, Японія, Канада, Німеччина, Італія, Велика Британія, Франція, Велика п'ятірка – країни БРІІКС (Бразилія, Російська Федерація, Індія, Індонезія, Китай).

⁶⁵ Харламова Ю.А. Скоростной железнодорожный транспорт – новые инновационные возможности для современной России // Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2011. – Вып. 3. – С. 39–44; Интегральна ефективність швидкісних залізничних магістралей: монографія / [Пашенко Ю. Є., Гончаров М.Ю., Кранц Й.М. та ін.], за ред. С.І. Дорогунцова. – К. : РВПС України НАН України, 2005. – 266 с.; Сотников Е. А. Железные дороги мира из XIX в XXI век. – М.: Транспорт, 1993. – 200 с.

⁶⁶ Интегральна ефективність швидкісних залізничних магістралей: монографія. – 266 с.

⁶⁷ Strategic Transport Infrastructure needs to 2030 [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/economics/strategic-transport-infrastructure-needs-to-2030_9789264114425-en

Таблиця 3

Потреби в інвестиціях на глобальну залізничну інфраструктуру, 2009–2030, млрд дол. США

Регіон світу	Щорічні потреби на будівництво залізниць та їх обслуговування		Агреговані потреби на будівництво залізниць та їх обслуговування*		
	2009–2015	2015–2030	2009–2015	2015–2030	2009–2030
Велика сімка (G 7)	37	55	260	830	1090
Інші країни ОЕСР	30	65	207	950	1160
Країни не члени ОЕСР	5	7	37	105	140
Велика п'ятірка – країни БРІКС	55	140	390	2090	2480
Всього	130	270	920	4060	5000

Примітка. * «Будівництво залізниць та їх обслуговування» включає «нові інвестиції» та капітальні витрати на «обслуговування».

Джерело: Strategic Transport Infrastructure needs to 2030.

Підсумовуючи, зазначимо, що на сучасному етапі відбувається інтеграція та конвергенція сучасних глобальних технологій: інформаційних, телекомунікаційних, високошвидкісних та транспортних. Постановка і вирішення завдань для створення мобільного високо-технологічного середовища існування з урахуванням вимог екологічної безпеки – наступний етап у розвитку глобальних технологій майбутнього й інтегрованої транспортної системи світу зокрема, що визначатиме пріоритети модернізації та подальшого розвитку транспортних систем в Україні на довгострокову перспективу.

УДК 331.5

Близнюк В.В.

канд. екон. наук,

завідувач відділу соціально-економічних проблем праці
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"

МЕТАМОРФОЗИ РИНКУ ПРАЦІ: ГЛОБАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ОСОБЛИВОСТІ⁶⁸

Розглянуто проблемні та суперечливі аспекти соціально-трудової сфери України. Узагальнено глобальні тенденції, які визначають особливості функціонування вітчизняного ринку праці. Виокремлено основні тенденції розвитку ринку праці в Україні, та обґрунтовано напрями його трансформаційних змін. Визначено індекс мериторних благ в освіті та науці, що дозволяє оцінити умови формування та нагромадження людського капіталу в економіці України.

Ключові слова: соціальна держава, комерціалізація держави добробуту, державна соціальна політика, інвестиції у соціальний розвиток, соціальна справедливість.

Розвиток світової економіки, що супроводжується тріумфальною ходою глобалізації, впливає на зміну загальносвітових цінностей та відповідно формує виклики до соціально-трудової сфери. Водночас відбуваються глобальна трансформація соціальної сфери та принципів державної соціальної політики, що яскраво проявляється у кризі «соціальної держави». Так, на зміну політики формування соціально задоволеного працівника, здатного до високопродуктивної праці шляхом підтримки високого рівня інвестицій у соціальний розвиток приходять принципи комерціалізації держави добробуту, і потерпає від цього насамперед сфера праці. Така організація соціально-економічного буття підвищує вразливість найманого працівника, залежність від зовнішніх обставин, на які вони не можуть впливати.

⁶⁸ Стаття підготована в рамках наукового проекту «Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплементарності» відповідно до результатів конкурсу наукових проектів в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

В центрі уваги дослідників гостро постають питання трансформації ринку праці. Зокрема, вони відображаються в роботах А. Колота, О. Грیشнової, Л. Лісогор, Е. Лібанової, М. Семікіної, І. Петрової та ін. Також ця проблематика розробляється й іноземними дослідниками, а саме: В. Гімпельсоном, Р. Капелюшниковим, О. Садовою, фахівцями МОП. Автори зазначають, що глобалізація, структурні зміни, глобальні проблеми та інші фактори суттєво впливають на сучасні моделі трудових відносин. Але, враховуючи багатоаспектність проблеми, постійні зміни, вважаємо цю проблематику актуальною та такою, що потребує дослідження з різних боків.

Технологічні зміни господарювання, виникнення та розповсюдження нових технологій є чинником зміни характеру та змісту праці, формування нових професій, зникнення старих. Рівень розповсюдження нових технологій визначає технологічний рівень розвитку країни та рівень її конкурентоспроможності, ступінь добробуту населення. Відповідно змінюються вимоги до освітньої сфери та рівня нагромадження людського капіталу.

Поряд з цим для економік, що модернізуються, характерним є зростання технологічності та капіталомісткості виробництва за зменшення трудомісткості кожного наступного відсотка економічного зростання, тому показники безробіття є вищими в розвинених країнах, ніж у країнах, що розвиваються. Ця проблема загострюватиметься і в майбутньому, навіть за умов виходу з кризи та відновлення економічного зростання. Оскільки добробут більшої частини населення залежить від роботи за наймом, саме розповсюдження безлюдних технологій стає глобальною соціально-економічною проблемою та суттєвим ризиком розвитку ринку праці.

Європейські країни з метою вирішення проблем зайнятості й безробіття та досягнення стійкого зростання в майбутньому розробили стратегію «Європа – 2020», згідно з якою пропонується п'ять ключових напрямів діяльності: зайнятість; дослідження та інновації; зміна клімату та енергетика; освіта; боротьба з бідністю. Такий підхід стосується усунення безробіття, забезпечення гідної праці, поліпшення якості життя (табл. 1).

На відміну від показників вітчизняного ринку праці, рівень зайнятості більшості країн ЄС у період 2010–2015 рр. зріс у середньому

на 1,5 в.п. Істотне покращання ситуації за цією ознакою було характерним для таких країн, як Литва, Латвія (9,6 в.п.), Естонія (10,7 в.п.), Польща, Угорщина (9 в.п.) за одночасного суттєвого погіршення ситуації в Греції (-8,3 в.п.). В Україні проявляється спадна динаміка зменшення обсягів та рівнів зайнятості. Так, за даними 2015 р. чисельність зайнятого населення у віці 15–70 років становила 16,4 млн осіб, рівень зайнятості, що проти аналогічних показників 2014 р. (55,9% та 18,07 млн осіб) свідчить про суттєве погіршення ситуації на ринку праці. За останніми даними Державної служби статистики України, у I півріччі 2016 р. чисельність безробітних становила 1691,5 тис. осіб та, проти відповідного періоду 2015 р. зросла на 24 тисячі. Рівень безробіття (за методологією МОП) зріс з 9,2 до 9,4% економічно активного населення.

Таблиця 1

Динаміка рівня зайнятості в Україні та деяких країнах ЄС у віці 15–64 років, % до населення відповідного віку

Країна	2010	2013	2014	2015
Україна	61,4	62,8	59,6	60,2
ЄС (28 країн)	64,1	64,1	64,8	65,6
Чехія	65,0	67,7	69,0	70,2
Німеччина	71,3	73,5	73,8	74,0
Естонія	61,2	68,5	69,4	71,9
Греція	59,1	48,8	49,4	50,8
Франція	64,0	64,1	63,8	63,8
Латвія	58,5	65,0	66,3	68,1
Литва	57,6	63,7	65,7	67,2
Угорщина	54,9	58,1	61,8	63,9
Польща	58,9	60,0	61,7	62,9
Румунія	60,2	60,1	61,0	61,4

Джерело: дані Державної служби статистики України

Серед основних складових відторгнення на ринку праці варто виокремити доступність робочого місця та недостатню ємність ринку праці. Згідно з офіційною статистикою, кон'юнктура зареєстрованого ринку праці протягом 2011–2016 рр. характеризується значним перевищенням пропозиції робочої сили над її попитом. Потреба підприємств у працівниках на заміщення вакантних робочих місць та посад у цьому періоді була в межах 35–59 тис. осіб. При цьому кількість зареєстрованих безробітних значно перевищувала потребу в працівниках у декілька разів та становила від 356 до 525 тис. осіб. Таким чином, навантаження на 10 вільних робочих місць (вакантних посад) в середньому по Україні в цей період становило від 26 до 59 осіб (рис. 1).

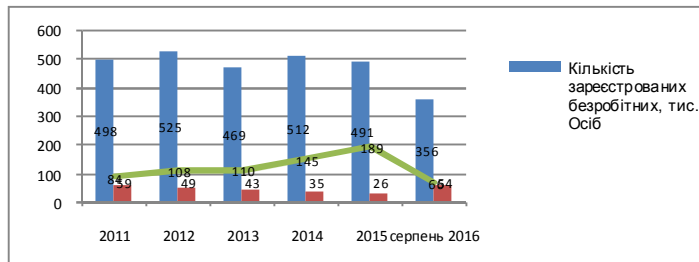

Рис.1. Попит та пропозиція робочої сили в Україні за період 2011–2016 рр. (на кінець звітного періоду)

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Ступінь можливостей реалізації та захисту трудових прав громадян характеризується саме територіальною доступністю робочого місця та достатньою ємністю локального ринку праці. На жаль, аналіз стану регіональних ринків праці свідчить про наявність дисбалансу між попитом та пропозицією робочої сили в усіх регіонах України. При цьому в окремих областях України, зокрема у Вінницькій, Донецькій, Хмельницькій та Черкаській, на 10 вакансій у 2015 р. претендувало 415–621 осіб. В Запорізькій та Луганській областях навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць сягнуло катастрофічних позначок та становило відповідно 1846 та 1400 осіб.

Зайнятість України характеризується неефективністю та архаїчністю її структури, що знаходить свій прояв у надто високій частці зайнятих у низькопродуктивному особистому селянському господарстві та первинному секторі економіки у цілому. В Україні структура зайнятості вже не має ознак індустріальної зайнятості, поступово в ній зростає частка сфери послуг, а саме у сфері торгівлі, тобто ознак інноваційності зайнятості не набуває.

На початку ринкових перетворень очікувалося зростання зайнятості у сфері послуг, однак для українського ринку праці послуги – це насамперед торгівля, готельно-ресторанний бізнес. Для України помітним є відставання від найбільш розвинених у соціально-економічних відносинах країн галузей соціальної сфери. Зменшення зайнятості у промисловості можна було б розглядати як позитивний момент, якби одночасно зростала зайнятість і в інформаційно-комунікаційній сфері, яка виокремлюється за КВЕД-2010. Але, на жаль, такі тенденції у країні відсутні. Тому можна зробити висновок,

що структура є як неоптимальною, так і неінноваційною. Останні роки спостерігається зменшення частки у фінансовому секторі, у сфері операцій з нерухомим майном, що відповідає здійснюваній політиці Національного банку щодо зменшення фінансових суб'єктів ринку. Натомість простежується динаміка щодо збільшення частки зайнятих у секторі транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності, тобто в обслуговуючих невиробничих сферах. Посилення обороноздатності вимагатиме зростання зайнятості у силових структурах, які представлені сферою державного управління. Таким чином, така структура зайнятості не відповідає жодним критеріям постіндустріального розвитку.

Економічний розвиток будь-якої країни передбачає постійні зміни у структурі як основних інституційних секторів, видів економічної діяльності, підприємств з різною формою власності, так відповідно і в структурі зайнятості. Основними детермінантами структурних диспропорцій ринку праці є нестабільність політичної ситуації, відсутність узгодженості дій суб'єктів державного управління, структурна, макроекономічна та інституційна кризи, що призводить до скорочення можливостей створення нових робочих місць; поступового звуження обсягів попиту на робочу силу з одночасним наростанням деформаційних змін у його структурі.

До основних чинників неоптимальної структури зайнятості в Україні слід віднести:

- збереження застарілої технологічної бази значної частки вітчизняних підприємств;
- у ретроспективі переважання сировинної складової економічного зростання;
- слабку сприйнятливості професійно-кваліфікаційної структури ринку праці до структурних зрушень;
- переважання у професійно-кваліфікаційній структурі попиту та пропозиції робочої сили частки малокваліфікованої праці;
- невідповідність професійно-кваліфікаційної структури персоналу потребам роботодавців для забезпечення технологічних змін;
- низький рівень мобільності населення та найманих працівників;
- низький та неконкурентоспроможний рівень заробітної плати, існування працюючих бідних, що демотивує ефективну зайнятість.

Усунення зазначених проблем, формування й системна реалізація дієвого механізму підвищення якості робочої сили дозволить забезпечити конкурентоспроможність національної економіки в довгостроковій перспективі. Економічний розвиток будь-якої країни передбачає постійні зміни в структурі між основними інституційними секторами, видами економічної діяльності, підприємствами з різною формою власності та ін. Відмінності та диспропорції, які мають місце у трудовій сфері, з одного боку, надають ознак динамічності в процесі формування економічного простору функціонування суб'єктів ринку праці, з іншого – посилюють розрив та глибину розшарування між ними. Особливості соціально-трудової сфери, наявні структурні диспропорції у сфері зайнятості, з одного боку, є джерелом та обмежувачем економічних процесів, з іншого – наслідком інтеграційних та глобалізаційних процесів у світі.

Окрім погіршення ситуації із можливостями працевлаштування, у світі суттєво відчувається дефіцит якісних робочих місць. Погіршення ситуації проявляється у поширенні неформальної, часткової, тимчасової зайнятості. Так, за даними МОП, в 2009 р. налічувалося 1,53 млрд працівників або майже 50,1% усіх зайнятих, які були охоплені незахищеними формами зайнятості, а починаючи з 2010 р. високою залишалася як суб'єктивна так і об'єктивна нестабільність зайнятості, групою ризику є найменш конкурентоспроможні сегменти ринку праці⁶⁹.

Для України наявність таких проблемних форм зайнятості теж не нова, зокрема у I півріччі 2016 р. чисельність працюючих, переведених з економічних причин в режим скороченого робочого часу, становила 430,6 тис. осіб, з них дві третини – це працівники промисловості (285,4 тис. осіб). Загалом у такому режимі на підприємствах з наукових досліджень та розробок працював кожен п'ятий робітник, у промисловості – кожен сьомий, у сфері транспорту – кожен восьмий.

Кількість працівників, які перебували у відпустках без збереження заробітної плати, у I півріччі 2016 р. становила 121,8 тис., більше половини з них зайняті в промисловості (64,7 тис. осіб), 8% – у транспорті, складському господарстві, поштовій та кур'єрській дія-

льності (10 тис. осіб) та будівництві (9,5 тис. осіб) (рис. 2.). Слід відзначити, що, з одного боку, застосування неповної зайнятості, як і інших форм атипової зайнятості, є ознакою гнучкості ринку праці і спостерігається у сучасному світі далеко не тільки за умов економічної кризи. Але з іншого – поширення неповної зайнятості характеризує неефективність використання людського ресурсу та призводить до зменшення доходів працюючого населення і прекарізації трудової сфери, тобто збільшення прошарку людей, які відчувають хиткість, ненадійність, нестабільність майнового стану, свого соціального буття; падіння рівня та якості життя працюючих; зменшення рівня соціальної відповідальності і соціальної згуртованості та посилення соціальної напруженості в суспільстві.

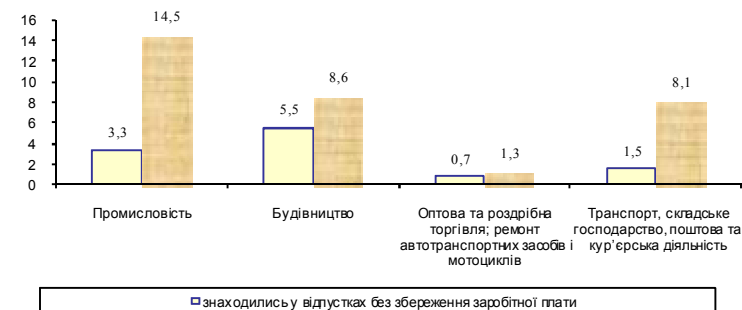

Рис. 2. Частка працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості у I півріччі 2016 р., за видами економічної діяльності,

% до середньооблікової кількості працівників

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Аналогічно низькою якістю характеризується зайнятість у неформальному секторі. Неформальна зайнятість в Україні в останні роки стрімко поширюється, охоплюючи значну кількість робочих місць на підприємствах та організаціях формального та неформального сектора економіки. Негативними наслідками цього явища є обмеження можливостей реалізації більшості соціальних прав, передбачених Конституцією та трудовим законодавством; підвищення ризику нестабільної зайнятості та отримання постійного доходу; гальмування процесу ефективного використання наявного трудового потенціалу. Тривала зайнятість у неформальному секторі при-

⁶⁹ Політика в сфері занятості в цілях устойчивого востановлення и развития / Доклад МБТ. – ILO. [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_norm/-relconf/documents/meetingdocument/wcms_240148.pdf

зводить до втрати професійно-кваліфікаційних навичок працівників, що у свою чергу суттєво знижує якість трудового потенціалу.

За офіційними даними Державної служби статистики України у I півріччі 2016 р., кількість зайнятого населення, яке працювало на неформальних робочих місцях, становила 4,0 млн осіб (24,4% від загальної кількості зайнятого населення віком 15–70 років). Аналіз неформальної зайнятості у розрізі вікових груп показує, що у неформальному секторі економіки в основному працюють особи працездатного віку. Найвищий її рівень характерний для осіб у віці 15–24 та 60–70 років, у першому півріччі 2016 р. за цими віковими групами він відповідно становив 34,6% та 36,6% (рис. 3). Саме ці категорії населення є найбільш уразливими та соціально незахищеними на ринку праці.

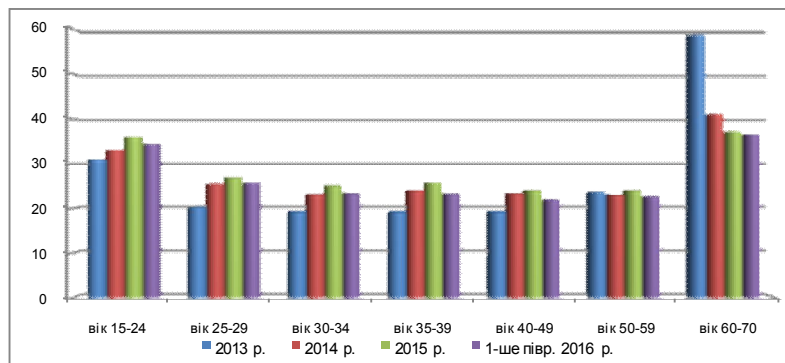

Рис. 3. Частка неформально зайнятого населення в Україні у 2013–2016 рр., % до загальної кількості населення відповідної вікової групи

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Поширення неформальної зайнятості серед молоді пояснюється реалізацією стратегії плавного переходу від навчання та роботи, залучення ж осіб пенсійного віку до таких форм зайнятості пояснюється невисокими значеннями коефіцієнту заміщення пенсій, що обумовлює ризик бідності серед осіб похилого віку та спонукає їх до пошуку додаткових джерел існування. Бажання продовжити трудову діяльність з метою забезпечення прийняттого рівня життя змушує осіб старше працездатного віку погоджуватись на неформальну зайнятість, працювати на посадах, непривабливих для молодих працівників.

Сучасний світ характеризується високим ступенем невизначеності, із одночасним зрушенням ресурсів та можливостей доступу до них, зростанням інфраструктурних обмежень, які у свою чергу підвищують значення ефективного розподілу наявних ресурсів через канали соціального простору. Такі глобальні трансформаційні зміни є переважно некерованими та нагромаджують деструктивний потенціал, що перешкоджає відновленню соціально-економічного середовища.

Однак більшість соціальних проблем уходять корінням у трудові відносини та ринок праці. Кінець 80-х років минулого століття характеризувався розповсюдженням ідей девелопменталізму та прихильності до правил вільного ринку, принципів демократії, сильної соціальної політики, яка мала б стати базисом політичної стабільності в суспільстві. Але життя змінило такі уявлення: замість очікуваного «підтягування» соціальних та трудових стандартів до кращих зразків розвинених країн наочно спостерігалось погіршення ситуації на ринку праці та соціальній сфері в цілому. Поширюється сегментованість ринку праці, неоднорідність та конфліктність, що проявляється у виникненні нового класу – прекаріату.

Більшість дослідників, а саме П. Бізюков, О. Грішнова, О. Брінцева, А. Колот, I. Jonsson, A. Nyberg, D. Tucker, P. Frase, McKayetal⁷⁰, погоджуючись з засновником теорії прекаріату Г. Стендінгом⁷¹, характеризуючи особливості трудових відносин цієї соціальної групи на ринку праці, зважають на нестабільність

⁷⁰ Бізюков П. Что такое прекариат? [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://trudprava.ru/expert/article/employart/1182>; Гришнова Е.А., Брінцева Е.Г. Прекаризация как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины. – М.: Изд. дом НИУ ВШЭ, 2014; Колот А.М. Соціальна згуртованість як доктрина забезпечення стійкого розвитку суспільства в умовах глобальних викликів // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Випуск 14. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – С. 76–84; Jonsson I., Nyberg A. Sweden: precarious work and precarious unemployment // Gender and the Contours of Precarious Employment. – New York: Routledge, 2010. – P. 194–210; Tucker D. Precarious' Non-Standard Employment – a Review of the Literature. Working paper of Labour Market Policy Group. 2002. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.dol.govt.nz/pdfs/PrecariousNSWorkLitReview.pdf>; Frase P. The Precariat: A Class or a Condition? // New Labor Forum. 2013. 22(2). P. 11–14; McKay S. et al. Study on Precarious Work and Social Rights. London: Working Lives Research Institute, London Metropolitan University, 2012.

⁷¹ Guy Standing. The Precariat: The New Dangerous Class. New York, Bloomsbury Academic, 2011. – 192 p.

та відсутність гарантій зайнятості, що проявляється у відсутності захисту робітника від самовільних звільнень, правового регулювання процесу найму та звільнення, використання строкових, тимчасових та інших нестандартних трудових угод. Також фахівці виокремлюють таку ознаку, як «нестабільність змісту трудових відносин»⁷², оскільки прекарії змушені не лише змінювати роботу, а й сферу діяльності, погоджуючись на будь-яку, навіть низько кваліфіковану працю, що у свою чергу є причиною їх уразливості за рівнем доходу, тобто представники прекаріату – це насамперед низькооплачувані особи.

Під час проведення досліджень Європейською комісією щодо прекарізації зайнятості був обраний набір характеристик, за якими виокремлено прекаріат в окремих європейських країнах⁷³. Так, у Німеччині, Франції та Нідерландах майже 17,7% робочої сили посідали вакансії із нестандартною зайнятістю, на які не розповсюджувалися елементи соціального захисту. За оцінками Д.Пілінга⁷⁴ майже 40% зайнятих в Японії працюють на робочих місцях із вкрай низьким рівнем оплати, в Росії фахівці оцінюють групу ризику у майже 27% працюючого населення⁷⁵, О. Грیشнова та О. Бринцева⁷⁶ відзначають, що до прекаріату в Україні можна віднести від 24,3 до 29,1% економічно активного населення.

Оскільки критерії прекарності чітко не окреслені, то її ознаки проявляються у різних сферах зайнятості та характерні для багатьох соціальних груп працездатного населення, починаючи від тих, хто працює час від часу на тимчасових робочих місцях, залучених до позикових форм зайнятості, мігрантів та студентів і закінчуючи представниками креативного класу, що зайняті на умовах фрилансу і отримують гідну оплату за надані послуги праці. Тому розмитість цього поняття не дає можливості надати достовірні кількісні оцінки цієї стратифікаційної групи на ринку

праці та оцінити ризик як для держави в цілому, фондів соціального страхування та Пенсійного фонду в частині їх наповнюваності, так і для окремих суб'єктів ринку праці.

Проблеми глобальних ризиків та їх класифікації неодноразово обговорювалися на Всесвітньому економічному форумі у Давосі. Так, у 2011 р. виокремлювали лише два найважливіші ризики – диспаритети в рівнях багатства і доходів та провали в глобальному управлінні через неадекватність глобальних інститутів, угод та мереж⁷⁷, а вже у 2013 р. їх було виокремлено п'ять – паритет доходів, хронічні фіскальні дисбаланси, зростання викидів парникових газів, криза водопостачання, старіння населення⁷⁸. Це зайвий раз доводить пріоритетність проблем ресурсного, регулятивного та соціального походження, хронічних дисбалансів ринків праці.

Суттєвою загрозою економічного розвитку та соціального відтворення людського капіталу України є погіршення рівня життя населення та поширення і консервування бідності у суспільстві. Як зазначає Е. Лібанова⁷⁹, масштабна бідність є надзвичайним ризиком для соціального спокою в країні та макроекономічної стабільності та фінансової стабільності бюджетних та позабюджетних фондів. Особливості сучасних тенденцій розвитку соціально-трудої сфери пояснюються внутрішніми системоутворюючими процесами, насамперед суб'єктною моделлю ринку праці, особливістю якої є занижена ставка оплати праці, яка породжує існування феномену працюючих кваліфікованих бідних (табл. 2).

Аналіз статистичних даних з початку незалежності України показує, що рівень реальної заробітної плати змінювався нерівномірно, навіть дещо хаотично і різноспрямовано. В окремих періодах це пояснюється загальним станом економіки України і наявним рівнем інфляції (економічний спад 1997–1999 рр.), проте щорічні темпи зростання реальної заробітної плати не завжди можна пояснити цими об'єктивними факторами (2001–2007 рр.), особливо, якщо зіставити їх з іншими факторами

⁷² Шкаратан О. И. и др. Прекариат: теория и эмпирический анализ (на материалах опросов в России, 1994–2013) // Социологические исследования. 2015. – № 12. – С. 101.

⁷³ McKay S. et al. Study on Precarious Work and Social Rights.

⁷⁴ Pilling D. Japan is creating jobs but workers do not prosper. Casualisation of the workforce is stifling the reflationary experiment // Financial Times. 2014. September 10.

⁷⁵ Шкаратан О. И. и др. Прекариат: теория и эмпирический анализ. – С. 110.

⁷⁶ Гришнова Е.А., Бринцева Е.Г. Прекаризация как проявление кризисных явлений в социально-трудоой сфере Украины.

⁷⁷ World Economic Forum. Global Risks 2011, Sixth Edition. Executive Summary [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.weforum.org/issues/global-risks>

⁷⁸ World Economic Forum. Global Risks 2013, Eighth Edition, p. 10 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.weforum.org/issues/global-risks>

⁷⁹ Е. Лібанова Україна: глибина нерівності.[Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2016. – 1 жовтня, – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/-ukrayina-glibina-nerivnosti-_.html

впливу на ринок праці. Якщо проаналізувати динаміку індексів реальної заробітної плати у 2008–2009 рр., то спостерігається тенденція до уповільнення її зростання у 2008 р. порівняно з аналогічними періодами 2007 р. (з 115,5% у січні – лютому до 106,3% у січні – грудні 2008 р.) та значного її зниження у 2009 р. у порівнянні з 2008 р. (87,6% у січні – лютому до 89,9% у січні – липні 2009 р. по відношенню до аналогічного періоду попереднього року). Поширення світової економічної кризи призупинило практику необґрунтованого підвищення соціальних виплат і заробітних плат. Сучасність характеризується зворотними тенденціями, але політика оплати праці потребує виваженості та обґрунтованості дій.

Таблиця 2

Динаміка номінальної та реальної заробітної плати в Україні у 2006–2014 рр.

Показник	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн.	1041	1351	1806	1906	2239	2633	3026	3265	3480	4195
Індекс середньомісячної номінальної заробітної плати	129,2	129,7	133,7	105,5	120,0	117,6	114,9	107,9	106,0	120,5
Індекс середньомісячної реальної заробітної плати	118,3	112,5	106,3	90,8	110,2	108,7	114,4	108,2	93,5	79,8

Джерело: за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Слід зазначити, що диференціація заробітної плати в Україні є значно вищою, ніж у зарубіжних країнах. Так, за даними Європейського економічного комітету, співвідношення найвищих і найнижчих заробітних плат в Європі становить 10 разів, а в Україні це співвідношення сягає 50 разів⁸⁰.

Традиційно істотно відрізняється від середньої по Україні заробітна плата працюючих у фінансовій та страховій діяльності (див. рис. 4), промисловості за рахунок заробітних плат в авіаційній галузі, у сфері інформації та телекомунікацій. Значно менше середньої по країні є заробітні плати у сфері освіти та охорони здоров'я, саме в тих сферах, де відбувається відтворення та нагромадження людського капіталу.

⁸⁰ Анри Малосс, глава Європейського економічного комітету: «Если Украина сможет развивать отношения и с ЕС, и с РФ, то станет раем для иностранных инвестиций» // Бизнес. – 2014. – № 6. – С. 17–20.

Рис. 4. Диференціація заробітних плат України за видами економічної діяльності в 2015 р.

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Однією з негативних світових тенденцій останніх років є зменшення частки оплати праці у ВВП, що є наслідком більш швидкого зростання продуктивності праці. Так, за останні 20 років в 51 країні з 73 частка заробітної плати в сукупному доході скоротилася⁸¹. Зрозуміло, що зміна частки зарплати у структурі ВВП може відбуватися на тлі збільшення абсолютних її значень, оскільки за умов технічного переоснащення виробництва зростатиме його капіталомісткість, і відповідно, частка фонду оплати праці може зменшуватися, але розмір середньої заробітної плати може зростати, особливо в розрізі окремих професійно-кваліфікаційних груп. Однак зворотною тенденцією цього процесу є зменшення попиту на робочу силу та зростання незайнятості. Оскільки звуження можливостей працевлаштування змушує менш конкурентоспроможних працівників погоджуватися на погіршення умов зайнятості та оплати праці, це у свою чергу посилює поглиблення нерівності в суспільстві.

⁸¹ Садовая Е.С. Международные стандарты в сфере труда: институты и механизмы реализации (опыт развитых стран и России). – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – С. 18.

Комплексним показником, що характеризує погіршення ситуації у сфері зайнятості у світі, є чисельність працюючих бідних та відносний показник – коефіцієнт Джині (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка коефіцієнти Джині в окремих країнах Європи та Україні, 2002–2014 рр.

Країна	2002	2006	2008	2010	2012	2014
Білорусь	30,34	28,28	27,83	28,57	26,53	27,18
Болгарія	..	35,73	33,57	35,65	36,01	..
Чехія	..	26,74	26,29	26,63	26,13	..
Німеччина	..	32,78	31,29	31,14
Франція	..	29,92	33,08	33,78	33,1	..
Україна	29,05	29,79	26,64	24,82	24,74	24,09
Молдова	35,85	35,4	34,69	32,05	29,16	26,83

Джерело: складено за даними офіційного сайту World Development Indicators [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?Code=SI.POV.GINI&id=af3ce82b&report_name=Popular_indicators&populartype=series&ispopular=y

Для України останніми роками характерним є зниження цього показника, що може відбуватися як за рахунок збільшення доходів низькодохідних страт населення, так і за рахунок зменшення доходів у високодохідних групах. Незважаючи на втішну тенденцію, в Україні все ж таки 20% найменш забезпеченого населення отримують 10,3% усіх доходів домогосподарств, а 20% найзаможніших домогосподарств мають 35% всіх доходів. Високий рівень нерівності в суспільстві може призвести до зниження соціальної мобільності, ерозії соціальної єдності та добробуту.

Досі залишається низькою і такою, що не відповідає загальноєвропейській практиці, частка оплати праці у ВВП та у складі операційних витрат. В Україні у 2012 р. частка оплати праці у ВВП становила 50,2%, проте не досягла рівня 1990 р. – 53,1%. За даними 2014 р., ця частка становила 46,3% (для порівняння: у середньому в ЄС заробітні плати становлять 50% ВВП. Проте у країнах з високим рівнем розвитку частка оплати найманої праці є вищою: у Данії – 56,7% ВВП, Швеції – 53,5% ВВП, США – 56,1% ВВП, що свідчить про значно вищу вартість робочої сили).

Задля вирішення проблеми нерівності МОП пропонує реалізацію політики забезпечення повної зайнятості, доступності якісної освіти для вразливих та найменш забезпечених груп, встановлення мінімальної заробітної плати на рівні, що враховує потреби робітників та їхніх сімей, а також всебічне охоплення

робітників системою колективних угод⁸². Якщо національні політики не враховуватимуть ці аспекти, найімовірніше частка трудових доходів у ВВП знижуватиметься й надалі.

Зміни в оплаті праці в Україні відбуваються нерівномірно і необґрунтовано, що призвело до суттєвої диференціації в оплаті праці як за видами економічної діяльності, так і за регіонами й соціальними групами. Особливо високими темпами зростали заробітні плати в окремих сегментах українського ринку праці, там, де відчувається нестача кваліфікованих спеціалістів: ІТ-спеціалістів, висококваліфікованих менеджерів і фінансистів тощо.

Сьогодні в окремих сегментах українського ринку праці відбувається спекуляція заробітними платами, пов'язана з дефіцитом або надлишком працівників окремих професій і спеціальностей. Водночас існують істотні перекося заробітної плати в бюджетній сфері, де оплата праці не відповідає рівню кваліфікації й відповідальності, яких вимагає певна посада або конкретна робота. Це особливо небезпечно, оскільки саме бюджетний сектор характеризується нагромадженням більш якісного людського капіталу, є ядром так званого креативного класу.

Сучасне суспільство набуває ознак соціальної згуртованості⁸³, характерними особливостями якої є включеність та участь усіх членів суспільства у політичне, культурне та економічне життя. Тому на перший план виходить завдання, щоб принципи етичної економіки, для якої характерними є довіра, моральність та особиста відповідальність за створення умов для стійкого розвитку. І саме для цього типу економічних та соціальних відносин основною рушійною силою виступатиме людина креативна.

Сучасна наука встановила та довела існування каузального зв'язку між економічним зростанням та обсягом та якістю креативного класу, до складу якого входять кваліфіковані, освічені та най-

⁸² Белсер П. Перераспределение доходов посредством налогов: да, но равенство начинается с рынка труда. Результаты доклада МОТ о заработной плате в мире в 2014/2015 годах. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://columnru.global-labour-university.org/2014/12/20142015.html>

⁸³ Колот А.М. Развитие наук про працю та соціально-трудова відносини на засадах міждисциплінарності // Соціально-трудова відносини: теорія та практика: зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. Вади́ма Гетьмана», Ін-т соціально-трудова відносин; [Голов. редкол. А. М. Колот]. – К. : КНЕУ, 2014. – № 1(7). – С. 7–26.

прогресивніші особи, зайняті творчою працею. Цей зв'язок є достатньо тривалим і обумовлений відкладеними в часі ефектами креативної діяльності та формування людського капіталу, що каталізують створення високотехнологічної та продуктивної економіки. Саме наукова сфера та освіта відповідають за формування та розвиток креативного класу, нагромадження людського капіталу. Створення середовища, сприятливого креативній діяльності, визначає виробництво, розподіл та споживання таких особливих благ – мериторних, тобто таких, попит на які з боку приватних осіб відстає від бажаного суспільством і стимулюється державою. Саме такі блага продукуються сферою освіти та науки. Важливу роль в цьому контексті мають кількісні характеристики цих сфер, показники динаміки та структури пропозиції освітніх та наукових послуг, для чого використовують індикатори, пов'язані з оцінкою результатів креативної діяльності, що впливають на якість життя людини. Одним з основних ресурсів зростання мериторних благ для підтримки креативного класу і зростання людського капіталу є чисельність зайнятих в цих сферах. Достатньо важко виміряти конкретний внесок галузей, що продукують мериторні блага, оскільки вони проявляються опосередковано у вигляді позитивних екстерналій, причому у віддаленій перспективі. Тому оцінка умов та потенціалу креативної діяльності і формування людського капіталу в освіті та науці має базуватися на вимірі трудового потенціалу в галузях, що продукують мериторні блага. Як зазначалося вище, чисельність працюючих у сфері науки та освіти неухильно знижується, що зводить можливість розширеного відтворення людського капіталу та формування креативного класу.

На сьогодні існує значна кількість індексів, що характеризують соціальний та економічний розвиток, і які мають у своїй основі оцінку конкретних результатів діяльності різноманітних організацій та секторів в окремих регіонах та країн в цілому. Але, як зазначають фахівці⁸⁴, ці показники не оцінять коректно ефективність мериторних благ і пропонують з цією метою використовувати специфічний індекс, ознакою якого є те, що він базується не на результатах діяльності сфер надання мериторних благ, а на вимірі

трудового потенціалу цих видів мериторних благ, необхідних для оцінки розвитку креативного класу та нагромадження людського капіталу. Для розрахунку цього індексу використовується співвідношення приведеної за середньою заробітною платою чисельності зайнятих (L_i) у виробництві i -го виду мериторних благ ($L_i = (W_i / W) L_i$) до величини продуктивності праці в економіці. Співвідношення заробітних плат у галузі мериторних благ та економіці в цілому характеризує рівень значущості та престижності праці в цьому виді діяльності та виробництва мериторних благ (рис. 5).

Як видно, простежувалася негативна динаміка індексу, розрахованого нами для таких провідних сфер нагромадження людського капіталу, як освіта та наукова діяльність. Максимальне зниження спостерігалось в період економічного зростання, тобто держава витратила значно менші кошти, ніж мала можливість, на підтримку цих видів діяльності. Це зайвий раз підкреслює падіння значущості та престижності зайнятості в цих видах діяльності. Незважаючи на істотне падіння індексу в освіті, значущість науки для країни є найменш вагомою, про що свідчать несуттєві значення розрахункового індексу.

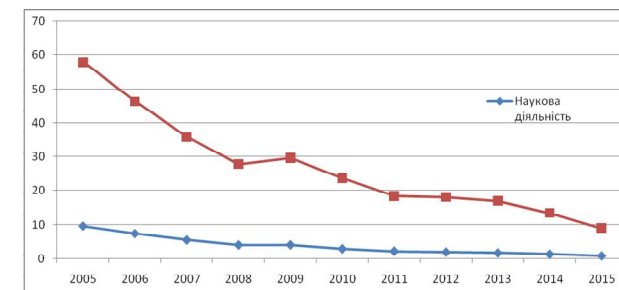

Рис. 5. Динаміка індексу мериторних благ в освіті та науковій діяльності

Наука та освіта – це сектори, де держава має найбільше важлив впливу і які є найменш адаптованими до умов нової економіки. Водночас процеси ринкових перетворень, формування ринкових інститутів за своєю сутністю не можуть відбуватися поза змінами ролі й функцій цих секторів. Однак з радянських часів до сьогоднішнього дня ці сектори української економіки практично не зазнали трансформації, а численні проблеми істотно загострилися. Суттєві ризики тут пов'язані з нереформованістю і з невизначеністю перспектив і подальшого розвитку.

⁸⁴ Рубинштейн А.Я., Славинская О.А. Индекс опекаемых благ (индекс формирования человеческого капитала). С. 7–9. [Электронный ресурс]. – <http://regconf.hse.ru/uploads/43985223931fc5c45fa04dc13d587d070fc69fa1.doc>

Український парадокс полягає в тому, що про пріоритетність галузей науки та освіти говорять на всіх рівнях українського суспільства, а адекватної підтримки вони у нас не мають. Держава незадовільно справляється з організацією цих секторів, мінімізуючи видатки на цей сектор, що впливає передусім на рівень оплати праці в цих секторах економіки і відповідно на їх результати. На рис. 6 відображено співвідношення заробітної плати в економіці України в цілому та в галузях бюджетного сектора науки та освіти. Динаміка свідчить, що рівень оплати праці освітян, що фінансуються з бюджету, значно нижчий, ніж у середньому по економіці країни, суттєві обмеження у фінансуванні наукових розробок починаючи з минулого року призводять до зменшення рівня життя наукових співробітників.

Обмеження в оплаті праці працівників бюджетних галузей науки і освіти невиправдано не тільки з погляду соціальних пріоритетів, але й не має під собою об'єктивної основи, оскільки рівень кваліфікації працівників цієї сфери перевершує у цілому рівень кваліфікації працівників інших сфер економіки.

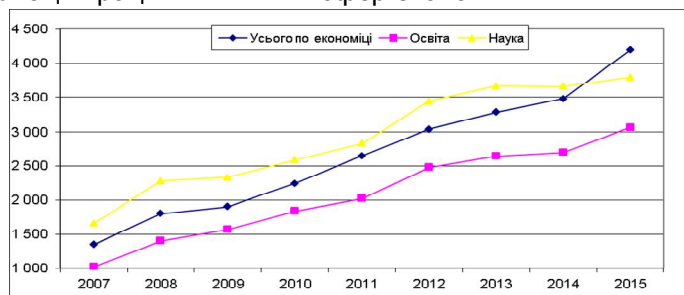

Рис. 6. Динаміка середньої заробітної плати в економіці та бюджетному секторі науки та освіти, грн

Оскільки наука та освіта продукують мериторні (або такі, якими опікується держава) блага, державна увага має бути зосереджена та спрямована на забезпечення конкурентного рівня оплати праці працівників цієї сфери. Однак протягом тривалого часу спостерігається відносна недоплата працівникам бюджетного сектора у середньому 20–30%. Навіть у межах одного виду економічної діяльності середньомісячна заробітна плата працівників, оплата яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, є нижчою проти заробітної плати працівників відповідного виду діяльності.

Підсумовуючи все викладене вище, можна стверджувати, що ризик посилення соціального напруження внаслідок порушення

принципу соціальної справедливості у сфері зайнятості є складним та багатокомпонентним явищем, яке вимагає посилення уваги та конкретних дій у напрямі забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на ринку праці, продуктивної зайнятості та справедливих гарантованих доходів, дотримання міжнародних трудових норм і стандартів.

Пріоритетом державної політики щодо удосконалення системи ринку праці у найближчій перспективі має стати створення правових, економічних та інституційних засад для підвищення ефективності зайнятості населення. Рішення, які ухвалюються у сферах структурної політики, формування та реалізації інвестиційних програм, політики доходів, розвитку системи освіти тощо, повинні формуватися з урахуванням їх очікуваного впливу на сферу зайнятості. Акценти державної політики мають поступово просуватися від практики регулювання поточної ситуації на ринку праці до реалізації випереджувальних заходів, забезпечення та закріплення прогресивних зрушень у регіональній та галузевій структурі зайнятості. Очевидно, що проблеми та завдання, які входять у коло державного регулювання зайнятості, значною мірою можуть регулюватися також у межах системи соціального діалогу, трансформуються.

Гриценко А.А.,

*д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України,
заступник директора*

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Бандура О.В.,

д-р екон. наук, доц., провідний науковий, співробітник відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

МОНЕТАРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕКОНСТРУКТИВНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Показано особливості економічної динаміки України і обґрунтовано необхідність зміни каналів, умов, механізмів та обсягів грошової емісії для забезпечення реконструктивного економічного розвитку. Розкрито причини недостатньої ефективності монетарної політики і запропоновано шляхи її підвищення на базі використання СМІ-моделі економічного циклу, яка протестована на економіках США (1970–2015 роки) та України (1997–2015 роки).

Ключові слова: монетарна політика, ефективність, таргетування, бізнес-цикл, економічне зростання, реконструктивний економічний розвиток, рецесія, макроекономічна динаміка, інфляція, девальвація, центробанк.

Реконструктивний економічний розвиток як інноваційний розвиток, спрямований на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян шляхом корінної перебудови структури економіки і розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем, передбачає відповідне фінансове і, перш за все, монетарне забезпечення. Однією з особливостей реконструктивного розвитку є те, що він не пов'язаний безпосередньо із збільшенням ВВП і може відбуватися навіть за від'ємних темпів зростання. Однак найбільш бажаним варіантом є поєднання кількісного зростання з якісним розвитком. Монетарне забезпечення реконструктивного розвитку повинно враховувати всі ці особливості.

Безумовно, для центрального банку забезпечення стабільності грошової одиниці є іманентним завданням. Але його виконання у відриві від вирішення проблем економічного розвитку може здійс-

нювати деструктивний вплив на економіку. Тому потрібно знайти формулу поєднання вирішення завдань монетарного забезпечення економічного розвитку і стабільності грошової одиниці.

Наразі в Україні проводиться монетарна політика на обмеження зростання грошової маси з метою контролю, а в подальшому і таргетування інфляції. Однак така політика одночасно гальмує темпи зростання. Спроби збільшити кредитування економіки за рахунок рефінансування банків не привели до бажаного результату.

В Україні гроші, що отримує населення, потрапляють здебільшого на споживчий та частково на валютний ринки. Гроші, що отримують банки, йдуть в основному не в реальний сектор (оскільки ставки за кредитами значно перевищують прийнятний для бізнесу рівень), а збільшують тиск на обмінний курс. Тому монетизація економіки через традиційні канали не призводить до стимулювання виробництва, а створює інфляційний та девальваційний тиск. Необхідні інші механізми введення грошей в економіку, які б не провокували інфляцію та девальвацію.

В розвинених країнах гроші, що емітуються центробанком, потрапляють, перш за все, на фінансові ринки, які значною мірою відірвалися від реальної економіки та можуть певний час «жити своїм власним життям», примножуючи фіктивне багатство, втілене в цінних паперах. Тільки криза показує фіктивність цього багатства та приводить фіктивну вартість у відповідність до реальної. Лише незначна частина емітованих грошей потрапляє на споживчий ринок, що є важливим фактором низької інфляції. В розвинених країнах люди з середніми та високими доходами здебільшого не витрачають приріст своїх доходів на придбання продуктів харчування та інших споживчих товарів. Вони інвестують гроші в цінні папери, нерухомість, зберігають у банках тощо. Ціни на фінансові активи зростають швидше за інфляцію, зв'язуючи надлишкову грошову масу.

В Україні ситуація є іншою. Її економіка має значні економічні диспропорції, сформовані внаслідок дії базової деструкції, яка у свою чергу виникла внаслідок поєднання інверсійного (зміненого в порівнянні зі звичайним) типу ринкових трансформацій та глобалізації. Базова деструкція полягає в тому, що Україна не створила свій базовий комплекс внутрішнього соціально-економічного розвитку, не розбудувала внутрішній ринок, не створила відповідні споживчий та виробничий попит та пропозицію, не задовольнила базо-

ві потреби населення, а відразу у значній мірі пристосувалася до фрагментів зовнішнього ринку як сировинний придаток. Ця базова деструкція проявляється також і в інших структурних деформаціях та виступає фактором подальшого диспропорційного розвитку.

Першочерговим завданням на шляху до втілення реконструктивного розвитку економіки є визначення критеріїв такого розвитку, за якими регулятор може здійснювати свою політику. Як відомо, основними макроекономічними показниками, які входять у будь-яку концепцію розвитку або зростання, і за якими оцінюється ефективність дій регулятора, є **темпи зростання, інфляція та безробіття**. Однак, оскільки показники темпів зростання та безробіття зазвичай рухаються в одному напрямі (наприклад, за законом Оукена, за яким збільшення темпів зростання супроводжується зменшенням безробіття), то головну цільову функцію розвитку та регулювання можна звести до двох показників (темпи зростання та інфляція або безробіття та інфляція), динаміка яких є зазвичай різноспрямованою. І це ускладнює завдання регулятора з виконання фактично *подвійної кінцевої мети*, оскільки потрібно забезпечувати баланс між цими показниками, який до того ж не є постійним у часі.

Для будь-якої країни питання *контролю інфляції та забезпечення високих темпів зростання (зайнятості)* є ключовими, оскільки успішне їх вирішення дозволяє забезпечити виконання більшості завдань, притаманних державі: підвищення рівня життя, соціальних та екологічних стандартів, національної безпеки тощо. А для України забезпечення максимальних темпів зростання та низької інфляції є найкоротшим шляхом до підвищення конкурентоспроможності національної економіки та скорочення відставання від розвинених країн світу. Економіка України повинна зростати темпами, що перевищують середні темпи зростання провідних економік світу.

Незважаючи на очевидну необхідність концентрації всіх ресурсів на досягненні *подвійної кінцевої мети* для регуляторної політики – *підтримуючи необхідну динаміку грошових агрегатів, забезпечити стійке економічне зростання (максимальну зайнятість), а також забезпечити стабільність цін* – більшість регуляторів у всьому світі мають проміжні цілі для регулювання (таргетування інфляції, стабільність валютного курсу, банківська стійкість тощо), виконання яких теоретично повинно забезпечити і виконання саме кінцевої мети. *Головна проблема полягає у відсутності загально-*

*го закону, який пов'язував би між собою темпи зростання та інфляцію або зайнятість та інфляцію*⁸⁵. До того ж не існує загального закону, що розкриває однозначні причинно-наслідкові зв'язки між подвійною кінцевою метою і чисельними проміжними цілями регуляторів, які можуть бути не тільки не пов'язані з кінцевою метою, але й бути внутрішньо суперечливими. Внаслідок цього виникають системні та структурні дисбаланси та деструкції в економіці, що гальмують її розвиток.

Оскільки проміжні цілі були основними для національного регулятора протягом усього періоду незалежності України, то не дивно, що, наприклад, незважаючи на те, що підтримка стабільності гривні була довгі роки основною метою НБУ, за період свого недовгого існування гривня девальвувала майже в 15 разів, а середній рівень заробітної плати в доларовому еквіваленті зріс несуттєво з 1997 р. в порівнянні з країнами ЄС і навіть СНД. Мінімальна заробітна плата наразі знову на межі офіційного рівня бідності (близько 2 доларів на день), як і, приблизно, на початку незалежності України, а реальна зарплата зменшилася в останні декілька років.

Однак результати економічного зростання США та Китаю в останні десятиріччя свідчать, що таргетування саме зазначеної подвійної кінцевої мети, принаймні для нацбанків, є найбільш ефективним у порівнянні з будь-яким одноцільовим таргетуванням (інфляційним, стабільності валютного курсу, номінальних доходів на душу населення тощо). Так, зазначена подвійна мета записана як кінцева у законі про ФР (Федеральний Резерв) США з

⁸⁵ Ще декілька десятиріч тому закон Філіпса, що пов'язує зайнятість та інфляцію, вважався загальним. Можливо, тому, наприклад, центробанк США має подвійну кінцеву мету, яка пов'язує саме ці макроекономічні показники. Однак сучасний емпіричний досвід довів локальність закону Філіпса навіть у короткостроковому періоді (Полтерович В.М. Кризис экономической теории // Доклад на научном семинаре отделения экономики и ЦЭМИ РАН — 1995 — 31с.). До того ж рівень безробіття (зайнятості) є доволі неоднозначним показником. По-перше, не існує однозначного визначення безробіття (зайнятості), що не дозволяє кількісно визначити його рівень, що відображається в методах його підрахунку, які не є універсальними для різних країн. Так, багато країн мають різну тривалість робочого тижня, різні підходи до отримання та зняття статусу безробітного тощо. По-друге, змінюючи правила отримання (втрати) статусу безробітного, можна штучно вплинути на показник безробіття, що ускладнює об'єктивну оцінку ефективності розвитку.

1977 року⁸⁶. А Китай фактично намагається запровадити саме цю кінцеву мету для всіх регуляторів, що усуває розбіжності в діях регуляторів та посилює синергетичний ефект від регулювання. Наприклад, успішний досвід Китаю 2010–12 років довів ефективність поєднання монетарної та фіскальної політики: для підвищення темпів зростання центробанк Китаю збільшив пропозицію грошей, але для уникнення спекулятивної «бульбашки» на ринку нерухомості одночасно було тимчасово введено додатковий податок на перепродаж нерухомості протягом п'яти років після її купівлі.

Саме тому НБУ варто не копіювати «вчорашній день», намагаючись *таргетувати* лише *інфляцію*, а спробувати зробити крок уперед, таргетуючи *подвійну кінцеву мету*, що є значно ефективнішим. Тим більше, що найуспішніші країни намагаються робити саме це, а реалізація зазначеної подвійної кінцевої мети є тим критерієм, за яким наразі намагаються *оцінювати ефективність монетарної політики* сучасні дослідники⁸⁷ (Болл, Кечетті). При цьому регулятор, встановлюючи проміжні цілі, намагається пояснити, яким чином ці цілі вплинуть на подвійну кінцеву мету.

Режим таргетування інфляції передбачає сталість зв'язку між економічними параметрами, що можливо за умови структурної збалансованості економіки. В Україні таких передумов немає. Крім того, інфляційне таргетування передбачає вільне плавання валютного курсу, що за значних макроекономічних диспропорцій неминуче призведе до нестабільності валютного ринку та значної волатильності обмінного курсу.

Однак на шляху до реалізації реконструктивного розвитку економіки, до максимізації темпів зростання (зайнятості) за умов помірної інфляції лежать певні технічні та методологічні проблеми, що перешкоджають підвищенню ефективності регуляторної (монетарної) політики, а тому не дозволяють ефективно реалізувати цей принцип на практиці. До них належать такі проблеми: складність

зведення всіх існуючих суперечливих тенденцій до одного знаменника; кількісне відображення суперечливих тенденцій в одному показнику; локальність (незагальність) відомих економічних моделей та законів; відсутність однозначного взаємозв'язку як між чисельними економічними показниками та основними макроекономічними показниками (темпами зростання, інфляцією та безробіттям), так і власне між цими трьома показниками; об'єктивні неповнота та асиметричність інформації для регуляторів, часовий лаг у виході інформації і, зокрема, статистичних даних тощо. Зокрема, через неоднозначність та неповноту вхідної інформації, *регуляторна політика, яка проводиться точно за правилами або моделями, може виглядати як несистемна, випадкова та неефективна*, що й підтвердили як досвід ФРС США, так і різні дослідження (Фрідмен⁸⁸, Мелтцер⁸⁹, Бернанке⁹⁰, Орфанідеса⁹¹). А дослідження Орфанідеса (2002) довело, що доки не з'явиться можливість надійно прогнозувати *природні* показники для економіки (випуск, безробіття тощо), то зусилля регулятора підвищити ефективність монетарної політики, забезпечити економічну стабільність будуть обмеженими.

Таким чином, основними проблемами, що заважають підвищити та оцінити ефективність монетарної політики, є:

1) *складність однозначного визначення поточного стану економіки для будь-якого моменту часу, адже саме від точності «діагнозу» залежить вибір інструментів регулювання та завчасність їх застосування;*

2) *складність встановлення однозначного зв'язку між поточним станом економіки та результатами монетарної політики, між діями регулятора та впливом цих дій на економіку, щоб завчасно корегувати поточну політику у разі її недостатньої ефективності;*

⁸⁸ Friedman M. The Role of Monetary Policy // *American Economic Review*. 1968. 58(1), 1–17.

⁸⁹ Meltzer A. Limits of Short-Run Stabilization Policy // *Economic Inquiry*. – 1987. – 25, 1–14.

⁹⁰ Bernanke B.; Mihov I. Measuring monetary policy // Working paper, Institute for Advanced Studies (IHS) / Economic series, Vienna. 1995. – No.10. – 67 p.

⁹¹ Orphanides A. Monetary policy evaluation with noisy information // *Journal of Monetary Economics: Elsevier Science*. – 2003. – Vol.50 — P. 605–631; Orphanides A. Monetary policy rules and the Great Inflation// Division of Monetary Affairs, Board of Governors of the Federal Reserve System, materials for the January 2002. Meeting of the American Economic Association, Atlanta, GA. – 12p.

⁸⁶ Federal Reserve Bank of San Francisco. What are the goals of U.S. monetary policy? – Доступний з: www.frbsf.org/us-monetary-policy-introduction/goals/

⁸⁷ Ball L. (1997) Efficient rules for monetary policy// U.S. National Bureau of Economic Research Working Paper 5952. – 24 p. ; Cecchetti S., Flores-Lagunes A., Krause S. (2006) Has monetary police become more efficient? A cross-country analysis // *The Economic Journal*, 116, Royal Economic Society – Pp. 408–433.

3) відсутність *надійних прогнозів* часу зміни основних макроекономічних показників, адже саме прогнозні їх значення і слугують орієнтирами при проведенні тієї чи іншої політики таргетування. На практиці, роль, яка відводиться макроекономічному прогнозу, є настільки значною, що *сам прогноз стає проміжним таргетом*.

4) застосування будь-якої регуляторної політики можливо лише з *часовим лагом*. Тому для підвищення її ефективності необхідно забезпечити *максимально можливий горизонт прогнозування та період випередження прогнозу* (періоду часу від сигналу моделі про можливе настання події до офіційного підтвердження факту її настання), що дозволить «вписатися» діям будь-якого регулятора у свій часовий лаг. Чим більшими є ці величини, тим ефективніше регулювання за рахунок випереджаючих подій дій регулятора, тим легше узгодити різні види дій навіть за відсутності єдиної кінцевої мети для кожного з регуляторів.

Наведені проблеми демонструють, з одного боку, необхідність та переваги регулювання економіки на базі моделі, а з іншого – необхідність інтегрального показника, який однозначно визначає поточний стан економіки та дозволяє оцінити зворотний вплив дій регулятора на стан економіки. Зокрема, «ідеальна» модель повинна надати інструмент контролю ефективності монетарної політики, інструмент визначення: наскільки чисельні проміжні цілі регулятора (відсоткові ставки, величина грошової маси, курс валют тощо) пов'язані з його подвійною кінцевою метою.

Тому нами була розроблена загальна модель економічного циклу – модель кумулятивної недосконалості (неефективності) ринків (СМІ-модель) – яка *здатна адекватно описати макроекономічну динаміку за будь-якої комбінації ринкових умов та для будь-якого моменту календарного часу. Ця модель усуває зазначені вище проблеми та відрізняється від відомих світових аналогів, зокрема, в питанні прогнозування часу початку (закінчення) рецесій, що було емпірично доведено при порівнянні результатів прогнозування такого часу для економіки США з 1970 року на базі цієї моделі та деяких відомих світових аналогів*⁹².

В рамках СМІ-моделі *вдалося кількісно визначити оптимальну амплітуду коливань величини сукупної недосконалості ринків, за*

якої максимізуються темпи зростання. При перевищенні цієї амплітуди свого оптимального значення, темпи зростання або уповільнюються (при коливанні величини сукупної недосконалості ринків у «позитивній» зоні), або стають негативними, тобто починається рецесія (при коливанні величини сукупної недосконалості ринків у «негативній» зоні). Тому СМІ-модель може бути використана для вирішення завдань монетарного забезпечення реконструктивного розвитку економіки.

Згідно зі СМІ-моделлю, *рушійною силою макроекономічної динаміки, першопричиною економічних циклів є перманентні зміни сукупного ступеня недосконалості ринків, який вимірюється за величиною різниці (ΔP) між розрахованим рівнем природних (нормальних цін) (P_o) та поточним рівнем ринкових цін (P_m), $\Delta P = P_o - P_m$. Природна ціна (P_i) характеризує рівновагу на i -му ринку, яка відповідала б умовам досконалої конкуренції (навіть якщо такі умови ніколи не були сформовані в реальності). Тому з'являється можливість кількісно визначити ступінь недосконалості ринку, порівнюючи ринкову ціну ($P_{m,i}$) з природною ($P_{o,i}$). Сукупна недосконалість ринків (ΔP) для економіки є простою сумою недосконалостей на окремих ринках (ΔP_i). Чим більше відхилення дефлятора природних цін (P_o) від дефлятора ринкових (P), тим вище сукупна недосконалість всіх ринків, яка викривляє структуру економіки.*

*Загальність СМІ-моделі є наслідком екзогенності поточних ринкових цін, які є «фокусом кон'юнктури»*⁹³. Тобто ринкова ціна (P) відображає результат дії у часі всіх можливих факторів (включно і результати регуляторної політики та інсайдерську інформацію). Замість спроб визначити ринкову кон'юнктуру (що робиться в типових моделях), в СМІ-моделі розраховується природний стан економіки (P_o), а потім порівнюється цей стан з ринковим (P). Тому немає необхідності приймати будь-які припущення, що обмежують коло використання моделі (за інших рівних умов, гнучкість-негнучкість цін та зарплат тощо).

Таким чином, якщо $\Delta P > 0$, то спостерігається економічне зростання, якщо $\Delta P < 0$, то виникає економічний спад. Точки, де $\Delta P = 0$, є поворотними точкам економічного циклу. Доки величина ΔP не

⁹² Бандура О.В. Загальна модель економічних циклів – модель кумулятивної неефективності ринків // Економічна теорія. – 2016. – №1. – С. 86–100.

⁹³ Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.

стане від'ємною, економіка здатна поглинати зовнішні шоки без рецесії.

Оскільки величина кумулятивної недосконалості ринків дорівнює нулю (або є мінімальною) в точках, де $\Delta P \rightarrow 0$, то біля цих точок **темпи зростання є максимальними (бум)**. Натомість у точках локальних максимумів (мінімумів), де $\Delta P \rightarrow \text{тах}$, кумулятивна недосконалість ринків є максимальною, що зумовлює зміни макроекономічних трендів, повернення економіки до рівноваги, до мінімальної величини кумулятивної недосконалості ринків⁹⁴.

Загальну рушійну силу макроекономічної динаміки згідно СМІ-моделі можна представити у вигляді формули:

$$\begin{aligned} & \text{Загальна рушійна сила макроекономічної динаміки (економічних циклів)} = \\ & = \text{зміни сукупного ступеня недосконалості ринків} = \quad (1) \\ & = \text{різниця між дефляторами ВВП для природних та ринкових цін (\Delta P)} \end{aligned}$$

При цьому **максимізація темпів зростання реального ВВП** досягається, коли величина (1) дорівнює нулю.

Теоретично вираз (1) є справедливим для будь-якої країни та для будь-яких ринкових умов, тобто можуть слугувати загальним законом, що пов'язує на пряму два основних макроекономічних показника: темпи зростання та інфляцію. При цьому екзогенність ринкових цін дозволяє встановити зв'язок між чисельними проміжними економічними показниками та кінцевими макроекономічними. А успішне тестування СМІ-моделі на прикладах двох економік з різним рівнем розвитку – США (період тестування: 1970–2015 роки) та України (період тестування: 1997–2015 роки) – слугує емпіричним підтвердженням цього.

На рис. 1 СМІ-модель представлена в реальному часі для економіки США, а на рис. 3 – для економіки України. Чорна суцільна крива відображає динаміку дефлятора ВВП ринкових цін, який визначається екзогенно, статистично, а пунктирна крива – динаміку дефлятора ВВП природних цін, який розраховується. Сірі стовпчики відображають офіційну тривалість рецесій в США за даними Національного бюро економічних досліджень (НБЕД)⁹⁵. Такі ж самі

стовпчики відображають тривалість рецесій в Україні⁹⁶. Рис. 2 відображає динаміку темпів зростання реального ВВП США⁹⁷, що датована критичними точками з рис. 1. Сірі стовпчики на рисунку є аналогічними до тих, що представлені на рис. 1. Аналогічно, рис. 4 відображає динаміку темпів зростання реального ВВП економіки України, що датована критичними точками з рис. 3.

З порівняння рис. 1, 2 та 3, 4 видно, що біля точок макrorівноваги ($\Delta P=0$) емпірично спостерігаються **максимальні** за цикл **темпи зростання** відповідно до теоретичного виразу (2). Незважаючи на єдину для обох країн рушійну силу циклів (1), конфігурація кожного реального циклу є унікальною.

Емпіричне тестування на прикладах США та України доводить, що СМІ-модель має переваги перед відомими світовими аналогами за такими позиціями:

– не генерує фальшивих сигналів, дозволяє надійно визначити початок рецесії не тільки без часового лагу, але і з випередженням. Період випередження, що досягає 6–18 місяців разом із відсутністю фальшивих сигналів, дозволяє проводити активну антикризову політику в середньому на рік раніше, ніж зазвичай це робиться, що може дозволити уникнути рецесії взагалі та забезпечити сталі зростання. Відомі світові аналоги не тільки генерують фальшиві сигнали, але і іноді «пропускають» рецесію (рецесія є, а сигналу про її початок немає), або генерують сигнал вже після того, як статистика зробила рецесію очевидною для всіх. Крім того, шість реальних циклів поспіль для економіки США та всі цикли за часи незалежності України були пояснені однаковою першопричиною та датовані на базі СМІ-моделі, в той час як типові моделі стикаються з труднощами пояснити вже два реальних цикли поспіль навіть для однієї країни;

⁹⁴ Бандура О.В. Загальна модель економічних циклів – модель кумулятивної неефективності ринків.

⁹⁵ U.S. National Bureau of Economic Research (2016): U.S. Business Cycle Expansions and Contractions; Monthly Release. – Доступний з: www.nber.org/

⁹⁶ Дани Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>)

⁹⁷ U.S. Bureau of Economic Analysis (2016); Monthly Release. — Доступний з: <http://www.bea.gov/>

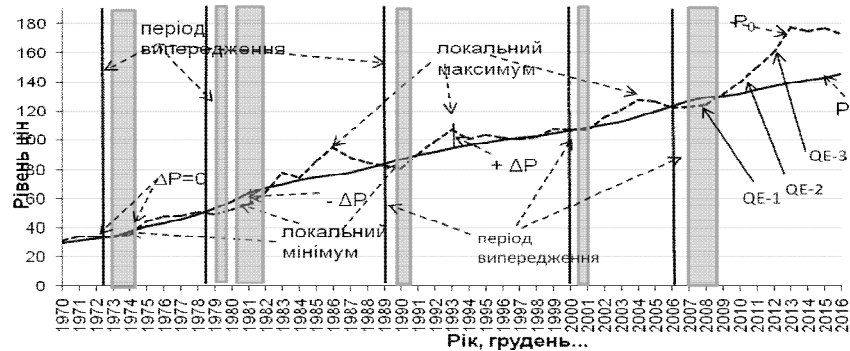

Рис. 1. СМІ-модель для економіки США в календарному часі

Примітки: дефлятори, відповідно, ринкових (P) та природних (P₀) цін. P₀ – авторське побудування, P – статистичні дані. 2016 – за даними за квітень; QI – етапи політики «кількісного пом'якшення».

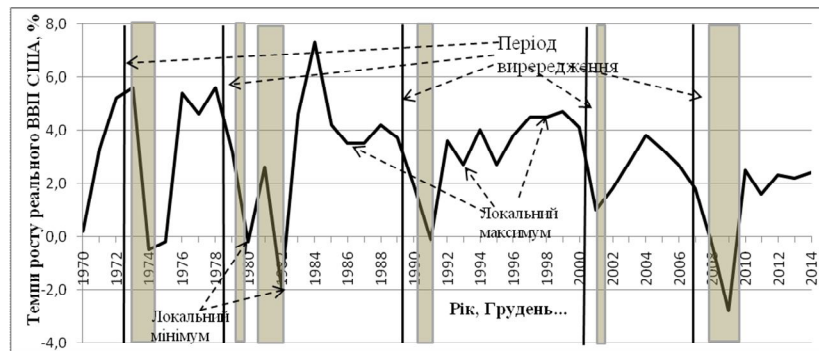

Рис. 2. Динаміка темпів зростання реального ВВП США, датована критичними точками з рис. 1

— значний *період випередження прогнозу* дозволяє кожному регулятору вписатися у свій трансмісійний лаг, що дає змогу задіяти практично всі регулятори для мінімізації негативних наслідків від кризи, або навіть для її уникнення, для *прискорення темпів зростання*;

Рис. 3. СМІ-модель для економіки України в календарному часі

Примітки: дефлятори, відповідно, ринкових (P) та природних (P₀) цін. P₀ – авторське побудування, P – статистичні дані. 2016 – за даними за квітень. Сірі стовпці – *тривалість рецесії*. Вертикальна пунктирна лінія – *сигнал про початок рецесії*

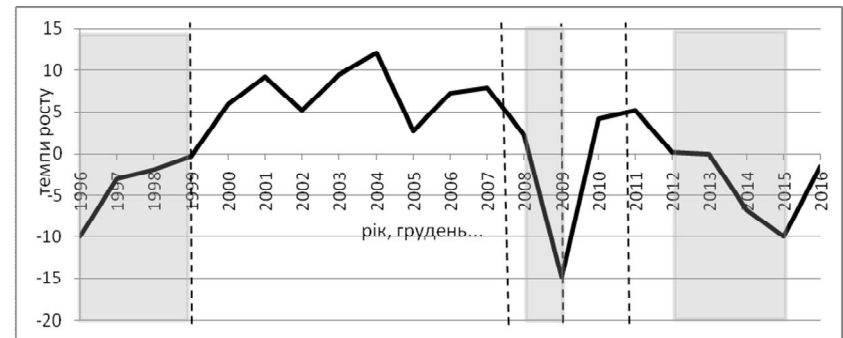

Рис. 4. Динаміка темпів зростання реального ВВП України, датована критичними точками з рис. 3

Примітка: початок рецесії датований за від'ємністю приросту реального ВВП (наприклад, приріст ВВП за 2013 рік = -0,04%). Сірі стовпці - *тривалість рецесії*. Вертикальна пунктирна лінія – *сигнал про початок рецесії*. 2016 рік — прогноз автора.

— з'являється можливість визначити як період часу, коли випадковий шок призводить до рецесії, так і період часу, коли будь-який шок буде поглинутий економікою без кризових явищ, відрізнити тимчасове уповільнення від рецесії, що також впливає на вибір інструментів регулювання;

— *загальна ефективність дій регулятора може бути оцінена*

за величиною приросту сукупної недосконалості ринків. Водночас ця величина може виступати як таргет для регулятора. Це дозволяє здійснити зворотний зв'язок між діями регулятора та результатом впливу цих дій на економіку і корегувати ці дії в режимі «on-line», визначити оптимальний час застосування регуляторних дій та вибрати найкращі інструменти для їх реалізації.

– кінцевою метою регулятора (таргета) повинно бути підтримка величини (1) на рівні, близькому до нуля, що забезпечить максимізацію темпів зростання (а тому, в решті-решт, і зайнятості) та стабільність цін;

– з'являється можливість визначити пріоритетні галузі (точки зростання), стимулювання яких найбільше вплине на економічне зростання та інфляцію, а також оцінити ступінь цього впливу.

Таким чином, СМІ-модель та зазначені її конкурентні переваги можуть слугувати теоретичним забезпеченням для реконструктивного розвитку, для надання регулятору практичних інструментів для підвищення ефективності його діяльності з максимальним використанням особливостей саме економіки України.

Продемонструємо можливий шлях підвищення ефективності монетарної політики в рамках практичної реалізації концепції реконструктивного розвитку. Для цього здійснимо оцінку ефективності політики «кількісного пом'якшення» ФРС США та монетарної політики НБУ на базі СМІ-моделі та покажемо, як монетарна політика США може вплинути на економіку України та її регуляторну політику.

Щоб бути успішною, монетарна політика повинна бути адекватною умовам України, а не бути орієнтованою на абстрактні схеми та стандарти, які отримані, як правило, на базі узагальнення досвіду функціонування достатньо збалансованих економік розвинених країн. За умов існуючих структурних дисбалансів економіки України економічне зростання на основі узагальненого досвіду розвитку ринкових механізмів означає для національної економіки погіршення структури економіки (підвищення частки сировинних галузей) та підготовку більш глибокої кризи.

У розвинених країнах зараз використовуються так звані «нетрадиційні» інструменти монетарної політики. До таких інструментів належить політика «широкомасштабного викупу фінансових активів» (LSAPs), або іншими словами – політика «кількісного пом'як-

шення» (QE), яка запроваджувалась ФРС у розмірі майже 4000 млрд доларів у три етапи (QE-1, QE-2, QE-3) і тривала з листопада 2008 р. до жовтня 2014 року. Завдяки цій політиці економіка насичується грошима, або, грубо кажучи, прогалини в економіці та фінансах «заливаються» грошима, щоб зупинити руйнування, перш за все, фінансової системи.

Безпосередньою метою всіх етапів політики QE було зниження довго-, середньо- та короткострокових відсоткових ставок (через викуп відповідних боргових зобов'язань з фіксованою доходністю), щоб стимулювати кредитування. Теоретично, це повинно було збільшити темпи економічного зростання, а тому й зайнятості, що і є кінцевою метою монетарної політики ФРС. Саме за ефективністю виконання цієї мети і оцінюється як діяльність ФРС, так і його керівництва. Однак оцінка ефективності політики «кількісного пом'якшення» не є однозначною – від визнання її ефективною до її повної неефективності (Gagnon⁹⁸, Thornton⁹⁹, Gertler¹⁰⁰, Nellis¹⁰¹).

Оцінюючи ефективність політики кількісного пом'якшення, деякі автори роблять висновок про її ефективність спираючись на дані про зниження відсоткових ставок, тобто на підставі досягнення проміжної мети, але не кінцевої. З цієї точки зору ця політика є ефективною.

З іншого боку, автори політики QE припускали, що дешеві кредити обов'язково стимулюють кредитування, а тому і темпи зростання. Однак за кейнсіанськими поглядами дешеві кредити не завжди стимулюють кредитування. Наприклад, очікування прибутковості можуть бути настільки низькими (через структурні недосконалості), що навіть нульові відсоткові ставки не змусять брати кредити. В реальності сталася подібна ситуація: статистика США свідчить, що кінцева мета ФРС, так і не була досягнута – на-

⁹⁸ Gagnon, Rashkin, Remache, Sack (2010) Large-Scale Asset Purchases by the Federal Reserve: Did they Work? // *Federal Reserve Bank of New York Staff Reports* Staff report no. 441.

⁹⁹ Thornton D. (2012) The Federal Reserve's Response to the Financial Crisis: What it did and what it should have done // *Federal Reserve Bank of St. Louis. Working paper 2012-050A.* – 46 p.

¹⁰⁰ Gertler M., Karadi P. (2013) QE 1 vs. 2 vs. 3: A Framework for Analyzing Large-Scale Asset Purchases as a Monetary Policy Tool // *International Journal of Central Banking.* Vol. 9. – 49 p.

¹⁰¹ Nellis D. (2013) Measuring the Change in Effectiveness of Quantitative Easing // *Issues in Political Economy,* Vol. 22. – P. 108–126.

разі середні темпи зростання економіки США щонайменше вдвічі менші за темпи зростання для будь-якого бізнес-циклу за останні 50 років. З цієї точки зору політика QE *не була ефективною*.

Аналіз політики QE на базі CMI-моделі наочно свідчить, що перший етап цієї політики (QE-1) був вкрай ефективним (рис.1, 2). Це не тільки врятувало фінансову систему від краху, а й сприяло виходу економіки США з рецесії (забезпечило перехід від $\Delta P < 0$, до $\Delta P > 0$). Якби ФРС не здійснював наступні два етапи політики QE, то темпи зростання економіки США були б щонайменше вдвічі більшими, ніж є зараз. Саме етапи QE-2 та QE-3 призвели до уповільнення економіки США (всупереч очікуванням ФРС) та суттєво збільшили грошову масу. А етап QE-3 був особливо неефективним з точки зору виконання кінцевої мети ФР, оскільки це не тільки зменшило темпи зростання, а й сприяло зростанню інфляційних очікувань у довгостроковій перспективі.

До інших наслідків етапів QE-2 та QE-3 можна віднести зростання кількості нейтральних грошей в економіці США, які не впливають на темпи зростання, але стимулюють «бульбашки» на світових фінансових та товарних ринках. Емпіричні дані свідчать, що *термін зростання світових цін на товарних та фондових біржах повністю збігається з терміном дії політики QE*, що свідчить про штучність цього зростання.

Основні наслідки від проведення політики QE: 1) стабілізація фінансової системи та стимулювання виходу з рецесії (завдяки QE-1); 2) стимулювання зростання фондових ринків та рівня капіталізації економіки США (завдяки QE-2 та QE-3); 3) уповільнення темпів зростання принаймні вдвічі в порівнянні з бізнес-циклами США за останні 50 років; 4) розтягування у часі фази зростання для економіки США до рекордного за останні 50 років інтервалу часу (рис. 1); 5) формування «бульбашки» на ринку нафти (сировинних ринках), що гальмувало зростання, збільшуючи виробничі витрати; 6) формування інфляційних очікувань у середньостроковій перспективі; 7) втручання у ринковий механізм саморегуляції, стимулювання ризикованості фінансових операцій та гальмування інновацій.

Незважаючи на те, що CMI-модель однаково адекватно описала такі різні економічні цикли як у США та в Україні, взаємозв'язок цих країн зі світовою економікою є принципово різним. Так, США як «велика країна» (що споживає близько 21% світового ВВП) здатна впливати на світові ринки та стимулювати (уповільнювати) темпи

зростання інших країн. Зокрема, від темпів зростання економіки США та від монетарної політики ФРС залежить і динаміка світових цін на сировину. Натомість, Україна як «мала країна» (що споживає частки відсотка від світового ВВП) не тільки не здатна впливати на світові ринки, а й повністю залежить від них, що зумовлюється значною часткою експорту сировини у структурі її ВВП. Світові ціни на сировину значно впливають на темпи зростання економіки України, і тому здійснювати ефективну регуляторну політику неможливо без прогнозування цих цін.

Для інтегральної характеристики динаміки цін на ринках сировини на рис. 5 представлена динаміка CRB-індексу¹⁰².

Як видно з порівняння рис. 4 та 5, взаємозв'язок між світовими цінами на сировину і темпами зростання економіки України є настільки сильним, що можна стверджувати, що її темпи зростання є позитивними тільки коли зростають ціни на сировину. Як тільки ціни падають, економіка України переходить у рецесію. *Звідси можна зробити висновок про цілковиту неефективність дій всіх регуляторів за весь період незалежності України, оскільки їх дії практично не впливали на темпи зростання у разі зміни тренду світових цін на сировину*. Не спостерігається жодного періоду, коли б світові ціни на сировину падали, а завдяки діям регуляторів економіка України не поринула б у рецесію, незважаючи на виконання ними різних проміжних цілей.

З рис. 1, 3 та 5 можна зробити висновок, що економіка України вийшла з рецесії в 2010–11 роках тільки тому, що проведення ФРС політики QE стимулювало світові ціни на сировину. Також, згідно зі CMI-моделлю, *відносно високі темпи зростання національної економіки з 2000 до 2008 року були зумовлені малою величиною сукупної недосконалості ринків (ΔP), тобто стрибок цін на сировину допоміг тимчасово нівелювати структурну неефективність економіки України, і зростання економіки в цей період виглядає скоріше як щасливий збіг зовнішніх факторів, ніж результат дії регуляторів*.

¹⁰² CRB-індекс – середньозважена ціна 19-ти біржових товарів: алюміній, мідь, нікель (13%); какао, кава, кукурудза, цукор, пшениця, соя, свинина, яловичина, бавовна, помаранчевий сік (41%); нафта, бензин, дизельне паливо, природний газ (39%); золото, срібло (7%).
(<http://www.investing.com/indices/thomson-reuters---jefferies-crb-historical-data>)

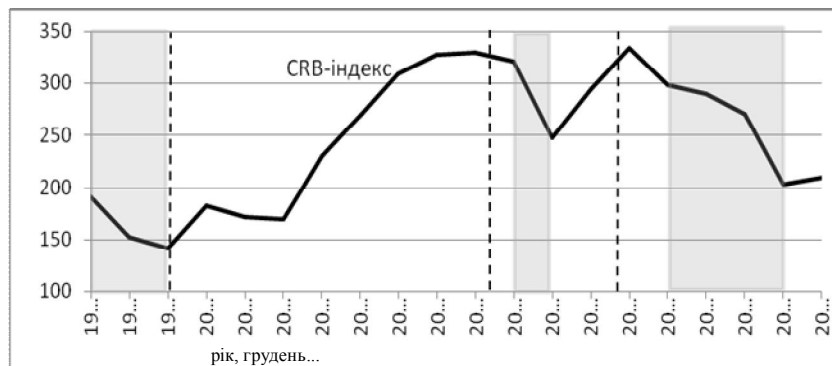

Рис. 5. Динаміка CRB-індексу,
датована критичними точками з рис.3.

Примітки: сірі стовбці – тривалість рецесії в Україні. пунктирна лінія – сигнал про початок рецесії з рис. 3. 2016 – за даними за квітень.

Джерело: <http://www.investing.com/indices/thomson-reuters---jefferies-crb-historical-data>

Оскільки майже половина показників, що входять у вираз (1), знаходяться у сфері відповідальності НБУ, тому саме на цього регулятора повинна покладатись і відповідальність за стимулювання темпів зростання (зайнятості), а не тільки за підтримку цінової стабільності. Як видно з рис. 3, починаючи з 2012 р. величина $\Delta P < 0$, а тому вже 4-й рік економіка України перебуває в рецесії. У 2014 р. величина ΔP могла б стати позитивною, але відомі зовнішні фактори відкинули знову цю величину в негативну зону, що продовжило рецесію. А вже у 2015 р. величина падіння національної економіки досягла 9.9% відповідно до зростання негативної величини ΔP рис. 4. А інфляція в 40% в 2015 р. лише поглибила кризу, оскільки лінії P_0 а P почали розходитись, що згідно з (1) стимулювало падіння економіки України.

З початку 2016 р. спостерігається певна конвергенція кривих P_0 та P , однак її темпи є дуже повільними. Це означає, що можна очікувати певне прискорення темпів зростання в порівнянні з 2015 р. Однак без підтримки регулятора величина ΔP може залишитись негативною, тому *економіка України ризикує не вийти на траєкторію зростання і в 2016 р. В цих умовах для забезпечення високих темпів зростання економіки України НБУ слід підтримувати зростання величини агрегату $M1$ більшими темпами, ніж темпи інфляції (за дефлятором ВВП), використовуючи всі доступні інструменти та важелі.*

Для цього необхідно відкоригувати монетарні механізми шляхом часткової зміни каналів, умов та обсягів грошової емісії та створення публічних неприбуткових фінансово-кредитних установ. Загальні правила коригування є такими: 1) якщо є матеріальні та трудові ресурси для створення певних благ, то не може бути достатніх підстав для відмови в монетизації потреб у цих благах; 2) необхідно створювати канали поєднання монетизованих потреб з благами, що виробляються (наприклад, трибічна угода між кредитною установою, будівельною компанією та позичальником грошей на придбання житла); 3) монетизація потреб (які не можуть бути монетизовані банківською системою за існуючого рівня відсоткових ставок) здійснюється через неприбуткові фінансово-кредитні установи за рахунок рефінансування центробанку та (але не обов'язково) коштів державного бюджету; 4) неприбуткові фінансово-кредитні установи кредитують позичальників через комерційні банки, які отримують за це платню на рівні відшкодування операційних витрат плюс середній прибуток на величину цих витрат; 5) позичальники кредитуються за низькими ставками (не вище 5% навіть за порівняно вищою інфляцією) на термін, який враховує рівень платоспроможності кожного з них.

Практично це є частковим фінансуванням позичальника державою за рахунок емісії центробанку. Однак такий механізм збільшення грошової маси не призведе до зростання інфляції темпами, швидшими за приріст грошової маси, оскільки гроші емітуються під реальне збільшення виробництва, яке забезпечене матеріальними та трудовими ресурсами. Це також позитивно впливає на загальний рівень кредитних ставок та зростання виробництва.

Такий порядок створює альтернативний діючому механізм збільшення грошової маси, який дає можливість стимулювати виробництво, підтримуючи помірну інфляцію, скоординований з нею рівень девальвації, та стимулює зниження відсоткових ставок.

Показник темпів зростання реального ВВП не є однозначною характеристикою реконструктивного розвитку. Наприклад, зростання ВВП країни не означає автоматичне зростання багатства всіх її громадян. Більшість працюючих може навіть збідніти при збільшенні темпів зростання, якщо меншість привласнить більшу частину приросту ВВП. Тобто важливе значення для усунення, наприклад, соціальних суперечностей економічної системи має структура ВВП. З точки зору ефективного ринку не має значення, чи залишиться

приріст ВВП у 1% населення, а решта працюючих не отримає нічого, чи весь приріст ВВП буде розподілений рівномірно між працюючими. Ігнорування цього факту може призвести до загострення соціальних суперечностей, що може зруйнувати економічну систему, яка генерує ВВП. Теоретично оптимізація структури ВВП може бути врахована у величині (1) через зменшення приросту ВВП. Але це може бути предметом подальших досліджень.

Тому наразі для певного урахування соціальних суперечностей у рамках концепції реконструктивного розвитку можна використовувати допоміжні до (1) показники (критерії). Наприклад, разом з величиною приросту ВВП варто контролювати, яка його частина іде на оплату праці найманих працівників. На рис. 6 представлена динаміка частки (%) приросту реального ВВП України, що іде на оплату праці як без урахування, так і з урахуванням податків. Там же представлена і динаміка реального ВВП. З рисунка видно, що у 2002–04 рр. ВВП зростав високими темпами, а частка ЗП/ВВП залишалась практично незмінною. Натомість протягом кризи 2008–09 рр. реальний ВВП значно зменшився, але частка ЗП/ВВП також залишалась практично незмінною. Це можна пояснити швидкоплинність падіння ВВП для України, оскільки політика «кількісного пом'якшення» ФРС США вже призвела до значного зростання світових цін на сировину (рис. 5), що у свою чергу забезпечило швидке відновлення економіки України.

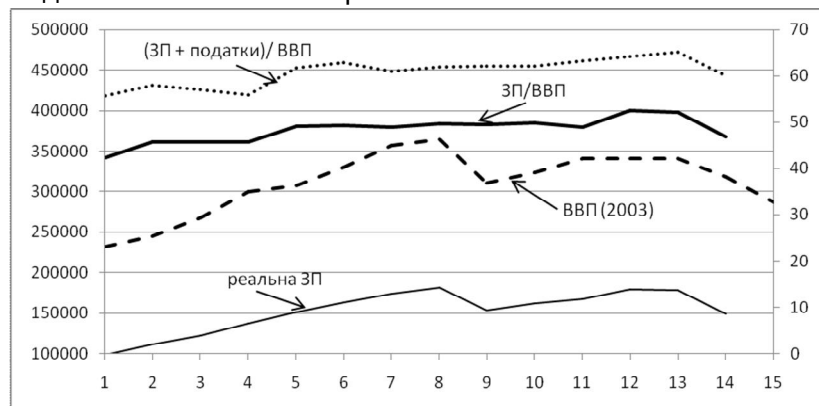

Рис. 6. Динаміка частки (%) приросту реального ВВП України, що іде на оплату праці, реального ВВП та реальної ЗП (розрахована авторами як відношення ЗП до дефлятора ВВП).

Як видно з рис. 6, відношення ЗП/ВВП є показником, який має більшу сталість порівняно з іншими показниками (його динаміка не є спадною аж до 2014 р.), а його зміни віддзеркалюють суттєві зрушення, які повинні бути предметом особливої уваги. Падіння цього показника після 2014 р. свідчить про підвищення соціальних ризиків і зростання соціальної напруги в суспільстві.

Оцінка реконструктивного розвитку вимагає додаткового аналізу соціально-економічної динаміки і використання відповідних показників, які її віддзеркалюють. На рис. 7 представлені динаміка реального ВВП та індексу людського розвитку (ІЛР).

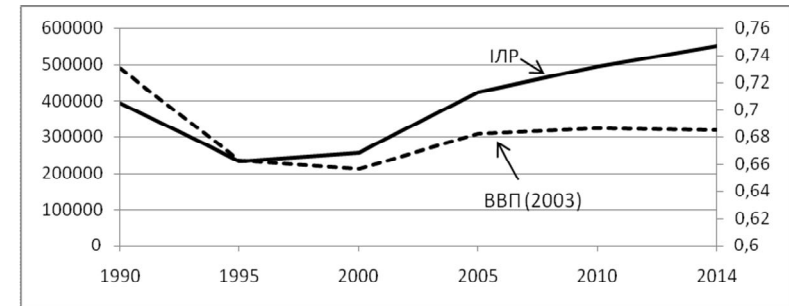

Рис. 7. Динаміка реального ВВП та індексу людського розвитку (ІЛР)

Джерело: за даними ООН.

Завдяки урахуванню в ІЛР разом з ВВП на душу населення (скоригованого на купівельну спроможність валюти) також і характеристик освіти та медичних послуг, його динаміка є зростаючою з 1995 р. (рис. 7). Лише тривале і значне падіння ВВП (як це було до 1995 р.) зумовлювало спадну динаміку цього індексу. На рис. 8 представлена динаміка темпів зростання реального ВВП, ЗП/ВВП та ІЛР для економіки України. Як видно з рисунка динаміка темпів зростання для всіх показників є спадаючою з 2011 р., що свідчить про системну деструкцію.

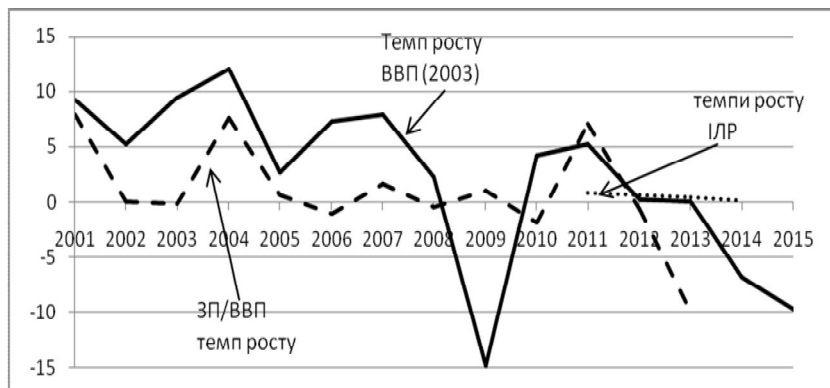

Рис. 8. Динаміка темпів зростання реального ВВП, ЗП/ВВП та ІЛР для економіки України

Вирішення завдань реконструктивного розвитку повинно відбуватися разом із забезпеченням стабільності грошової одиниці. В Конституції України основною функцією НБУ визначено стабільність грошової одиниці. Стабільність грошової одиниці — це відносна незмінність вартості, яку представляє грошова одиниця в обігу і яка виражається в купівельній спроможності грошей. Оскільки за гроші купуються товари і послуги та валюта, то рівень стабільності грошової одиниці залежатиме від інфляції та динаміки обмінного курсу. Його можна визначити як інтегральний результат інфляції, яка зважена за загальною вартістю товарів та послуг, та змін обмінного курсу, які зважені за обсягами продажу валюти. Такий підхід дає можливість визначити *стабільність грошової одиниці як для економіки в цілому, так і, наприклад, для фізичних осіб*.

Якщо економіка є внутрішньо збалансованою та має стійкий платіжний баланс, то стабільність може бути зведена до внутрішньої стабільності – інфляції. Саме такий підхід є домінуючим у європейських країнах. Однак у разі розбалансованої економіки та нестійкого платіжного балансу необхідно забезпечувати стабільність грошової одиниці в єдності її внутрішнього та зовнішнього виразу. Така ціль монетарної політики, як забезпечення стабільності грошової одиниці, роздвоюється на дві взаємопов'язані цілі: внутрішню (інфляція) та зовнішню (обмінний курс) стабільність. Механізмом її досягнення повинно бути розгорнуте таргетування стабільності грошової одиниці як базової складової

фінансово-економічної стабільності. Цей режим передбачає контроль за співвідношенням внутрішньої (інфляції) та зовнішньої (обмінний курс) стабільності та вплив на них за допомогою монетарних інструментів. Таргетування інфляції є окремим випадком розгорнутого таргетування (згорнутим таргетуванням), яке доцільно використовувати в умовах структурно збалансованого розвитку та існування стійких трендів.

За нестабільних умов визначити стабільність грошової одиниці тільки за рівнем інфляції не є коректним. Це дасть викривлене уявлення про реальні процеси. Так, у 1999 р. середньорічна інфляція становила 22,7%, а девальвація обмінного курсу — 68,6%. Зрозуміло, що за цих умов показник інфляції не відображає реальний рівень стабільності грошової одиниці. Подібна ситуація склалася і в 2014 та 2015 рр.

В табл. 1 та рис. 9 представлені динаміка показників нестабільності національної грошової одиниці.

Режим розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці потребує збалансованої динаміки цін та обмінного курсу. Відомо, що сучасна економіка без помірної інфляції динамічно розвиватись не може. Тому кожній економіці притаманний найбільш адекватний їй рівень інфляції. Для розвинених країн це приблизно 2%. Для країн з перехідною економікою цей показник є суттєво більшим. Дослідження, проведені українськими науковцями за період розвитку країни в 2000–2007 рр., показали, що коли темпи зростання коливались в діапазоні 9–15%, інфляція була на рівні, близькому до 10%¹⁰³. Якщо за такої інфляції обмінний курс буде стабільним, то неминуче буде знижуватись цінова конкурентоспроможність експортерів, погіршиться торговельний баланс, що неминуче призведе до різкої девальвації гривні, що вже було багато разів. Тому інфляція повинна відповідати певною мірою поступовій, помірній девальвації. Для України цей помірний рівень девальвації становить 3–5%.

¹⁰³ Кораблин С.А. Валютный курс гривны: структурные ограничения и макроэкономические эффекты // Новые вызовы для денежно-кредитной политики в современных условиях. Книга вторая: Взгляд из Украины / под ред. акад. НАНУ В.М.Гейца, чл.-корр. НАНУ А.А.Гриценко. – К., НАН Украины, Ин-т экон. и прогнозир., 2012. – С. 201–214.

Таблиця 1

Показники нестабільності національної грошової одиниці України

Період	Дефлятор ВВП, %	Інфляція середньорічна (товари і послуги), %	Девальвація/ревальвація офіційного обмінного курсу, %	Девальвація/ревальвація готівкового обмінного курсу, %	Загальна нестабільність грошової одиниці (Н), %	Нестабільність грошової одиниці для фізичних осіб (Нф), %
1996	66,15	80,2	24,2	3,71	58,11	43,88
1997	18,07	15,9	1,76	0,62	13,01	7,97
1998	12,01	10,6	31,57	23,17	18,07	17,14
1999	27,4	22,7	68,62	81,75	44,49	37,47
2000	23,12	28,2	31,71	31,66	27,31	28,90
2001	9,95	12	-1,25	-2,01	4,54	9,70
2002	5,12	0,8	-0,85	-1,28	2,29	0,48
2003	8,0	5,2	0,11	0,65	3,96	3,30
2004	15,16	9	-0,25	-1,21	6,72	2,99
2005	24,5	13,5	-3,66	-3,61	10,00	3,62
2006	13,7	9,1	-1,46	-1,48	6,72	2,64
2007	22,7	12,8	0,00	-0,19	11,51	4,56
2008	28,6	25,2	4,30	3,57	16,02	12,57
2009	13,0	15,9	47,92	54,41	32,18	37,23
2010	13,8	9,4	1,85	-1,68	7,32	3,32
2011	14,3	8	0,4	0,55	5,19	4,03
2012	8,1	0,6	0,29	1,17	2,26	0,85
2013	3,1	-0,3	0,03	0,74	0,74	0,12
2014	15,9	12,1	48,71	47,48	38,96	21,73
2015	38,4	48,7	83,77	88,71	65,56	53,56

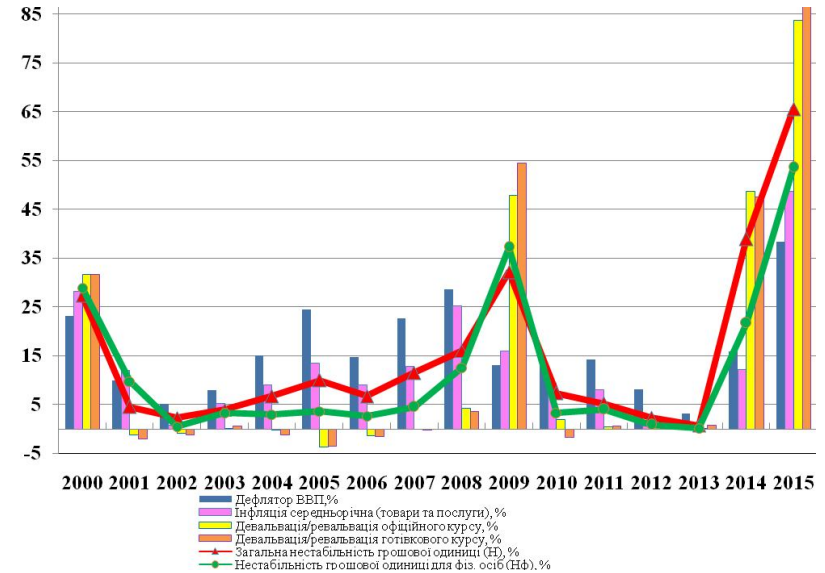

Рис. 11. Динаміка показників нестабільності національної грошової одиниці

Ці пропозиції по співвідношенню інфляції та девальвації підтверджуються емпіричними даними. В період стабільного зростання економіки України (2001–2008 рр.) середньорічна інфляція становила 10,7%. В той час обмінний курс був стабільним, але у 2008 р. відбулася глибока девальвація на понад 50%. Як наслідок, за цей період середньорічна девальвація становила 4,2%. Якщо б дотримувались запропонованого тут співвідношення, то раптової глибокої девальвації не було б. Девальвація поступово рухалась би за інфляцією, зберігаючи динамічну стабільність.

Таким чином, рішення підтримки збалансованої динаміки цін та обмінного курсу передбачає, що після подолання гострих кризових явищ: 1) інфляцію необхідно утримувати на природному рівні, адекватному стану економіки (для України – це 6–9%); 2) в довгостроковому періоді динаміка обмінного курсу повинна відповідати рівню інфляції і бути нижчою за нього на величину зростання продуктивності праці (для України за умов досягнення природного рівня інфляції рівень девальвації може становити приблизно 3–5%); 3) критерієм та одночасно умовою гармонійного співвідношення інфляції і девальвації є урівноваженість поточного платіжного ба-

лансу; 4) коливання сальдо поточного рахунку доцільно утримувати в межах 5–6% обсягу збалансованих потоків (цей показник відповідно до законів динамічного структурування відображає звичайний рівень коливань, який не загрожує стабільності платіжного балансу); 5) критичні параметри дефіциту (профіциту) поточного рахунку платіжного балансу визначаються відхиленнями від рівноважного значення за межі 15%; 6) фінансовий рахунок платіжного балансу потребує спеціального аналізу за його складовими, і для нього не існує загальних правил: відносно прямих інвестицій можуть бути одні рішення, а відносно кредитів – зовсім інші; 7) економічна політика, спрямована на корегування економічних процесів і монетарна політика щодо формування золотовалютних резервів та досягнення інших цілей повинні здійснюватись шляхом допущення відхилень від рівноважних станів, що не виходять за межі критичних параметрів¹⁰⁴.

Таким чином, можна запропонувати такі заходи для підвищення ефективності монетарної політики в Україні в рамках концепції реконструктивного економічного розвитку:

1) враховуючи досвід ФРС США та положення Конституції України, де сформульовано мету грошово-кредитної політики як забезпечення стабільності грошової одиниці, внести поправки до Закону України «Про Національний Банк України», визначивши, що ця мета досягається на основі підтримання такої структури і динаміки монетарних агрегатів, яка сприяє стійкому економічному зростанню (і зайнятості), та забезпечує скориговане з ним співвідношення рівня цін та обмінного курсу національної валюти;

2) вираз (1) використовувати як *таргет для монетарної політики, що може забезпечити темпи зростання вище середнього та надати конкурентні переваги економіці України в порівнянні навіть зі світовими лідерами: в порівнянні як з центробанком ЄС (де таргетується лише інфляція), так і з ФР США (де таргетується як рівень безробіття, так і інфляція) за рахунок випереджаючого визначення оптимального інструменту регулювання та часу його застосування. З'являється можливість*

моніторити в реальному часі зв'язок між діями регулятора та їх впливом на економіку, а також оцінити, наскільки виконання проміжних цілей регулятора впливає на виконання зазначеної подвійної кінцевої мети;

3) на етапі переходу від кризи до економічного зростання забезпечити приріст грошової маси темпами, більшими за темпи інфляції і девальвації;

4) розглядати частку заробітної плати без вилучення податків у ВВП країни як допоміжний (до темпів зростання ВВП) показник критичності соціальних суперечностей, які гальмують реконструктивний розвиток;

5) використати обґрунтований вище механізм взаємозв'язку між темпами зростання, ціною і вальтно-курсовою динамікою;

6) організаційно для підвищення ефективності дій національних регуляторів шляхом реалізації, зазначених вище, конкурентних переваг, *доцільно створити єдину координуючу інституцію, яка буде забезпечувати: а) регулярний моніторинг, офіційне датування та прогнозування макроекономічної динаміки (економічного циклу) в Україні, надання рекомендацій щодо прискорення темпів зростання; б) узгодження проміжних цілей регулятора з подвійною кінцевою метою, усунення суперечностей між діями регуляторів в різних фазах циклу; в) досліджувати і моніторити економічні цикли провідних економік світу (США, ЄС, Китай тощо). Це дозволить не тільки визначити, чи вплине їх криза або регуляторна політика на економіку України, а й визначити час та ступінь такого впливу; г) прогнозування світових цін на сировину (нафта, метали, зерно тощо), що є критичним саме для економіки України.*

Реалізація запропонованих заходів дасть можливість ефективно вирішити завдання монетарного забезпечення реконструктивного розвитку.

¹⁰⁴ Гриценко А.А. Методологія дослідження інституційних трансформацій в умовах поєднання інверсійного типу ринкових перетворень і глобалізації економіки // Інституційні трансформації соціально-економічної системи України / за ред. чл.-кор. НАН України Гриценка А.А. – К.: НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2015. – С. 23–27.

Яременко О. А.,

д-р екон. наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу економічної теорії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

**СУПЕРЕЧЛИВА ЄДНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ
І СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ЧИННИК
ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ¹⁰⁵**

Справедливість розглядається як ступінь реалізації ціннісно детермінованих очікувань суб'єктів щодо їхнього статусу, доступу до суспільних ресурсів, праці і доходів та інших суттєвих умов їхньої життєдіяльності. Доводиться, що економічно ефективний ступінь рівності залежить від ціннісно-інституційної основи економіки та фаз циклічного розвитку економіки. Показано, що стійки відхилення справедливості є умовою структурно-інституційних змін, які певним чином прив'язані до 50-річних циклів еволюції інституційних систем. Соціальні ризики реформ, що орієнтуються на глобальні процеси, в умовах кризових явищ та нестійкого зростання в Україні можуть набувати критичного характеру. Обґрунтовано висновок, що обмеження припустимих соціальних ризиків зверху повинно бути обов'язковим елементом національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: ефективність, справедливість, циклічність соціально-економічного розвитку, інституційна еволюція, інновації, соціальні ризики.

В умовах глобальних зрушень та загального зростання конфліктності світового розвитку питання ефективності та справедливості набувають дедалі більшої гостроти. Наявність економічних ресурсів та високих технологій не гарантує достатнього рівня задоволення суспільних запитів щодо рівності та справедливості. Посилуються

ефекти відчуження людини від суспільства та економіки, що обмежує можливості розвитку людського капіталу. Результати економічної ефективності мають тенденцію до концентрації у найбільш багатих груп населення. Такі тенденції є неприйнятними з точки зору довгострокової стабільності сучасних соціально-економічних систем. Відсутність стихійного вирівнювання доходів населення свідчить про наявність інституційних структур, що зберігають та відтворюють соціальну нерівність у все більших масштабах. Внаслідок цих міркувань питання щодо суперечливої єдності економічної ефективності та соціальної справедливості уявляється актуальним як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

Суттєвою теоретичною та практичною проблемою є питання про джерела справедливості: хто має бути постачальником ресурсів та послуг, що є умовами реалізації відповідних очікувань – держава, ринки або громадянське суспільство? Прихильники неоліберального підходу (Ф. Хайек, В. Репке, Т. Саррацин) вважають, що у кінцевому рахунку вільний рух ресурсів, капіталів та робочої сили створює найкращі умови для ефективного використання ресурсів, реалізації суспільних потреб та захисту тих груп населення, які цього потребують. Прихильники моделі соціально-орієнтованої економіки (Дж. Стігліц, А. Сен, Т. Аткинсон, Дж. Роллз) спираються на факт відсутності у ринковій системі механізмів автоматичного вирівнювання та перерозподілу доходів. Тому, на їхню думку, система в цілому повинна будуватися на соціальних критеріях та обмеженнях, які спрямовуватимуть ринкові сили у русло задоволення суспільних потреб, включаючи і потреби у справедливості.

Сьогодні дослідники різних шкіл та напрямів економічної науки багато уваги приділяють суперечностям взаємного узгодження критеріїв ефективності та справедливості у ході пристосування господарчих систем до умов глобальної нестабільності. Звертається увага на наявність певного соціально-деструктивного потенціалу інноваційного розвитку, який супроводжується зниженням попиту на людські ресурси та відповідною руйнацією робочих місць¹⁰⁶. Вчені, які орієнтуються на споконвічне значення змісту інститутів та соціальних цінностей (Дж. Стігліц, Д. Родрік), підкреслюють

¹⁰⁵ Стаття підготована в рамках наукового проекту «Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплексності» відповідно до результатів конкурсу наукових проектів у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

¹⁰⁶ Andrew Berg, Edward F. Buffie, and Luis-Felipe Zanna. Robots, Growth, and Inequality Finance & Development, June 2016, vol. 53, No. 3. P. 10–13; Ghosh, Atish R., Jonathan D. Ostry, and Mahvash S. (Qureshi, 2016) When Do Capital Inflow Surges End in Tears? // American Economic Review, vol. 106, No. 5.

практичне значення врахування ціннісно-інституційних обмежень при виборі шляху модернізації країн, що відстали у своєму розвитку, та ставлять під сумнів універсальну корисність стандартних рецептів МВФ щодо інституційних реформ¹⁰⁷.

Але виникає питання: чи можна взагалі не ставити завдання створення ефективних ринкових механізмів у країнах, які сьогодні перебувають на траєкторії ринкового переходу? Активна критика так званого Вашингтонського консенсусу без урахування стану реальних соціально-економічних та інституційних структур конкретної країни здатна знову завести реформи у глухий кут. На якомусь інтервалі розвитку країна, що модернізується, незалежно від політичної риторики, вимушена вирішувати у першу чергу завдання розвитку національної економіки, її модернізації та реконструкції.

На наш погляд, у науковій літературі недостатньо досліджений конкретно-історичний динамічний аспект оцінок справедливості/несправедливості в економіці та суспільстві. Відома модель С. Кузнеця фіксує закономірності динаміки нерівності відповідно до тривалої динаміки продуктивності та технологічного розвитку, але ця модель не розглядає можливість регулярних коливань у середині довгострокових інтервалів. З практичної та теоретичної точки зору є сенс спробувати виділити коливання у вимірах рівності/нерівності у зв'язку з іншими проявами циклічності соціально-економічного розвитку.

Ще одна проблема пов'язана з межами коректного ототожнення справедливості та рівності в економіці. З термінологічної точки зору обмеженість такого ототожнення є достатньо вузькою: далеко не будь-яка рівність є справедливою, та не всяка нерівність є несправедливою. Складність та структурованість соціальних систем вимагає певного рівня неоднаковості їх елементів за різними критеріями, які необов'язково суперечать умовам справедливості. Але за фактом стан суспільства за шкалою справедливості/несправедливості частіше за все оцінюється за допомогою індексу Джині, що іноді приховує суттєві події та умови.

Тобто для більшої адекватності дослідження комплементарної єдності ефективності та справедливості необхідно встановити цін-

нісно-інституційні та динамічні умови коректності аналізу. Це означає, що адекватний ступінь рівності, по-перше, залежить від ціннісно-інституційної основи економіки, по-друге, він складним чином залежить від фаз циклічного розвитку економіки. Оцінки нерівності як справедливої або несправедливої не можуть абстрагуватися від цих умов. Таким чином, для цілей концептуального обґрунтування стратегії формування та розвитку соціальної ринкової системи в Україні необхідно розглядати економічну ефективність і соціальну справедливість як спряжені сутності у контексті локальних та глобальних трансформацій.

Проблема суперечності цілей ефективності і соціальної справедливості в суспільному розвитку загострюється кожного разу, коли система підходить впритул до радикальних змін. Велика рецесія, яка, так чи інакше, зачепила більшість країн, вкрай обмежує бюджетні ресурси, які можуть бути виділені на забезпечення соціальних гарантій. Водночас виконання звичних для населення соціальних функцій держави прямо впливає на рівень довіри в економіці, а відтак – на трансакційні витрати та ефективність використання ресурсів.

Справедливість як поняття, що характеризує функціонування та розвиток соціуму, має певні загальні підстави, які відображають фундаментальні властивості складних систем як таких: симетрія, рівність, рівновага, еквівалентність. Відповідно до другого закону термодинаміки, рівноважні стани є більш імовірними, ніж нерівноважні, що дає можливість оцінювати функціонування господарських систем шляхом встановлення більш-менш коректних термодинамічних аналогій. Фактичний поточний стан економіки, якщо він існує, завжди має найбільшу ймовірність його реалізації за існуючих умов.

Нещодавно суттєве уточнення до такого підходу запропонував Насім Талеб. Він вважає, що багато стійких утворень та соціально-економічних форм на момент свого виникнення мали низьку ймовірність реалізації. Соціальні форми інноваційного характеру є результатом малої ймовірності збігу обставин (чорний лебідь). Відмітимо, що для Н. Талеба низька ймовірність не означає нульову ймовірність. Все нове – це наслідок порушення симетрії та рівноваги, тобто справедливості і еквівалентності. З цих причин нерівність і несправедливість супроводжують виникнення стійкого нового у суспільстві.

¹⁰⁷ Jonathan D. Ostry, Prakash Loungani, and Davide Furceri. Neoliberalism: Oversold? // *Finance & Development*, June 2016, vol. 53, No. 2. P. 38–41; Steven Radelet. Africa's Rise — Interrupted? // *Finance & Development*, June 2016, vol. 53, No. 2. P. 6–11.

Справедливість – це ступінь реалізації ціннісно детермінованих очікувань суб'єктів щодо їхнього статусу, доступу до суспільних ресурсів, праці і доходів та інших суттєвих умов їх життєдіяльності. Справедливість відображає рівень соціального порядку, що має мінімальну ентропію. Якщо ж очікування суб'єктів, що виконують інституційні приписи, не збігаються з соціально-економічними реаліями, то виникає оцінка цих реалій як несправедливих, що, у свою чергу, посилює ентропійні процеси в економіці. Проявом такої ентропії слугують зниження ймовірності інституційної поведінки, посилення схильності до опортуністичних практик, зниження довіри, відмова від спеціалізації та кооперації, перехід господарчої системи на більш низький рівень рівноваги.

Справедливість має два виміри – позитивний і негативний. Позитивний вимір орієнтується на рівний доступ членів суспільства до результатів функціонування господарчої системи. Негативний вимір справедливості відображає вимогу рівномірного розподілу тягара витрат та втрат для всіх членів суспільства в кризових або катастрофічних умовах.

Зовнішніми умовами досягнення соціальної справедливості (зовнішніми у тому сенсі, що вони є незалежними від змісту справедливості як такої) є три моменти: загальноекономічна та соціальна інфраструктура, соціально-економічні інститути, система логістики. Якщо у суспільстві такі умови не створені або є недостатніми, то справедливість не може бути досягнута, незважаючи на декларації та формальні гарантії держави. Соціальна інфраструктура повинна забезпечувати можливості перерозподілу тієї частини ВВП, котра виділяється суспільством для незахищених прошарків населення. Інститути, санкціонуючи і регулюючи державні соціальні гарантії для бідних груп населення, соціальну відповідальність бізнесу, благодійність, не повинні паралізувати стимули автономного функціонування домогосподарств, і водночас повинні встановлювати правила та норми соціального захисту як умови соціальної справедливості. Універсальною системою *логістики* є ринок, тому руйнування ринку під гаслами боротьби зі спекулянтами та захисту бідних несе неприйнятні ризики для забезпечення хоча б мінімально справедливого рівня споживання.

Всі три моменти підлягають обмеженням ефективності – як у широкому, так і в узькому сенсах. Широкий сенс ефективності включає в себе як безпосередньо обсяг вироблених товарів та по-

слуг, так і відтворення інститутів та цінностей, які люди вважають обов'язковими умовами свого соціального існування. В умовах інституційно-ціннісної деструкції поняття справедливості набуває формального характеру. У вузькому сенсі ефективність – це рівень ВВП на одного зайнятого в економіці (національна продуктивність) або на одиницю спожитих ресурсів. І перше, і друге розуміння ефективності відводить економічним результатам виробництва роль обов'язкової передумови забезпечення справедливості в економіці і суспільстві. Якщо економіка не може забезпечити інфраструктурно-логістичні механізми досягнення суспільної справедливості, то сама справедливість залишається популістським лозунгом.

Можна виділити декілька рівнів господарчої системи, де зв'язок між ефективністю та справедливістю є відчутним. По-перше, це рівень структурування соціально-економічної реальності за широко відомим принципом «піраміди потреб» А. Маслоу. Відповідно до такого підходу, справедливість – це свого роду розкіш, яку суспільство може собі дозволити лише на певному рівні задоволення базових потреб людини. Така концепція найбільшою мірою відповідає неокласичному баченню, відповідно до якого розподіляти та перерозподіляти можна лише те, що реально вироблено економікою. Чим більше ВВП, тим більше та його частина, яка спрямовується на досягнення цілей соціальної справедливості. Відповідно до такого підходу, сама по собі економіка є соціально нейтральною, а її потенційний внесок у справедливість полягає саме в економічній ефективності.

Заперечення проти такого підходу пов'язані з відсутністю гарантій спрямування достатньої частини ВВП на цілі соціальної справедливості. Економіка, що побудована на принципах соціальної байдужості, може автоматично орієнтуватися на відтворення цих принципів у всій системі функціонування суспільства. Але, оскільки економіка існує не у вакуумі, а в певному соціально-культурному та ціннісно-інституційному середовищі, принципи соціальної нейтральності економіки можуть себе виправдовувати як умова достатньої її ефективності лише на обмежених часових інтервалах і в обмеженому соціальному просторі. Дж. Стігліц відмічає: «Правила гри мають значення не лише для ефективності економічної системи,

але також і для розподілу. Погані правила ведуть до менш ефективної економіки і до більш розділеного суспільства»¹⁰⁸.

Розуміння економічної систем як складного органічного феномена, що не лише функціонує, а ще й еволюціонує, дає можливість побачити деякі специфічні риси взаємозв'язку між економічною ефективністю та соціальною справедливістю на різних часових інтервалах. В основу такого представлення може бути покладено еволюційне трактування кондратьєвських хвиль економічної кон'юнктури. Вихідною може вважатися теза, що була обґрунтована самим Н. Кондратьєвим: «Ми можемо стверджувати, що процес розвитку будь-якого народного господарства, протікаючи в часі, ніколи не буває більше одного разу на одному і тому ж рівні, або на одній і тій же стадії. Народного господарського процесу в цілому уявляється незворотною процесом переходу від одного ступеня або стадії на іншу»¹⁰⁹.

Розуміння розвитку економіки як процесу незворотних змін дає можливість знайти особливе місце справедливості як еволюційного чинника. Справедливість не лише має власний конкретно-історичний зміст, що прив'язує її до технологічного й інституційного рівня розвитку господарчої системи, але й ще є інструментом еволюційних змін, які певним чином прив'язані до 50-річних циклів. Як було свого часу показано автором, історія промислового капіталізму в Англії та інших індустріальних країнах доводить, що 50-річні інституційні цикли господарчої еволюції простежуються досить чітко, хоча питання про механізм цієї циклічності не можна зняти лише таким описом, який наводиться нижче¹¹⁰.

Державний соціалізм, від якого веде свій відлік економіка незалежної України, був по-своєму ефективною системою тільки завдяки тому, що політика тотальної етатизації господарського життя в СРСР збіглась з початком чергового К-циклу на рубежі 20–30 років ХХ ст., який характеризувався лідерством галузей великого масового виробництва. Цей технологічний уклад об'єктивно вимагав державного втручання і державних гарантій. Масове виробни-

цтво однорідної продукції, характерне для цього етапу, уможливило і передбачало посилення централізації. Детальна організація розподілу праці вимагала вузької спеціалізації працівників, робила їх заручниками жорсткої виробничої системи. Виникла необхідність доповнити існуючі інститути індустріального походження величезною системою державного втручання, регулювання та державних гарантій.

Чергова хвиля глибоких інституційних змін починається через п'ятдесят років і припадає на кінець 70 – початок 80-х років минулого століття. Саме в ці роки відбувається зміна техніко-економічної парадигми (термін, запропонований Карлотою Перес¹¹¹), коли лідерство належить вже дисперсним гнучким технологіям, погано сумісним з державною регламентацією і контролем. Промислово розвинені країни пережили в цей період хворобливого і досить швидкого інституційного зламу, який полягав в зміні співвідношення державних і недержавних інститутів. Ці процеси супроводжувалися зростанням соціальної напруженості в суспільстві, загостренням внутрішньополітичної боротьби і нестабільності, стагнацією старих галузей, регіонів і підприємств.

Китай почав реформування своєї інституційної системи саме наприкінці 70-х років. Ден Сяопін, як і свого часу Сталін, просто встиг до початку чергового К-циклу. Наша ж країна відстала від кондратьєвського ритму інституційних перетворень мінімум на 15 років.

Масові інституційні зрушення в національній економіці неможливі, якщо вона виглядає, по-перше, як ефективна у порівнянні з зовнішніми конкурентами, по-друге, як справедлива в очах більшості населення. Порушення першої умови інституційної стабільності проявляє себе через обмеження доступу країни до ресурсів, ринків і технологій зовнішніх конкурентів, а порушення другої умови означає втрату легітимності через зростання нерівності до незвичних (неприйнятних) масштабів. Втрата державою довіри населення призводить до різкого розширення варіативного простору інституційних змін. Несправедливість, яку відчують широкі маси населення, – це, в певному сенсі, інструмент еволюції соціальних форм.

¹⁰⁸ Роллз Дж. Теорія справедливості : пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 340.

¹⁰⁹ Кондратьєв Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – С. 52.

¹¹⁰ Яременко О.Л. Переходные процессы в экономике Украины: Институциональный аспект. – Х.: Основа. 1997. – 186 с.

¹¹¹ Perez C. Structural Change and Assimilations of New Technologies in the Economic and Social System // Long Waves in World Economy. – L., 1983. – P. 357.

У чому ж причини 50-річних циклів інституційної еволюції? У біології існує гіпотеза, що тривалість біологічного життя генерації є одним із основних факторів швидкості еволюції виду: чим коротше цей термін, тим швидше може йти еволюція¹¹². Зміна правил людської поведінки прив'язана до функціонування поколінної структури соціуму.

Інститути – це звичні (найбільш розповсюджені) норми і стандарти діяльності, пов'язаної з розподілом, рухом та використанням економічних ресурсів. Справедливість та звичність соціальних форм ідуть поруч. Звичне частіше виглядає як справедливе, ніж незвичне. Оскільки вид еволюції, що розглядається нами (інституційний), означає зміни звичних для більшості людей форм життєдіяльності, то очевидно неможливо частіше, ніж один раз в 50 років істотно змінювати інституційну систему суспільства, тобто цілісну систему визнаних усіма правил і способів господарської поведінки – в іншому випадку будуть підірвані природно-соціальні механізми передачі досвіду і навичок від одного покоління до іншого і відбудеться руйнування соціуму. Загибель СРСР як політичного утворення була початком загибелі радянського соціуму.

З іншого боку, в глобальній індустріальній системі діють механізми конкурентного типу, які змушують учасників вносити істотні зміни в інститути не рідше, ніж це дозволяється соціобіологічною детермінацією. Тим самим багаторазово дубльований зворотний зв'язок соціальних і "до-соціальних" передумов глобальної індустріальної системи породжує базисну 50-річну циклічність її еволюції. У 50-річних кондратьєвських циклах проявляється фундаментальний зв'язок біологічних і соціальних основ інституційної еволюції.

Випадання країни з К-циклу, випадкове чи закономірне, може служити передумовою переходу до хаотичного сценарію, оскільки десинхронізація системи з зовнішнім середовищем провокує виникнення режиму руху з великим числом несумірних частот усередині системи. Загальна залежність відсталості країни від зовнішніх технологічних та інформаційних потоків зберігається в будь-якому разі, але поширюється вона не на всі елементи одночасно. Виникає ціннісно-інституційна двоїстість (дисгармонія), яка проявляється як не-

справедливість. У свою чергу саме масова несправедливість створює ситуацію масового очікування інституційних змін.

На початку XXI століття кондратьєвські хвилі інституційної динаміки індустріального типу простежуються менш чітко, ніж це було у XIX–XX століттях. Цьому сприяють, як мінімум, дві групи нових чинників інституційної еволюції – чинники постіндустріального походження і чинники глобального походження.

Сьогодні відбувається зростання частки постіндустріального укладу у світовій економіці. Це призводить до того, що постіндустріальні технології починають впливати на інституційні трансформації у сфері розподілу повноважень між державою, корпораціями та домогосподарствами, і перш за все – через модифікацію норм і стандартів їх взаємодії. Хоча й постіндустріальні технології походять з індустріальної системи, залежать від неї та продовжують історичні траєкторії розвитку виробничих сил, що склалися багато століть тому, їх соціальний потенціал (як конструктивний, так і деструктивний) є безпрецедентно потужним. Виникнення нових ступенів свободи, нових соціально-економічних ризиків, нових вимірів соціальної конфліктності породжує сильні інституційні ефекти (впритул до тенденції мережевої деінституціоналізації господарського життя). Це сприяє зростанню загальної невизначеності цивілізаційного рівня. Внаслідок цього статус справедливості як критерію прийняття відповідальних рішень на державному, корпоративному та індивідуальному рівнях знижується.

Крім постіндустріальних чинників, сильні впливи на комплементарність економічної ефективності та соціальну справедливість спричиняють процеси глобалізації. Поточна конкурентоспроможність країн та їх глобальний статус залежать, в першу чергу, від економічної ефективності їх господарських систем та адекватності інституційного устрою. Спостерігаються декілька глибоких конфліктів, які стимулюють інституційний пошук: конфлікт між корпораціями та державою; конфлікт між державою та громадянським суспільством; конфлікт між глобальною залежністю та відсутністю справжніх глобальних норм та правил співпраці, конкуренції та конфліктів.

Вимушена інституційна відкритість та спряжена з нею інституційна конкуренція породжують інтенсивний процес формоутворення, що суперечить стійкій природі інститутів як інструменту зняття невизначеності. Корпорації вже давно стали міжнародними, транснаціональними, глобальними, в той час як держава за визначенням

¹¹² Грант В. Эволюционный процесс. Критический обзор эволюционной теории – М.: Мир, 1991. –С. 304.

залишається національною. Спробою врівноважити глобальні впливи корпорацій відповідною силою держав є інтеграція у різних формах та на різних рівнях, розширення повноважень міждержавних інститутів. Критерії справедливості/несправедливості у цих конфліктних процесах відіграють, м'яко кажучи, не першу роль. Тому соціальні ризики реформ, що орієнтуються на глобальні процеси, в умовах кризових явищ та нестійкого зростання в Україні можуть набувати критичного характеру. Обмеження припустимих соціальних ризиків зверху повинно бути обов'язковим елементом національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Таким чином, існує певний зв'язок між справедливостю/несправедливістю та довгостроковою стабільністю соціально-економічної системи. Стан масової несправедливості передуює інституційним трансформаціям. Несправедливість як рефлексивність інституційної системи через суспільну свідомість дає можливість її перетворення шляхом реформ на справедливу, тобто таку, що відповідає цінностям. Якщо скористатися термінологією В. Франкла¹¹³, несправедливість як актуальне буття цінностей, переживання через реалізацію цінностей створення веде суспільство до нової інституційної структури.

Важливу роль у позитивному внеску чинника справедливості в довгострокову стабільність відіграють соціальні ліфти: якщо вони ефективні, то справедливість, економічна ефективність і стабільність якийсь час ідуть разом. В умовах відкритості ієрархічного виміру господарської системи, з одного боку, виникає можливість виділення інноваційно-інституційного статусу як більш високого, ніж просто робітника або споживача, а, з іншого боку, він не сприймається як несправедливий, і тому забезпечує потрібний рівень довіри, який є передумовою інвестиційної активності. Об'єктивно інвестор має більш високий суспільно-значущий статус, ніж споживач: це і справедливо (він більше працює і ризикує), і ефективно – відносно більша частка сукупного доходу витрачається на приріст суспільного багатства.

Найбільш потужними соціальними ліфтами є якісна та доступна освіта, науково-дослідна та інноваційна складова господарчої системи, раціональна бюрократія. На початковому етапі розгортання

чергової кондратьєвської хвилі ефективність соціальних ліфтів є максимальною, але частіше за все знижується на наступних етапах. Якщо за допомогою механізмів політичної демократії та соціальної держави вдається забезпечити відносно стійку ефективність соціальних ліфтів, то соціально-економічна система здатна витримувати необхідний рівень справедливості шляхом інституційних реформ. Якщо ж соціальні ліфти втрачають свою ефективність, то кондратьєвська інституційна циклічність отримує інструмент для конфліктних форм реалізації у вигляді соціальної нестабільності, конфліктів та катастроф.

Таким чином, умови підтримання достатнього рівня соціальної справедливості та інституційної стабільності суспільства (якісна й доступна освіта, високий статус науки та інновацій, відкрита раціональна бюрократія, політична демократія) збігаються з умовами ефективності економіки, її стабільного зростання на довгих інтервалах.

Радянська система соціальних ліфтів на момент свого створення діяла не лише через оновлення кадрів шляхом періодичних чисток та масових репресій, а й через якісну та доступну освіту та практичну підтримку науково-дослідної та проектно-конструкторської військової спрямованості. Так званий застій був прямим наслідком формування закритої номенклатурної еліти, елітної освіти та тотального підкорення раціональної бюрократії вимогам офіційної ідеології, що перетворювало її на нераціональну бюрократію. Якщо перші радянські маршали були дітьми робочих та селян, то наступні покоління радянського генералітету мали вже значний прошарок дітей та онуків маршалів. Безумовно, така тенденція не є ознакою радянської винятковості, але в країнах з політичною демократією природна економічна та політична елітарність державної влади компенсується конкуренцією та відкритістю еліт.

У Радянському Союзі у 80-ті роки минулого століття загальне відчуття несправедливості поглиблювалося дефіцитом споживчих товарів і послуг та паралізацією соціальних ліфтів внаслідок монополії партійної номенклатури на владу. Так звані привілеї номенклатури, досить скромні з точки зору масштабів сьогоденних розривів у доходах населення в Україні, сприймалися як свідок офіційного лицемірства. Відносна безболісність початку розпаду системи державного соціалізму в СРСР була обумовлена тим, що цю систему ніхто не схотів захищати.

¹¹³ Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник: пер. с англ. и с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 223.

Суттєвий взаємозв'язок між справедливістю та ефективністю в економіці можна побачити у контексті антициклічного регулювання. Оптимальна керована антициклічність сприяє їх позитивній взаємодії, стихійна проциклічність функціонування економіки супроводжується негативним взаємним підсиленням падіння ефективності й зростання нерівності. Це обумовлено тим, що недостатньо конкурентоспроможні прошарки населення мають найменші можливості адаптації до кризового падіння їх доходів та зайнятості: в них відсутні фінансові амортизатори у вигляді збережень, їх людський капітал знецінюється дуже швидко, а попит на їхню працю в сучасних умовах є обмеженим.

Навіть на стадії виходу економіки з кризи можуть виникати остаточні ефекти запізнення позитивної динаміки доходів та зайнятості для соціальних аутсайдерів унаслідок структурних і технологічних зрушень та більш жорстких інституційних умов доступу до ринку праці, які вводяться під гаслом боротьби з тіньовою зайнятістю. Якщо гранична соціальна ефективність використання ресурсів у нових інституційних умовах буде нижчою (що цілком імовірно на перших етапах інституційної реконструкції), то зростання зайнятості у легальному секторі не зможе компенсувати втрати тіньового сектора. Тому з точки зору забезпечення належної комплементарності, ефективності та соціальної справедливості боротьба з тіньовою економікою повинна мати характер не лише короткострокових жорстких заходів, а в першу чергу – довгострокової національної стратегії. Лише розуміючи системний характер макроекономічного регулювання, соціальної політики та заходів з детінізації економіки, можна досягти цілей стійкого соціально-економічного розвитку.

Таким чином, соціальна цінність антициклічного регулювання полягає в тому, що воно дає суспільству можливість практичного поєднання соціальних та економічних критеріїв ефективності державного управління. Проциклічність економічних процесів природним чином сприяє зростанню нерівності, внаслідок чого періоди зростання все більш скорочуються, а кризи стають все більш глибокими, ще більш небезпечними стають соціальні прояви збільшення нерівності.

Так звані «здорові державні фінанси» не є достатньою умовою переходу економіки на траєкторію зростання. Як відмічають фахівці Міжнародного валютного фонду, у середньому консолідація бюджету на 1% ВВП призводить до зростання довгострокового безро-

біття на 0,6 в.п., підвищуючи при цьому значення коефіцієнта Джині на 1,5 в.п. за п'ять років¹¹⁴. При цьому дискусійним залишається питання про причини таких ефектів: чи це неспроможність неоліберальної моделі економіки як такої, чи це ефекти більш обмежених поточних помилок державної політики та рекомендацій міжнародних інститутів? Тим більше, що МВФ останнім часом відмовляється від «зайвого фанатизму» у процесах оздоровлення державних фінансів, підкреслюючи, що така політика повинна передбачати використання середньострокових та довгострокових заходів, що не обіцяють миттєвого результату¹¹⁵.

Яскраво вираженим проциклічним чинником є зовнішні запозичення. Як правило, доступ до них максимально ускладнюється тоді, коли потреба в них є найбільш гострою. Крім того, пов'язана з зовнішніми запозиченнями вимога бюджетної консолідації прямо призводить до скорочення соціальних витрат держави, що болюче б'є по найбільш вразливим групам населення. Виникає додатковий ендегенний провал попиту, який майже автоматично погіршує стан бюджету. У цих умовах держава має знаходити оптимум між співробітництвом із зовнішніми кредиторами та внутрішнім соціальним тиском, маючи на увазі не тільки його зовнішні прояви, а й його прихований потенціал. Зниження довіри до держави може бути неочевидним, хоча суспільні втрати зростатимуть.

Сьогодні суверенітет держави проявляється у здатності знайти баланс між умовами інтеграції у зовнішній технологічний, ринковий та інституційний простори, з одного боку, та відповідальністю перед країною та її народом – з іншого. Якщо внутрішня довіра є достатньою, то держава має більш тверді зовнішні позиції, в тому числі і щодо зовнішніх кредиторів. Невизначеність щодо умов зовнішнього доступу до ресурсів і ринків компенсується внутрішньою консолідацією держави та населення. Так званий «електоральний цикл» економічної кон'юнктури стає більш згладженим, що є позитивним внеском соціальної справедливості у довгострокову економічну ефективність.

Велику небезпеку для комплементарної єдності ефективності та справедливості несуть у собі нерегулярні кризові явища (шоки) різ-

¹¹⁴ Jonathan D. Ostry, Prakash Loungani, and Davide Furceri. Neoliberalism: Oversold? // Finance & Development, June 2016, vol. 53, No. 2. P. 40.

¹¹⁵ Ibid.

ного походження. Їх особлива небезпека полягає в тому, що вони погано ідентифікуються у рамках діючої парадигми економічної науки і практики, тому частіше за все держава вдається до термінових заходів з позицій здорового глузду. Але здоровий глузд – це концентрований досвід успішних або помилкових дій у минулому. Як що ж кризова ситуація є унікальною, то використання попередніх алгоритмів може ускладнювати вихід із кризи. Прикладом неадекватних дій в умовах шокового падіння економіки можуть слугувати антиінфляційні заходи Національного банку України у 2014–2015 рр., коли криза в економіці країни набула характерних ознак стагфляції. Фактична політика монетарного стиснення, коли прогнозні показники динаміки грошових агрегатів (які вже врахували кризове падіння економіки та прискорення інфляції) не були досягнуті, не змогла зупинити внутрішнє знецінення національної валюти, але сприяла затягуванню падіння зі всіма негативними соціальними наслідками.

Суттєво ускладнює картину комплементарності ефективності та справедливості вимір «ендогенність – екзогенність». Наприклад, якщо чинник «якісна і доступна освіта» має чітку зовнішню прив'язку шляхом доступності освіти в інших країнах, то значення цього чинника як практичної реалізації принципу соціальної справедливості в середині країни суттєво знижується. Держава виглядатиме як менш справедлива внаслідок невігідних для неї міжнародних порівнянь.

Свого часу Фома Аквінський відобразив у понятті *справедливої* ціни споконвічний зв'язок економічної справедливості та соціального статусу суб'єктів обміну: ціна справедлива, якщо вона для учасників обміну забезпечує рівень споживання, який відповідає їхньому статусу у суспільстві. Тобто ціноутворення – це інобуття вертикально структурованого суспільства, яке відтворює себе в актах горизонтального ринкового обміну. Сьогодні вкрай небезпечною зоною перехрещення ціноутворення та статусного порядку української економіки стають комунальні тарифи та можливість їх сплачувати.

Борги населення можуть бути врегульовані у судовому порядку, включаючи і відчуження житла. Однак це породжуватиме крайній ступінь відчуження людини. Дах над головою сьогодні є обов'язковим атрибутом будь-якого соціального статусу. Втрата житла – це повна втрата статусу. Але рівень комунальних пла-

тежів, пов'язаних з утриманням житла, фактично вже перевищує сукупні доходи багатьох домогосподарств. Якщо врахувати, що витрати на харчування становлять понад 50% доходів домогосподарств в Україні, то останні залишаються перед дилемою: або різко скоротити рівень споживання до напівголодної норми, або втратити житло. Таким чином, існуючі тарифи та ціни, оскільки вони не забезпечують підтримання статусу, сприймаються більшістю населення як абсолютно несправедливі.

Однією з прихованих причин посилення нерівності та нестабільності є латентна активізація ролі економічної влади у розподілі та використанні суспільних ресурсів як на міжнародному, так і національному рівні. Сама по собі стабільна економічна влада є органічним інтегруючим елементом будь-якої господарчої системи, доповнюючи існуючі основні ринкові та адміністративні механізми. Підставою для її функціонування є недостатність потенціалу еквівалентності та горизонтальних зв'язків ринкової економіки, що вимагає наявності ієрархій у русі та використанні економічних ресурсів.

Кожний раз, коли координуючого потенціалу ринкових інститутів не вистачає для відтворення системи статусів, суб'єкти здійснюють обміни на підставах економічної сили, що нівелює значення чинників довіри та справедливості. І держава, і міжнародні інститути, і глобальні ТНК схильні прямо втручатися у розподіл ресурсів для підвищення свого статусу і посилення економічної влади. Внаслідок цього регулюючий потенціал ринкової конкуренції послаблюється. Така економічна модель формально залишається ринковою та ліберальною, але вона позбавлена важливих «вбудованих» соціальних стабілізаторів, що свідчить про необхідність нової хвилі соціально-економічних реформ.

Дві множини: множина «еквівалентних ситуацій» (коли необхідно прийняти рішення щодо обміну) і множина «справедливих ситуацій» (коли критерієм прийняття рішення є справедливість) – не є тотожними, але такими, що перехрещуються. Розміри зони такого перехрещення є обмеженими та залежать від багатьох обставин, зокрема від ступеня взаємної відповідності формальних інститутів обміну, з одного боку, і неформальних інститутів та цінностей – з іншого. Це означає, що з точки зору прийняття рішень критеріальний ряд «еквівалентність, рівновага, ефектив-

ність¹¹⁶» може бути більш-менш близьким до критеріального ряду «справедливість, чесність, рівність».

Суттєвою умовою, яка впливає на досягнення критерію еквівалентності, є умова інформаційної симетрії/асиметрії. У зоні перехрещення ефективності і справедливості інформаційна асиметрія негативно впливає і на ефективність ринків в цілому, і на ступінь справедливості актів обміну. Таким чином, взаємозв'язок ефективності і справедливості здійснюється через канал інформаційної симетрії/асиметрії. Подолання асиметрії одночасно сприяє і ефективності, і справедливості.

З урахуванням цих міркувань, можна запропонувати нормативно зобов'язати постачальників фінансових послуг населенню (мова йде, перш за все, про банки) попереджувати споживачів про ризики та можливі втрати, пов'язані з фінансовою послугою. Таке «Попередження про ризики споживача» вважається невід'ємною частиною договору, воно повинно мати стандартизовану структуру та зміст і підписуватися споживачем особисто. Інакше відповідний договір вважатиметься недійсним.

Ризикова складова функціонування господарчої системи відображає вплив загальних закономірностей взаємодії ефективності і справедливості, водночас надаючи їм певні нові риси. У загальному вигляді це може виглядати як вимога: хто претендує на більш високий, ніж середній ринковий, рівень доходу, той має нести більш високі ризики. Претензія на більш високий дохід без прийняття додаткового ризику порушує і вимоги справедливості, і умови рівноваги системи в цілому. Коли банки за допомогою так званих «кредитних дефолтних свопів» (CDS) майже повністю нівелюють ризики «поганих» кредитів, отримуючи при цьому достатні доходи, це означає, що ризики перекладаються на систему в цілому, на державу, а у кінцевому рахунку – на платників податків.

Кредити дозволяють будь-якому позичальнику отримувати приріст багатства, відкладаючи або перекладаючи свої витрати і втрати в часі або на інших суб'єктів, на державу, на наступні покоління. Передусім таким чином схильні діяти самі банки, залучаючи відносно дешеві ресурси та перекладаючи ризики та втрати їх вигідного розміщення на інших. Прикладом може слугувати рекапіталізація

проблемних банків (у першу чергу з іноземним капіталом) в Україні в 2009–2010 роках за рахунок фактично примусового кредиту МВФ, тобто зрештою за рахунок українських платників податків.

Такого роду опортуністична поведінка притаманна і населенню, що є його «внеском» у погіршення справ у сфері справедливості. Як відомо, відповідно до ст. 26 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО) гарантує кожному вкладнику банку відшкодування коштів за його вкладом. Фонд відшкодовує кошти в розмірі вкладу, включаючи відсотки, станом на день початку процедури виведення Фондом банку з ринку¹¹⁷. Виняток з цих гарантій передбачено лише для пов'язаних осіб, перелік яких наведений у ст. 52 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Завдяки гарантіям внесків фізичних осіб, вкладники схильні шукати банки з максимальними депозитними ставками, не переймаючись проблемами надійності банків. У свою чергу це дає можливість неефективному банківському менеджменту залучати кошти населення і приховувати до певного часу розриви, помилки або прямі зловживання. Реальний ризик занадто високих депозитних ставок розкладається на все суспільство і фактично карає обачних вкладників, що є порушенням соціальної справедливості.

Тому ФГВФО має гарантувати компенсацію можливих втрат вкладника лише в межах середніх ринкових ставок по банківській системі на момент укладання депозитного договору. Надлишок над середньою ставкою повинен розглядатися як ризиковий дохід вкладника, який не може бути гарантованим, про що його попереджують при укладанні депозитного договору і відображають це у частині, в якій ідеться про депозитні ставки. Сам факт обмеження гарантій з боку держави за занадто високими депозитними ставками означатиме стиснення можливостей зміщення ризику необачних вкладників на платників податків. Це сприятиме більш адекватному ризик-менеджменту банків, подоланню інформаційної асиметрії і забезпеченню принципів соціальної справедливості.

Висновки. Справедливість є відображенням такого ступеня суспільного порядку, за яким соціальна система займає енерге-

¹¹⁶ У цьому разі ми спираємося на припущення М. Алле, що стан рівноваги є еквівалентним стану максимальної ефективності.

¹¹⁷ Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [Електронний ресурс] / № 1736-VIII від 15.11.2016, ВВР, 2016, № 48, ст. 26. – Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4452-17>

тично вигідний рівень та оптимально використовує доступні їй ресурси для відтворення та розвитку своєї ідентичності. В умовах несправедливості значна частина соціальної енергії витрачається у руйнуючих формах, що є серйозним ентропійним чинником та сприяє розмиванню ідентичності. Таким чином, на довгих інтервалах (в кінцевому рахунку) соціальна справедливість є умовою економічної ефективності, а економічна ефективність сприяє досягненню прийняттого рівня справедливості. Але єдність цих двох центральних категорій соціально-економічного розвитку є відносною та суперечливою.

Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості у підтримці рівноваги економічних систем реалізується через стійкі (інституціалізовані) та ситуативні канали їх взаємодії.

Позитивний зв'язок між соціальною справедливістю та економічною ефективністю забезпечується через канал довіри (до держави та грошової одиниці, до банківської системи, до корпорацій). В умовах грошово-кредитної нестабільності, високої інфляції та макрофінансових ризиків бідні групи населення втрачають набагато більше, ніж багаті. Макроекономічна нестабільність призводить до перерозподілу тягаря суспільних втрат на бідні групи населення. Явище позамежної бідності є одним із найбільш небезпечних для суспільства проявів нерівності. Врахування соціальних ефектів відновлення макроекономічної стабільності є обов'язковою передумовою ефективної соціальної політики держави.

Довгостроковий позитивний вплив на економічну ефективність соціальна справедливість спричиняє через канал людського капіталу, сприяючи його максимальному використанню та розвитку. Помилка деяких сучасних неолібералів (Т. Саррацин) полягає в недооцінці ризику виникнення довгострокової інституційної пастки нерівності, яка може відтворювати себе на все більш глибокому рівні. У цьому ж напрямі діє канал рівня мобільності робочої сили: якщо галузева та регіональна диференціація доходів є справедливою, то суспільні витрати, пов'язані з міграцією робочої сили, компенсуються приростом суспільної продуктивності. Але за умови оцінки диференціації доходів як несправедливої міграція може набувати хаотичного характеру та надмірних масштабів, що обов'язково знижуватиме ефективність економіки.

З точки зору впливу чинника економічної ефективності на соціальну справедливість найбільш дієвими слід визнати канали цінової стабільності, зайнятості та розвитку внутрішнього ринку. Ці три напрями державної політики за певних умов слід розглядати як найбільш соціально значущі.

Незважаючи на в цілому позитивний вплив економічного зростання на ресурсні та фінансові можливості забезпечення соціальної справедливості, слід відмітити і соціальні ризики, що за певних умов можуть реалізовуватися. В державній політиці слід враховувати соціальні ризики, що притаманні економічному зростанню як такому. Швидкі структурні та технологічні зміни призводять до зниження зайнятості і, відповідно, доходів найменш конкурентоспроможних груп населення. Крім того, фінансова стабільність як складова умов стійкого економічного зростання може досягатися за рахунок зниження соціальних виплат, що призводить до збільшення нерівності у суспільстві. Цей ризик може стати цілком реальним в умовах посилення тиску на Україну з боку зовнішніх кредиторів. Довгострокова стратегія розвитку соціальної ринкової економіки повинна враховувати ті обмеження, які никають з наявності негативних взаємних впливів економічної ефективності та соціальної справедливості.

Можливі негативні впливи політики «справедливість перш за все» пов'язані з надмірною соціалізацією господарчої системи. По-перше, справедливість як критерій у тенденції обмежує диференціацію доходів та через це – може обмежувати стимули для конкуренції, ризиків та інновацій. Тому відрізок зростаючої економічної віддачі соціальної справедливості є відносно коротким, що держава повинна враховувати у своїй соціальній політиці.

По-друге, в умовах жорстких бюджетних обмежень справедливість частково може забезпечуватися за рахунок скорочення інвестицій, що матиме негативні довгострокові наслідки для зростання та підтримання макроекономічної рівноваги. По-третє, намагання держави за будь-яку ціну забезпечити поточне зростання рівності може сприяти надмірному попиту та зростанню цін, що вже у середньостроковому періоді обертається великими соціальними втратами. По-четверте, надмірна соціальна експансія держави може супроводжуватися звуженням повноважень домогосподарств і громадянського суспільства, несе ризики зростання державного боргу

та скорочення поточних соціальних розривів за рахунок майбутнього добробуту та конкурентоспроможності країни.

В ідеалі українська держава повинна намагатися досягнути справедливої ефективності й ефективної справедливості. Розуміння системної природи взаємних обмежень та впливів економічної ефективності та соціальної справедливості має бути покладено в основу національної стратегії формування та розвитку соціальної ринкової економіки.

УДК 330.4+330.5

Меркулова Т. В.

*д-р екон. наук, професор,
завкафедри економічної кібернетики
та прикладної економіки*

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СПРАВЕДЛИВІСТЬ, НЕРІВНІСТЬ І ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ: АНАЛІЗ ТА МОДЕЛЮВАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Представлено результати дослідження, заснованого на гіпотезі оптимального значення нерівності в розподілі доходів: відхилення від нього як у бік збільшення, так і в бік зменшення має негативні наслідки, які, в кінцевому рахунку, виражаються в зниженні економічної ефективності. Викладено теоретичні аргументи, що обґрунтовують цю гіпотезу. Проведено аналіз виробничо-інституційної функції неокласичного типу, у якій еластичність виробничих ресурсів задана у вигляді квадратичної залежності від показника нерівності (коефіцієнту Джіні). Модель дозволяє знайти оптимальне значення нерівності, яке максимізує економічний ефект (ВВП). Згідно із змістовною інтерпретацією, визначено умови, яким повинні задовольняти параметри функції. Проведено апробацію моделі на статистичній інформації європейських країн.

Ключові слова: диференціація доходів, оптимальне значення нерівності, економічна ефективність, виробничо-інституційна функція.

Поняття соціальної справедливості, як будь-яке багатопланове, складноструктурне поняття, не може бути представлено за допомогою деякої однієї характеристики. Побудова системи показників для операціоналізації цього поняття є дуже непростою науковою проблемою і прикладним завданням, які перебувають в актуальному фокусі досліджень, незважаючи на плідну історію їх розробки. Не викликає сумнівів, що розподіл доходів в суспільстві займає важливе місце в проблематиці соціальної справедливості. Поняття нерівності і справедливості тісно пов'язані. Будь-які форми соціальної нерівності оцінюються в суспільстві за критерієм справедливості і залежно від цієї оцінки можуть бути

джерелом конфліктів або узгодженості інтересів і, відповідно, збільшення або економії трансакційних витрат.

Панівні в суспільстві уявлення про справедливість зумовлюють певний рівень нерівності в розподілі доходів, який визнається суспільством як норма. Саме щодо цієї норми диференціацію доходів населення можна визнати надмірною або недостатньою. Слід підкреслити, що відхилення від цієї норми в будь-який бік здійснює негативний вплив на економічну ефективність і соціально-економічний розвиток.

Посилення диференціації доходів призводить до погіршення якості соціального капіталу: по-перше, ускладнює забезпечення рівних можливостей усім членам суспільства; по-друге, вступаючи в суперечність з уявленнями про справедливість, підсилює соціальну напруженість у суспільстві; по-третє, підриває трудову і підприємницьку мотивацію (справедливо відзначається, що надмірний розрив у доходах підриває мотивацію до раціональної і продуктивної діяльності¹¹⁸).

Відхилення нерівності від норми в бік зменшення послаблює стимули до активності, порушуючи через перерозподіл доходів принцип справедливості щодо найбільш заповзятливих і талановитих членів суспільства і тим самим підриваючи потенціал економічного розвитку.

Таким чином, рівень нерівності, який визнається суспільством справедливим, є оптимальним за критерієм економічної ефективності: при ньому відбувається економія трансакційних витрат і економічний ефект досягає максимуму за інших рівних умов. Щодо цього рівня нерівності можна зробити два зауваження.

По-перше, оптимальний рівень нерівності не може бути однаковим для всіх спільнот (країн), оскільки він відображає актуальні на певний час для конкретного суспільства критерії справедливості, тобто залежить від часу і місця. По-друге, разом з тим цей рівень повинен мати достатню стійкість у часі, оскільки уявлення про справедливість у суспільстві змінюються еволюційно, можливо, протягом декількох поколінь.

¹¹⁸ Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований: [монография] / Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины; под ред. Гриценко А.А. – Х: Форт, 2008. – С. 431.

Слабка мінливість у часі показників нерівності доходів відзначається в ряді досліджень¹¹⁹. Стійкість цього показника використовується дослідниками як аргумент при обґрунтуванні позитивного впливу економічного зростання на скорочення бідності: оскільки розподіл доходу залишається стабільним, збільшення середнього доходу (або ВВП на душу населення) призводить до поліпшення становища всіх верств суспільства, в тому числі бідних¹²⁰.

Гіпотеза про оптимальне значення нерівності¹²¹ доходів, за якого економічний ефект досягає максимуму при заданих параметрах виробничо-технологічних можливостей соціально-економічної системи, є базовим припущенням цього дослідження. У наші завдання входило: використання апарату виробничо-інституційних функцій для знаходження оптимального рівня диференціації доходів; математичний аналіз моделі й впливу нерівності на еластичність випуску; змістовна інтерпретація обмежень параметрів моделі; ілюстративні приклади на основі емпіричних даних.

Виробничо-інституційні функції: властивості й використання

Головне завдання, для вирішення якого призначені виробничо-інституційні функції (ВІФ), полягає в тому, щоб урахувати вплив інституційного середовища на реалізацію виробничих можливостей економічної системи, верхню (технічну) межу яких, за Д. Нортом, визначають накопичені знання суспільства (людський капітал) і наявні ресурси, при цьому кожній інституційній структурі відповідає своя межа, яка може бути ближче або далі від технічних можливостей¹²². Прикладом може служити модель Фіндлі-Вілсона¹²³. У цій моделі передбачається, що випуск в економіці описується макро-

¹¹⁹ Adams Richard H. Economic Growth, Inequality, and Poverty – Findings from a New Data Set [Електронний ресурс] // World Bank Policy Research Working Paper. February 2002. – № 2972. – Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=636334>.

¹²⁰ Dollar D., Aart Kray. Growth is Good for the Poor // Journal of Economic growth. – Vol.7. – 2002. – P. 195–225.

¹²¹ Ми будемо використовувати терміни «нерівність» та «диференціація» доходів як синоніми, хоча більш коректним є термін «диференціація» з точки зору базової гіпотези нашого дослідження.

¹²² Трауинн Э. Экономическое поведение и институты: пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 341.

¹²³ Там же. – С. 343–345.

економічною виробничою функцією (ВФ) неокласичного типу, що відбиває технологічні можливості системи. Він може збільшуватися за рахунок третього ресурсу – «громадського порядку», який розглядається як продукт діяльності держави.

Відомі приклади використання апарату ВІФ для аналізу впливу податкового навантаження на економічне зростання¹²⁴. Методика фіскального аналізу за його допомогою¹²⁵ використовує ВІФ такого виду:

$$Y = \gamma DK^{-q(a+bq)} L^{q(n+mq)}, \quad (1)$$

де Y – випуск (ВВП); K – основний капітал; L – праця (численність занять); q – показник загального податкового навантаження; D – трендовий оператор (функція від часу, зазвичай, експоненціального виду $D(t) = e^{\beta t}$); γ, a, b, n, m – параметри моделі, які оцінюються на основі емпіричних даних.

Головна особливість цієї функції полягає в тому, що еластичність випуску за ресурсом (капіталом або працею), яка, як відомо, дорівнює показнику ступеня цього ресурсу, не є постійною величиною, а нелінійно залежить від фактора, який відображено змінною q . Ця особливість робить цю функцію зручним інструментом аналізу впливу різних чинників інституційного та соціокультурного характеру на продуктивність традиційних економічних ресурсів.

У цьому дослідженні ми використовуємо її для аналізу впливу нерівності в розподілі доходів у суспільстві на випуск – загальний показник економічного ефекту. Закладений у моделі (1) квадратичний характер залежності еластичності випуску від «неекономічного» фактора q – показником нерівності у нашому випадку – є адекватним базовому допущенню нашого дослідження про існування оптимального рівня нерівності, відхилення від якого в будь-який бік призводить до зниження економічного ефекту.

Як показник нерівності будемо використовувати коефіцієнт Джині G . Оптимальне значення цього коефіцієнта G^* можна знайти із необхідної умови екстремуму функції (1) $\frac{dY}{dG} = 0$:

¹²⁴ Балацкий Е. В. Анализ влияния налоговой нагрузки на экономический рост с помощью производственно-институциональных функций // Проблемы прогнозирования. – №2. – 2003. – С. 88–105; Меркулова Т.В. Институт налога. – Харьков, 2006. – 224 с.

¹²⁵ Меркулова Т.В. Институт налога. – Харьков, 2006. – 224 с.; Балацкий Е.В. Оценка влияния финансовых инструментов на экономический рост // Проблемы прогнозирования. – №4. – 2004. – С. 124–136.

$$G^* = -\frac{1}{2} \frac{a \ln K + n \ln L}{b \ln K + m \ln L}. \quad (2)$$

Теоретичний аналіз моделі

Перш за все, відзначимо властивості моделі при граничних значеннях показника нерівності, які він теоретично може приймати $0 \leq G \leq 1$.

1. Рівність доходів у суспільстві $G = 0$: в цьому разі функція (1) набуває вигляду $Y = \gamma D$, тобто випуск є постійною стосовно ресурсів величиною, яка може змінюватися в часі відповідно до заданого тренду. Змістовно це відображає припущення, що повна відсутність диференціації у доходах знищує стимули, які ініціюють діяльність праці й капіталу, і механічне збільшення цих ресурсів уже не призводить до зростання випуску. Хоча така ситуація є нереалістичною, однак вона відображає певні граничні випадки неринкової економіки.

2. Абсолютна нерівність доходів $G = 1$: весь дохід зосереджений у однієї людини. У цьому разі ВІФ (1) перетворюється у ВФ з постійною еластичністю $Y = \gamma DK^{(a+b)} L^{(n+m)}$, тобто в аналог традиційної неокласичної ВФ з урахуванням незалежного тренду. Інтерпретацією такого випадку може виступати економіка індивідуального господарства, виробничі можливості якого виражаються цією функцією, а питання про розподіл доходу і пов'язаних з ним стимулів діяльності не актуальний. Показники ступеня щодо ресурсів у цьому разі характеризують саме технологію і не спотворені впливом фактора нерівності. Можна назвати ці значення «технологічними» за аналогією з тим, як називаються ці параметри в теорії виробничих функцій.

Далі розглянемо основні умови, яким повинні задовольняти параметри a, b, n, m , значення яких важливі для змістовної інтерпретації впливу нерівності на еластичність випуску.

1. Збільшення ресурсу (праці, капіталу) повинно призводити до зростання випуску – це базове припущення теорії виробничих функцій, яке означає, що еластичність випуску за кожним ресурсом повинна бути позитивною величиною

$$E_K = \frac{\partial Y}{\partial K} \frac{K}{Y} = G(a + bG) > 0. \quad (3)$$

$$E_L = \frac{\partial Y}{\partial L} \frac{L}{Y} = G(n + mG) > 0$$

Оскільки за визначенням коефіцієнт Джині не може мати негативне значення, хоча один із пари параметрів (a , b) і один із пари (n , m) повинні бути позитивними. Крім того, оскільки умови (3) повинні дотримуватися за будь-яких допустимих значеннях коефіцієнта нерівності G , то, підставляючи граничні значення цієї змінної, отримуємо обмеження

$$a > 0, a > -b; n > 0, n > -m. \quad (4)$$

Зазначимо, що функції еластичності E_K , E_L можуть задовольняти умовам (4) не при всіх значеннях змінної G . Теоретично допустимо, щоб ці умови були справедливими для певного інтервалу реалістичних значень коефіцієнту Джині.

Від знаків параметрів b , m залежить напрям гілок відповідних парабол $G(a + bG)$ і $G(n + mG)$. Аналіз показав, що змістовним допущенням відповідають такі значення параметрів моделі, які задовольняють умовам:

$$b < 0, -b < a < -2b; \quad m < 0, -m < n < -2m. \quad (5)$$

При таких параметрах еластичність випуску за будь-яким ресурсом буде 1) позитивною; 2) на інтервалі допустимих значень показника нерівності спочатку зростати, а потім спадати. Крім того, умови (5) забезпечують, що оптимальне значення нерівності G^* (2) буде знаходитися також у допустимих межах

$$0 < \frac{a \ln K + n \ln L}{-2b \ln K - 2m \ln L} < 1.$$

Апробація моделі: загальні зауваження

Моделювання (1) було апробовано на прикладі європейського регіону за статистичними даними за період 2004–2012 рр. Для оцінки параметрів ВІФ країни були використані ряди емпіричних значень таких показників: ВВП (GDP, у ринкових цінах, млн євро), валове нагромадження основного капіталу (Gross fixed capital formation, млн євро), чисельність зайнятих (Total employment, тис. осіб), індекс Джині (Gini index, %). Для розрахунків індекс Джині був переведений у форму коефіцієнта. Основним джерелом вихідної інфо-

рмації є європейський статистичний портал Євростат¹²⁶, для індексу Джині – сайт Світового банку¹²⁷.

Апробація моделі була проведена на підставі часових рядів зазначених показників для 14 країн Євросоюзу. Для оцінки параметрів моделі був використаний стандартний прийом лінеаризації¹²⁸ шляхом логарифмування ВІФ (1).

Слід зробити кілька суттєвих зауважень з приводу оцінки параметрів моделі.

1. Модель містить 6 оціночних параметрів (γ , β , a , b , n , m) – це досить велика кількість. Як відомо, чим більше параметрів у моделі, тим за інших рівних умов вище її апроксимуюча здатність.

2. Кількість параметрів зумовлює число спостережень (довжину тимчасового інтервалу у нашому випадку), необхідне для забезпечення значущості моделі в цілому й оцінок параметрів. Велика кількість параметрів вимагає довгих рядів емпіричних даних. Ця умова у нашому випадку не виконується, що обумовлює труднощі з перевіркою значущості моделі. Ця проблема добре відома: подібні ситуації виникають досить часто і накопичений певний досвід моделювання на коротких рядах¹²⁹. При цьому слід зазначити, що висока точність апроксимації реальних даних може свідчити про придатність моделі, навіть якщо для оцінювання застосовувалися досить короткі ряди.

Стандартна методика оцінки параметрів за допомогою МНК не передбачає обмежень, яким повинні задовольняти параметри моделі. У нашому випадку теоретичний аналіз показав, що зміс-

¹²⁶ Database–Eurostat [Электронный ресурс] // Официальный сайт, предоставляющий статистику стран Европейского союза. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

¹²⁷ World Development Indicators [Электронный ресурс] // Официальный сайт Всемирного банка данных. – Режим доступа: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx>.

¹²⁸ Дугерти К. Введение в эконометрику: пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 432 с.

¹²⁹ Наприклад, широко відома техніка моделювання за допомогою сплайн-функцій, які також застосовуються для побудови виробничих функцій: Де Бор К. Практическое руководство по сплайнам: пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1985. – 304 с.; Зоидов К.Х., Зоидов З.К. Ретроспективный анализ и прогнозирование циклических колебаний макроэкономической динамики Республики Таджикистан на основе эконометрических методов. – М.: ЦЭМИ РАН, 2012. – 341 с.

товну інтерпретацію мають тільки ті значення параметрів, які пов'язані певними умовами, зазначеними вище.

У зв'язку з цим завдання оцінки параметрів може бути представлено як оптимізаційна задача зі стандартним критерієм: мінімізувати суму квадратів різниць модельних і реальних значень при виконанні обмежень (5) на параметри моделі

$$\begin{aligned} \min \sum_i (Y_i^{\epsilon} - Y_i)^2 \\ - \beta < \alpha < -2\beta \\ - \mu < \kappa < -2\mu \\ \beta, \mu < 0 \end{aligned} \quad (6)$$

де Y_i^{ϵ}, Y_i – відповідно теоретичні (модельні) і реальні значення результуючого показника, $i = 1, \dots, N$; $\alpha, \beta, \kappa, \mu$ – оцінки відповідних параметрів.

Задача (6) враховує всі обмеження для параметрів моделі, включаючи те, яке забезпечує потрапляння екстремального значення коефіцієнта Джині G^* у допустимий інтервал. Ця задача може бути замінена на більш «м'яку», яка передбачає більш загальні обмеження: тільки неперіодичність і невід'ємність певних оцінок:

$$\begin{aligned} \min \sum_i (Y_i^{\epsilon} - Y_i)^2 \\ \alpha, \beta > 0 \\ \beta, \mu < 0 \end{aligned} \quad (7)$$

Задача (7) є більш простою і може бути вирішена, зокрема, засобами Excel, які і були використані у дослідженні. Оцінки, отримані у результаті рішення, перевірялися на умову (5): у більшості прикладів вони виявилися задовільними. У разі невиконання цієї умови в задачі (7) права частина обмежень коректувалася таким чином, щоб виконувалася умова (5)¹³⁰.

Результати розрахунків та емпіричні ілюстрації

Проведена оцінка параметрів ВІФ для країн Євросоюзу дала такі результати (табл. 1). Була використана «м'яка» форма обмежень, тобто задача (7). Зірочками відзначені країни, для яких

рішення задачі – оцінки параметрів – не задовольняли умові (5), тому обмеження на деякі параметри були «поширені»¹³¹.

Аналізуючи результати оцінювання, перш за все, відзначимо, що коефіцієнт детермінації R^2 у всіх випадках, крім одного (Естонія), має дуже високі значення ($R^2 > 0,9$), що навіть за коротких рядів свідчить про значущість моделі в цілому.

Таблиця 1

Оцінки параметрів ВІФ для країн Євросоюзу

№	Країна	γ	β	a	b	n	m	R^2
1	Австрія	174,404	0,017	1,633	-2,170	3,634	-6,684	0,985
2	Бельгія	11229,292	0,022	1,323	-1,172	0,941	-3,081	0,993
3	Чехія*	193,024	0,037	2,842	-3,002	2,000	-6,381	0,984
4	Данія*	15461,330	0,023	1,396	-2,000	0,426	-1,404	0,985
5	Естонія*	4561,069	-0,001	1,400	-2,000	3,000	-7,046	0,733
6	Фінляндія	1500,813	0,019	1,803	-1,000	1,581	-5,302	0,984
7	Греція	97,382	0,033	0,837	-0,863	4,133	-6,422	0,981
8	Ірландія*	2897,885	0,035	1,141	-1,000	1,727	-3,883	0,956
9	Італія	122,136	0,015	1,272	-0,985	3,871	-6,789	0,994
10	Латвія	0,003	0,115	1,844	-5,259	9,594	-9,587	0,971
11	Литва*	448,744	0,063	1,511	-1,005	1,000	-2,550	0,997
12	Нідерланди*	1998,056	0,026	1,111	-0,699	2,578	-5,643	0,998
13	Люксембург	66,013	0,032	2,657	-2,886	3,000	-7,128	0,962
14	Угорщина	19,589	0,033	3,166	-1,701	3,072	-9,610	0,996

Джерело: складено на підставі власних розрахунків.

На підставі отриманих оцінок параметрів моделі для кожної країни були обчислені оптимальні значення коефіцієнта Джині

$$G^* = - \frac{1}{2} \frac{a \ln K + n \ln L}{b \ln K + m \ln L}$$

за роками аналізованого періоду (табл. 2). Перш за все зазначимо, що оптимальні значення показника нерівності для будь-якої країни характеризуються дуже низькою варіабельністю в часі на відміну від фактичних значень, динаміка яких відрізняється більшою мінливістю.

За особливостями динаміки оптимальних і фактичних значень G всі країни можна розділити на групи залежно від того, як співвідносяться ці значення на більшій частині періоду: А – оптимальне навантаження більше фактичного $G^* > G$; Б – співвідно-

¹³⁰ Для більш точного аналізу слід використовувати спеціалізоване ПО, призначене для вирішення задач нелінійної оптимізації. У нашій роботі розрахунки мали більшою мірою ілюстративний характер, демонструючи принципи можливості моделі.

¹³¹ Як правило, обиралося граничне значення правої частини обмежень, за якого оцінки параметрів моделі задовольняли змістовній інтерпретації.

шення між ними змінюється протягом часу; В – фактичні значення більше оптимальних.

Таблиця 2

Оптимальні і фактичні значення коефіцієнта Джині

Країна		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Австрія	G	0,299	0,287	0,296	0,306	0,305	0,315	0,303	0,308	0,305
	G*	0,303	0,303	0,303	0,303	0,303	0,303	0,303	0,303	0,303
Бельгія	G	0,306	0,299	0,283	0,296	0,290	0,287	0,285	0,284	0,276
	G*	0,290	0,290	0,291	0,291	0,292	0,291	0,291	0,291	0,291
Чехія	G	0,275	0,270	0,267	0,260	0,263	0,262	0,266	0,264	0,261
	G*	0,271	0,271	0,272	0,273	0,274	0,273	0,273	0,273	0,273
Данія	G	0,259	0,259	0,271	0,269	0,289	0,288	0,290	0,295	0,291
	G*	0,281	0,281	0,282	0,282	0,282	0,281	0,281	0,281	0,282
Естонія	G	0,354	0,336	0,338	0,313	0,320	0,316	0,322	0,327	0,332
	G*	0,249	0,249	0,250	0,251	0,250	0,249	0,249	0,250	0,250
Фінляндія	G	0,279	0,276	0,280	0,283	0,279	0,275	0,277	0,277	0,271
	G*	0,299	0,300	0,300	0,302	0,302	0,301	0,300	0,301	0,302
Греція	G	0,340	0,351	0,354	0,346	0,342	0,338	0,345	0,357	0,367
	G*	0,346	0,345	0,346	0,346	0,346	0,346	0,345	0,345	0,345
Ірландія	G	0,340	0,351	0,354	0,346	0,342	0,338	0,345	0,357	0,367
	G*	0,314	0,315	0,315	0,315	0,314	0,312	0,310	0,310	0,310
Італія	G	0,345	0,341	0,343	0,332	0,337	0,337	0,344	0,345	0,352
	G*	0,341	0,341	0,341	0,341	0,341	0,341	0,341	0,341	0,341
Латвія	G	0,350	0,394	0,356	0,361	0,358	0,348	0,353	0,360	0,355
	G*	0,373	0,371	0,369	0,367	0,367	0,370	0,371	0,369	0,368
Литва	G	0,352	0,353	0,344	0,346	0,371	0,373	0,338	0,326	0,352
	G*	0,369	0,371	0,375	0,378	0,379	0,372	0,373	0,376	0,375
Нідерланди	G	0,307	0,299	0,308	0,304	0,299	0,284	0,287	0,282	0,280
	G*	0,305	0,306	0,306	0,306	0,307	0,306	0,306	0,306	0,306
Люксембург	G	0,345	0,341	0,343	0,332	0,337	0,337	0,344	0,345	0,352
	G*	0,295	0,295	0,295	0,295	0,295	0,295	0,295	0,295	0,295
Угорщина	G	0,300	0,302	0,283	0,312	0,275	0,270	0,294	0,289	0,306
	G*	0,294	0,295	0,294	0,296	0,296	0,295	0,294	0,294	0,293

Джерело: складено на підставі власних розрахунків та даних: World Development Indicators [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Всесвітнього банку даних. – Доступний з: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx>.

До групи А потрапляють країни: Чехія, Фінляндія, Латвія, Литва, Нідерланди (приклади наведено на рис. 1).

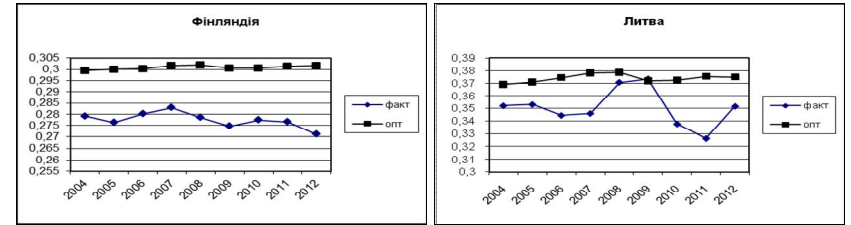

Рис. 1. Динаміка коефіцієнта Джині в країнах групи А

Джерело: складено на підставі власних розрахунків.

До групи Б увійшло 6 країн – найчисленніша (Австрія, Греція, Бельгія, Данія, Італія, Угорщина): тут фактичне значення коефіцієнта Джині на деяких інтервалах більше за оптимальне, на деяких – менше (рис. 2).

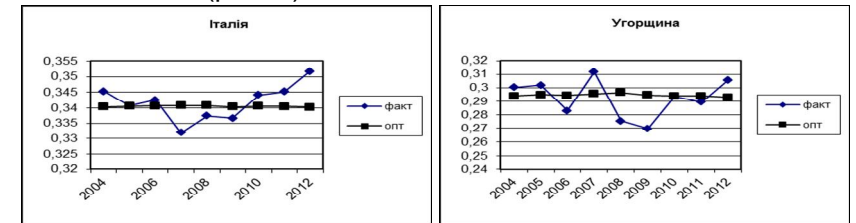

Рис. 2. Динаміка коефіцієнта Джині в країнах групи Б

Джерело: складено на підставі власних розрахунків.

Група В – найменш численна: Ірландія, Люксембург, Естонія. Тут виділяється Ірландія з тенденцією зростання нерівності і віддаленням її від оптимального рівня, починаючи з 2009 р. (рис. 3).

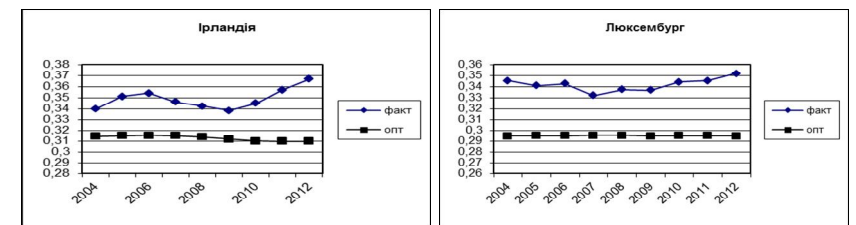

Рис. 3. Динаміка коефіцієнта Джині в країнах групи В

Джерело: складено на підставі власних розрахунків.

Аналіз еластичності випуску за капіталом і працею показує, що в діапазоні зміни фактичних значень коефіцієнта Джині вони мають позитивні знаки. Вище ми обговорювали змістовну інтерпретацію невід'ємності коефіцієнтів еластичності, тут відзначимо, що отримані значення цих коефіцієнтів задовольняють цій умові хоча і не

на всьому інтервалі зміни показника Джині, але в допустимих межах реалістичних значень (рис. 4 – приклад для Австрії).

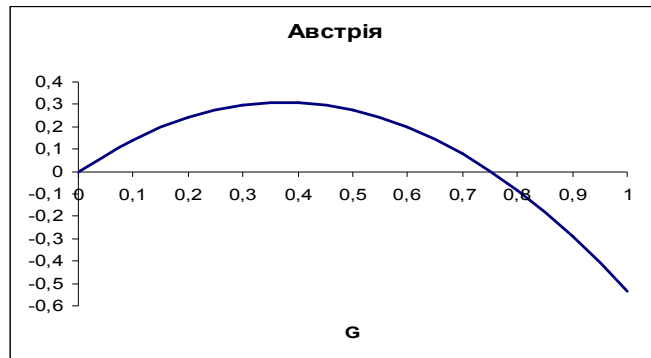

Рис. 4. Функція еластичності випуску за капіталом

Джерело: складено на підставі власних розрахунків.

Екстремальні значення еластичності \mathcal{E}_K , \mathcal{E}_L , розраховані на основі оцінок параметрів ВІФ для кожної країни, показують той рівень нерівності, до якого еластичність зростає, а після якого убуває. Співвідношення цих значень з оптимальним рівнем нерівності показує, який ресурс ефективніше використовувати для збільшення випуску. Наприклад, для Бельгії оптимальний коефіцієнт Джині для 2012 р. дорівнює 0,291, а фактичне значення – 0,276. Екстремальне значення $\mathcal{E}_K = 0,564$, тому збільшення нерівності (з фактичного до оптимального рівня) буде супроводжуватися зростанням еластичності випуску за капіталом, але вже зменшенням еластичності випуску за працею ($0,153 < 0,291 < 0,564$).

Висновки. Теоретичний аналіз ВІФ спеціального виду показав, що вона може бути використана для моделювання впливу рівня нерівності доходів на результуючий макроекономічний показник – ВВП країни з урахуванням ряду обмежень на параметри моделі, які відображають певні змістовні припущення щодо базових залежностей між аналізованими показниками.

Характер залежності еластичності випуску за капіталом і працею від нерівності доходів відображає базову гіпотезу цього дослідження про існування оптимального значення нерівності, за якого економічний ефект, що виражається ВВП, досягає максимуму за інших рівних умов.

Аналіз змістовних припущень дозволив визначити формальні обмеження, яким повинні задовольняти параметри моделі, і особливості їх інтерпретації.

З метою ілюстрації можливостей цього інструментарію була проведена серія розрахунків за даними країн Євросоюзу: були знайдені оцінки параметрів ВІФ, оптимальні значення коефіцієнта Джині і екстремальні значення, за яких еластичність ВВП за відповідним ресурсом досягає максимуму. Результати розрахунків, а саме: існування оптимальних значень показника нерівності у межах, які змістовно інтерпретуються; висока стійкість оптимальних значень протягом аналізованого періоду в порівнянні з динамікою реальних значень, – можуть служити аргументом на користь базової гіпотези дослідження.

Слід підкреслити, що представлені вище зауваження щодо верифікації моделі, пов'язані з довжиною часових рядів, нелінійністю моделі, обмеженнями параметрів, мають істотне значення і окреслюють напрями подальшого прикладного дослідження цієї теми.

Бурлай Т. В.,*канд. екон. наук, с.н.с. відділу економічної теорії,
Інститут економіки та прогнозування НАН України***ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ
В ДЕРЖАВНОМУ РЕГУЛЮВАННІ ПОСТКРИЗОВОГО ПЕРІОДУ
(У КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ЄС)¹³²**

Описано застосування принципу соціальної справедливості в системі державного регулювання ЄС. Охарактеризовано поточні індикатори соціальної справедливості для країн Євросоюзу. Проаналізовано сучасні підходи ЄС до посилення соціальної справедливості у загальноєвропейському суспільному розвитку.

Ключові слова: соціальна справедливість, державне управління, соціальна політика, Євросоюз.

Актуалізація теми соціальної справедливості в дискусіях різних громадських кіл – наукових, політичних, управлінських, профспілкових та ін. – стала відмітною рисою посткризового періоду у багатьох країнах. Досить активно ця тема звучить і в об'єднаній Європі, що безпосередньо пов'язано зі зниженням рівня соціальних витрат і соціального захисту населення, обумовленим реалізацією антикризової політики бюджетної економії, а також загостренням наслідків кризи низки хронічних проблем Європейського Союзу – високого безробіття, особливо серед молоді, імміграції, суспільної безпеки, соціального розшарування, а також внутрішньо- та міждержавної соціально-економічної дивергенції.

Слід зауважити, що питання соціальної справедливості в останні роки уважно розглядається в Євросоюзі на двох рівнях:

1) *ідеологічному* – у контексті критичного аналізу неоліберальної моделі розвитку (яскравим прикладом слугує опублікована в минулому році книга Ф. Меструм «Суспільні блага: пересмислення соціальної справедливості в пост-неоліберальному суспільстві»¹³³), а також оцінки поточних трансформацій Євро-

пейської соціальної моделі та концепції соціальної держави у цілому (наприклад, доповідь «Реконструкція Європейських держав загального добробуту – шляхи розвитку», видана в 2015 р. аналітичним консорціумом «Vision European Summit»¹³⁴);

2) *управлінському* рівні – в контексті пошуку шляхів та інструментів для підвищення ефективності державної політики у сфері соціального розвитку. Саме цей аспект ми розглянемо докладніше.

Насамперед, зауважимо, що соціальна справедливість є одним із фундаментальних принципів і ціннісних пріоритетів, офіційно закріплених в інституціональній, соціальній та інтеграційній конструкції ЄС. Опосередковано це відображено ще в Римському Договорі, котрим у 1957 р. було засновано Європейське Співтовариство, – відповідно до ст. 2 і ст. 3 цього документа, ЄС має на меті сприяти, окрім іншого, високому рівню зайнятості та соціального захисту, рівності прав чоловіків і жінок, підвищенню рівня та якості життя, а також подоланню нерівності. І абсолютно чітко цільова настанова Євросоюзу відносно сприяння соціальній справедливості та соціальному захисту в країнах-учасниках закріплена в ст. 2 Договору про Європейський Союз, який підписано в 1992 р. в Маастрихті.

У Зеленій книзі з Європейської соціальної політики, опублікованій у 1993 р., вказується, що питання соціальної справедливості та рівності можливостей повинні розглядатися на всіх рівнях вироблення і прийняття рішень, що стосуються соціальної політики, і грати першорядну роль в розвитку діалогу між соціальними партнерами. А в аналогічній Білій книзі, яка вийшла в 1994 р., принцип соціальної справедливості є невід'ємним елементом у формуванні соціальної політики та побудові систем соціального захисту в країнах ЄС.

Загальноєвропейський контур соціальної справедливості також окреслюють і більшість прав та принципів, які закріплені в чинній з 1999 р. Європейській Соціальній Хартії (переглянутій), і, зокрема, стосуються:

- справедливих умов праці;
- справедливої винагороди за працю, що забезпечує працівникам та їх сім'ям гідний рівень життя;

¹³² Публікацію підготовлено в межах виконання наукового проекту «Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплементарності» (держреєстр. № 0116U006667).

¹³³ Mestrum, F. The Social Commons: Rethinking Social Justice in Post-Neoliberal Societies. – Brussel, Global Social Justice, 2015. – 190 pp.

¹³⁴ Redesigning European Welfare States – Ways Forward. – Vision Europe Summit, 2015. – 142 pp.

- прав сім'ї, дітей та молоді на належний соціальний, правовий та економічний захист;
- прав інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства;
- прав людей похилого віку на соціальний захист;
- прав кожної людини на соціальну та медичну допомогу, соціальне обслуговування, захист від бідності та соціального відчуження.

У листопаді 2005 р. у своєму зверненні до Європарламенту «Європейські цінності в глобалізованому світі» Єврокомісія визначила соціальну справедливість і соціальну солідарність як базові цінності, на яких історично тримається досягнутий в Європі високий рівень добробуту, соціальної згуртованості та якості життя.

Саме на ідеї соціальної справедливості та дотримання основних прав людини побудована Європейська соціальна модель, яка не тільки втілила в собі традиційні цінності європейської цивілізації, а й покликана забезпечити ефективне функціонування економіки та справедливості у розподілі суспільного багатства країн-членів Євросоюзу¹³⁵.

Слід зазначити, що, незважаючи на зазначену значущість принципу соціальної справедливості в розбудові об'єднаної Європи, на сьогодні в ЄС не існує документально формалізованого визначення цього поняття. Термін «соціальна справедливість» має конвенціональний характер і стосовно до розвитку суспільства та економіки традиційно передбачає, як мінімум, дві складові: рівні стартові можливості для всіх і соціальну підтримку тих, чий можливості обмежені з незалежних від них причин¹³⁶.

Найчастіше в офіційних документах ЄС стосовно цього поняття використовуються визначення міжнародних інституцій. Наприклад, у доповіді ООН за 2006 р. «Соціальна справедливість у відкритому світі: роль ООН» декларується, що соціальна справедливість впливає з рівності прав усіх людей, а також тих можливостей кожної людини отримувати без будь-якої дискримінації вигоду з економічного та соціального прогресу, які поширюються і забезпечуються за допомогою міжнародного співробітництва

тв¹³⁷. Але в науково-прикладних дослідженнях також використовуються й інші трактування.

Так, учені Фонду Бертельсманна при розрахунку щорічного індексу соціальної справедливості для країн Євросоюзу (EU Social Justice Index) використовують методологію, в рамках якої соціальна справедливість розглядається не лише як забезпечення рівних можливостей і життєвих шансів для всіх людей, але і як шлях до досягнення суспільного консенсусу, необхідного для сталого розвитку соціально-орієнтованої ринкової економіки¹³⁸. У цьому контексті поняття соціальної справедливості пов'язане з гарантованим наданням кожній людині справді рівних можливостей для самореалізації шляхом цілеспрямованих інвестицій у розвиток її індивідуального потенціалу та здібностей, що повинно дозволити їй самостійно «визначати хід» свого життя та брати більш широку та активну участь у житті суспільства.

Вказаний індекс – досить цікавий інструментарій для кількісної оцінки феномена соціальної справедливості в ЄС. Цей інтегральний індикатор будується на основі 35 різних показників щодо рівня бідності, освіти, охорони здоров'я, доступу до ринку праці, соціальної згуртованості та ін., і застосовується для аналізу ефективності державного управління на рівні країн-членів ЄС та динаміки соціального прогресу, досягнутого ними.

Дані останнього звіту «Індекс соціальної справедливості в ЄС – 2015»¹³⁹ відображають збільшення соціального розриву між державами Євросоюзу, а також поляризацію країн по осі «Північ-Південь» Європи, щодо рівня добробуту, соціального захисту та соціальної згуртованості населення. За підсумками 2015 р. різниця між інтегральними індексами соціальної справедливості у лідерів (Швеція, Данія і Фінляндія) й аутсайдерів (Греція, Румунія та Болгарія) була двократною, а серед 28 країн-учасниць ЄС тільки у половини цей індекс перевищував середньоєвропейське значення (рис.).

¹³⁷ Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations. – New York, United Nations, 2006. – С. 14.

¹³⁸ Social Justice in the EU – Index Report 2015. Social Inclusion Monitor Europe. – Gutersloh: Bertelsmann Stiftung, 2016. – P. 70–72.

¹³⁹ Там само.

¹³⁵ Социальная Европа в XXI веке / под ред. М.В. Каргаловой. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – С. 8–10.

¹³⁶ Вебер А.Б. Социальная справедливость и развитие // Свободная мысль. – 2015. – № 5. – С. 96.

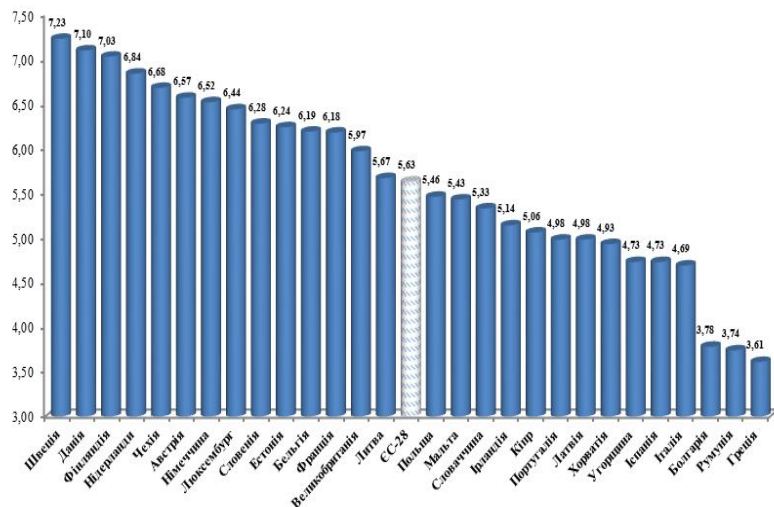

Рис. Індекс соціальної справедливості для держав ЄС-28 за 2015 рік.

Джерело: Social Justice in the EU – Index Report 2015. Social Inclusion Monitor Europe. – Gutersloh: Bertelsmann Stiftung, 2016. – P. 6.

Крім того, у згаданій доповіді відзначається надзвичайно високий рівень бідності в ряді європейських країн: на межі бідності та соціального відчуження знаходиться 36% населення Греції, понад 29% – Іспанії, а також 27,5% населення Португалії. Загалом, на сьогодні в «зону бідності» потрапляє 122 млн громадян або практично чверть (24,6%) населення Європейського Союзу. Найбільш уразлива до бідності соціальна категорія – це безробітна молодь, частка якої в Італії сягає 43%, Хорватії – 45%, а в Іспанії та Греції – близько 53% молодих людей у віці 15–24 років.

Динаміка індексу соціальної справедливості в ЄС показує, що нині у більшості країн Євросоюзу рівень соціального розвитку, а також соціального захисту та «залученості» населення значно нижче, ніж були в докризовий період. І враховуючи ці дві тенденції – значну міждержавну диференціацію та негативну динаміку зазначеного індексу, можна говорити про очевидне зниження рівня соціальної справедливості на загальноєвропейському просторі та загострення соціальних викликів, з якими ЄС стикається в посткризовий час.

Серед них можна виділити такі основні виклики:

- високий рівень безробіття, особливо молодіжного (за даними Євростату, у 2015 р. середній рівень безробіття в ЄС становив 9,4% (у 2008 р. – 7,0%), а безробіття серед молоді – 16,1% (у 2008 р. – 12,0%));
- велика питома вага молоді без освіти, професійної підготовки та роботи (в 2014 р. частка такої молоді у віці 15–29 років у середньому в ЄС становила 14,8%, в Греції та Італії – близько 25%, Болгарії – понад 22%, Іспанії, Румунії та Хорватії – приблизно 20%);
- значна частка населення, що піддається ризику бідності або соціальної маргіналізації (у 2014 р. цей показник у середньому по ЄС становив 24,4%, при цьому в Болгарії і Румунії він сягав приблизно 40%, Греції – 36%, Латвії – майже 33%);
- посилення несправедливості в розподілі суспільного доходу і зростаюче соціальне розшарування європейського суспільства (у 2014 р. квінтільний коефіцієнт нерівності доходів, який показує співвідношення доходів 20% найбільш багатого і 20% найбільш бідного населення, для ЄС-28 становив 5,2 раза. При цьому у Чехії, Бельгії, Нідерландах, Фінляндії та Словенії він дорівнював 3,5–3,8 раза; у Латвії, Греції та Болгарії – 6,5–6,8 раза, а в Румунії сягнув 7,2 раза).

Зрозуміло, відчутне погіршення соціальної ситуації в Євросоюзі, пов'язане з проведенням антикризової політики жорсткої бюджетної економії за рахунок соціальних витрат, тривалою макроекономічною рецесією, крайнім загостренням проблеми імміграції та триваючою деформацією Європейської соціальної моделі, зробило актуальною вимогу щодо посилення соціальної справедливості у єдиному європейському просторі. Насамперед – через пріоритет цієї мети при формуванні антикризової політики, а також політики соціального розвитку Європейського Союзу в посткризовий період.

Такий підхід простежується у низці важливих ініціатив щодо політики державного регулювання на рівні ЄС та його країн-учасниць, які висунуті учасниками соціального діалогу в об'єднаній Європі.

Так, у 2009 р. VIII Конгрес Європейської Федерації профспілок громадського обслуговування (найбільшої в складі Європейської Конфедерації профспілок) прийняв тематичну резолюцію «Дати соціальній Європі майбутнє» з вимогами щодо встановлення пріоритету соціальної справедливості в державному управлінні Євро-

союзу, а також переходу від неоліберальної ринкової моделі до альтернативної соціально-економічної моделі, яка заснована на «соціальній Європі»¹⁴⁰. У резолюції обґрунтовано стверджувалося, що саме така альтернативна модель – шляхом підтримання політики ефективної зайнятості, подолання соціальної нерівності, підтримки добробуту держави, викорінення умов соціальної незахищеності та розширення прав робітників, а також посилення виробничої демократії – прискорить рух європейського суспільства до соціальної справедливості.

Пріоритети соціальної справедливості в контексті розвитку соціального діалогу та здійснення політики зайнятості, а також інвестиційної, підприємницької та соціальної політики ЄС були заявлені і на 9-й Європейській регіональній нараді МОП в Осло в 2013 році. У представленій МОП доповіді «Зайнятість, зростання та соціальна справедливість»¹⁴¹ акцентовано увагу на негативні соціальні наслідки антикризової політики ЄС, у т. ч. зниження рівня соціального захисту, стабільності зайнятості, взаємодії соціальних партнерів. На тлі зростаючої нерівності доходів, збільшення чисельності працюючої бідності та зростання соціальної напруженості в європейському суспільстві це створило загрози для «соціальної Європи», її цінностей рівноправності, солідарності, згуртованості, соціальної справедливості та стабільності. Для усунення цих загроз МОП був запропонований курс на «збалансовану стратегію економічного зростання» в Європі, націлену на створення якомога більшої кількості якісних робочих місць і зміцнення соціального діалогу.

У контексті запиту європейського суспільства на посилення соціальної справедливості, а також заявлених Єврокомісією довгострокових амбіцій щодо отримання Європою «соціального рейтингу ААА», тобто найвищого рейтингу соціального розвитку, в березні 2016 р. було дано офіційний старт процесу загальноєвропейського обговорення проекту «Європейська опора соціаль-

них прав» («European Pillar of Social Rights»)¹⁴². Очікується, що після завершення широких громадських консультацій, на початку 2017 р., буде представлено підсумковий документ, який відіграватиме стратегічну роль у формуванні посткризової політики соціального розвитку всіх країн-членів Євросоюзу. У представленому проекті «Європейська опора соціальних прав» запропоновані консолідовані принципи і розширення законодавчого регулювання «у сфері побудови ефективно функціонуючих і справедливих ринків праці та систем соціального забезпечення» в країнах ЄС за такими напрямками:

- рівні можливості та доступ до ринку праці;
- гідні умови праці;
- стійка система соціального захисту та доступ до високоякісних соціальних послуг.

Такий підхід цілком відповідає Декларації МОП «Про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації» (2008 р.) і підкреслює, що характерною рисою сучасної посткризової політики є орієнтація на посилення ринків праці, а також зміцнення принципів соціальної справедливості, солідарності, згуртованості та відповідальності, на яких і тримається Європейська соціальна модель.

Важливо відзначити, що в посткризових умовах завдання посилення соціальної справедливості безпосередньо кореспондується з концепцією справедливого («якісного») економічного зростання, який дає відчутне поліпшення соціальних умов і прискорює соціальний прогрес. На думку експертів МВФ, найважливішою метою державного регулювання в багатьох країнах сьогодні є трансформація високих темпів зростання економіки, підвищення якості життя людей, скорочення бідності та соціальної нерівності¹⁴³.

У цьому контексті, на наш погляд, сучасну політику ЄС, яка спрямована на посилення соціальної справедливості через якісне економічне зростання, доцільно формувати з урахуванням пропозицій, розроблених провідними міжнародними та європейськими інституціями, а також аналітичними структурами ЄС (табл.).

¹⁴² Launching a consultation on a European Pillar of Social Rights / COM(2016) 127 final. – European Commission, 8 March 2016. – 11 pp.

¹⁴³ Mlachila M., Tapsoba R., Tapsoba S. A Quest for Quality // Finance & Development. – June 2015. – Vol. 52. – No. 2. – P. 14.

¹⁴⁰ Дать социальной Европе будущее [Электронный ресурс]. – Европейская Федерация профсоюзов общественного обслуживания (ЕФПОО). – 09 июня 2009 г. – Доступ к ресурсу: <<http://www.epsu.org/node/6112>>

¹⁴¹ Занятость, рост и социальная справедливость / Доклад Генерального директора МОТ на 9-м Европейском региональном совещании. – Осло: МБТ, 2013. – 148 с.

Таблиця

**Пропоновані підходи державного регулювання,
спрямовані на посилення соціальної справедливості в Євросоюзі**

Джерело, рік видання	Пропоновані підходи державної політики	
	Сфера	Основні задачі та практичні заходи
Доповідь МОП «Нова ера соціальної справедливості» (2011 р.) ¹⁴⁴	Макроекономіка, Інвестиційна політика, Зайнятість, Ринки праці, Фіскальна політика	Досягти «ефективного зростання», поєднуючи позитивний ефект і діючи належним чином у разі компромісів між переліченими нижче завданнями з урахуванням конкретних національних і регіональних контекстів: <ul style="list-style-type: none"> • продумана макроекономічна політика; • більш високий рівень інвестицій і створення підних робочих місць за допомогою життєздатних підприємств в реальній економіці; • сприяння інклюзивним та справедливим рынкам праці, в тому числі міжнародним трудовим нормам; • підпорядкування фінансової системи потребам реальної економіки; • надання більш прогресивного характеру податково-бюджетній політиці.
Доповідь МОП «Зайнятість, зростання та соціальна справедливість» (2013 р.) ¹⁴⁵	Макроекономіка, Зайнятість, Соціальне партнерство, Система проф. навчання, Соціальний захист населення	Реалізація взаємодоповнюючих заходів державної політики, орієнтованих на сприяння економічному зростанню, створенню робочих місць, підвищенню продуктивності праці та зайнятості. Підвищення ефективності соціального діалогу та колективних переговорів, орієнтоване на сприяння створенню якісних робочих місць, у т. ч. щодо оплати та охорони праці. Сприяння працевлаштуванню молоді шляхом розвитку її професійних кваліфікацій і навичок. Реформування систем соціального забезпечення з метою розширення сфери їх охоплення, досягнення їх адекватності та стійкості
Доповідь Європейської Комісії «Створюючи більш справедливе суспільство – які підходи працюють?» (2016 р.) ¹⁴⁶	Система освіти, Зайнятість, Бюджетна сфера, Соціальне забезпечення	Реалізація трьох основних напрямів дій на рівні країн-учасниць ЄС: <ul style="list-style-type: none"> • підвищення доступності та якості освіти, враховуючи її вплив на потенційний рівень оплати праці найманих працівників; • створення підних робочих місць, встановлення гідної заробітної плати та оптимізація механізмів її формування; • удосконалення системи перерозподілу суспільних доходів, у т. ч. через механізм грошових трансфертів соціального призначення.
Доповідь Інституту Жака Делора «Новий старт для соціальної Європи» (2015 р.) ¹⁴⁷	Макроекономіка, Макрофінанси, Фіскальна політика, Інвестиційна політика, Зайнятість, Система освіти, Система проф. навчання, Соціальний захист населення	Збільшення обсягу інвестицій у людський капітал, систему захисту та підтримки дитинства, зайнятості молоді. Фінансування систем середньої та вищої освіти, систем професійного навчання та підвищення кваліфікації, програм «навчання впродовж усього життя». Підвищення мобільності робочої сили на внутрішньому ринку праці ЄС. Відновлення процесу соціально-економічної конвергенції в ЄС, запуск механізму протидії циклічним шокам. Оптимізація макрофінансової та фіскальної політики
Доповідь аналітичного центру «Друзі Європи» (м. Брюссель) «Європейський Соціальний Союз: 10 міцних горішків для розколювання» (2014 р.) ¹⁴⁸	Інвестиційна політика, Система освіти, Система державного управління, Державні соціальні стандарти, Соціальне партнерство, Механізми Економічного та валютного союзу (ЕВС)	Побудова Європейського Соціального Союзу, який у посткризовий час дозволить здійснити смислове переозначення інтеграційного проекту та перейти від сенсу «виживання» до сенсу «загальних соціальних цілей». Передбачувані заходи: <ul style="list-style-type: none"> • удосконалення управлінської архітектури та стабілізаційного механізму ЕВС; • покращання управління сферою соціального розвитку; • збільшення соціальних інвестицій; • пріоритетність інвестування в освіту; • посилення соціального діалогу; • підвищення ролі соціальних стандартів, у т. ч. мінімальної заробітної плати.

Проаналізувавши основні підходи, запропоновані як заходи державної політики, спрямованої на скорочення соціальної несправедливості в об'єднаній Європі, слід зазначити:

• *по-перше*, сфокусованість цих підходів на таких основних сферах, як зайнятість і розвиток ринків праці; соціальні інвестиції (перш за все в освіту та професійне навчання); соціальне партнерство. Саме ці сфери, згідно з консолідованою думкою експертів, можуть зіграти в посткризовий період найважливішу роль у просуванні ЄС до соціальної справедливості;

• *по-друге*, наявність низки ризиків і загроз, які можуть значно ускладнити таке просування, що пов'язані з посиленням тенденцій дезінтеграції та соціально-економічної дивергенції країн ЄС, неконтрольованої імміграції, триваючої деформації Європейської соціальної моделі, а також розширенням масштабів прекарізації європейського суспільства.

Враховуючи ці аспекти, політика зі зміцнення соціальної справедливості в єдиному просторі Євросоюзу повинна спиратися на модель якісного економічного зростання, мати комплексний характер, фокусуватися на сферах зайнятості, соціальних інвестицій і соціального діалогу, а також виробити необхідні механізми для запобігання та нейтралізації негативного впливу означених ризиків і загроз у розвитку ЄС.

¹⁴⁴ Новая эра социальной справедливости / Доклад Генерального директора МОТ на 100-й сессии Международной конференции труда. – Женева: МБТ, 2011. – 55 с.

¹⁴⁵ Занятость, рост и социальная справедливость / Доклад Генерального директора МОТ на 9-м Европейском региональном совещании. – Осло: МБТ, 2013. – 148 с.

¹⁴⁶ Creating More Equal Societies – What Works? Evidence Review. – European Commission, 2016. – 87 pp.

¹⁴⁷ A New Start for Social Europe / Ed. by D. Rinaldi. – Paris, Jacques Delors Institute, 2016. – 114 pp.

¹⁴⁸ Vandebroucke F. A European Social Union: 10 Tough Nuts to Crack / Report for “Friends of Europe” High-Level Group. – Brussels, Spring 2014. – 158 pp.

Гук А.П.,

канд. екон. наук, науковий співробітник
відділу соціально-економічних проблем праці

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОГО РІВНЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ БЮДЖЕТНОЇ ЕКОНОМІЇ¹⁴⁹

Проаналізовано питання, пов'язані з формуванням соціально-економічної політики держави у сфері соціальних стандартів та гарантій. Виявлено негативні тенденції в системі реформування такої соціальної гарантії як мінімальна оплата праці та обґрунтовано необхідність регулювання державних соціальних гарантій з точки зору забезпечення комплементарності економічної ефективності системи оплати праці для держави та задоволення соціальних потреб населення й підтримки соціальної справедливості в країні. Розроблено рекомендації з удосконалення системи формування мінімальної заробітної плати з урахуванням її впливу на трудові доходи й подолання бідності серед працюючих, створення робочих місць та конкурентоспроможність вітчизняних товаровиробників, що має забезпечити баланс інтересів соціальних партнерів.

Ключові слова: соціальна політика, державні соціальні гарантії, мінімальна заробітна плата, ринок праці, соціально-трудова відносина, соціальна справедливість.

Зміни в соціально-економічній ситуації у світі і зумовлені цим нові виклики вимагають теоретичного осмислення їх наслідків для розвитку соціальної сфери. У цих умовах особливої актуальності набувають способи і рівень задоволення соціальних потреб населення і відповідно, цілі та механізми соціальної політики. Життєздатна соціальна політика, відповідна соціально-економічним по-

требам розвитку країни, стає однією з найважливіших передумов успіхів її економічного розвитку. При всьому різноманітті підходів до вирішення соціальних проблем епоха глобалізації ставить перед країнами схожі завдання, незалежно від реалізованої в тій чи іншій країні моделі господарського механізму. Глобальні виклики й загрози посилюють взаємозалежність держав, вимагають їхніх спільних дій, спрямованих на вирішення соціальних та економічних проблем світового господарства. В результаті зростає вплив на формування національної соціальної політики, як глобальних соціальних ризиків, так і світових тенденцій у сфері організації і фінансування соціальної сфери. Останнім часом у світі накопичено багатий досвід у виробленні нових концептуальних підходів, моделей і законодавства в соціальній сфері, який необхідно використовувати в Україні.

Дослідженням питань, пов'язаних із формуванням соціально-економічної політики держави у сфері соціальних стандартів та гарантій займалось чимало науковців: В. Антонюк, В. Близнюк, М. Волгін, Г. Куліков, Е. Лібанова, Г. Монастирська, О. Максимчук, В. Новіков, О. Новікова, А. Колот, М. Шаповал та інші вчені. Проте окремі аспекти регулювання системи державних соціальних гарантій з точки зору підвищення їх соціальної ефективності недостатньо освітлені в науковій літературі. Зокрема, актуальним залишається питання встановлення розмірів мінімальної заробітної плати, що забезпечить комплементарність економічної ефективності системи оплати праці для держави та задоволення соціальних потреб населення й підтримку соціальної справедливості в країні.

Мета статті – розроблення методологічних основ та рекомендацій щодо вдосконалення соціально-економічної політики держави у сфері встановлення розмірів соціальних гарантій, зокрема мінімальної заробітної плати. Основним завданням реформування в цій сфері є сприяння ефективному економічному розвитку, забезпечення гідного рівня оплати праці, справедливої системи оподаткування доходів, протидія й ліквідація «тіньової» заробітної плати в умовах жорсткої бюджетної економії. Обґрунтування пропозицій щодо забезпечення ефективного розвитку та підвищення конкурентоспроможності національної економіки шляхом вдосконалення системи державних соціальних гарантій.

Традиційно соціальна політика пов'язується з державою в контексті її соціальних обов'язків і соціальних прав громадян, співвідношення соціальної відповідальності та економічної ефективності.

¹⁴⁹ Стаття підготована в рамках наукового проекту "Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплементарності" відповідно до результатів конкурсу наукових проектів в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи»

У розвинених країнах соціальна інфраструктура значна за масштабами, і на соціальні витрати припадає істотна частка суспільних витрат. Зміни в демографічній структурі населення і його ціннісних орієнтаціях, зрушення в соціально-трудовах відносинах, збільшення соціальних витрат і необхідність підвищення їх ефективності та результативності, розвиток нових технологій, насамперед, інформаційно-комунікаційних, наслідки глобалізації вимагають адекватних змін національної соціальної політики.

Довгострокова соціальна політика України має забезпечити послідовне підвищення рівня та якості життя населення на засадах соціальної справедливості, соціальної згуртованості, соціальної відповідальності держави та її підтримки самореалізації кожного громадянина.

Останнє означає, що для працездатних держава має створити умови для ефективної реалізації їхніх професійних чи підприємницьких навичок та відповідно – отримання гідних трудових доходів; для непрацездатних, а також соціально вразливих категорій громадян (багатодітних сімей, малозабезпечених та ін.) держава має гарантувати належний соціальний захист і підтримку. При цьому соціальна сфера досить вразлива – криза показала, що саме з соціальних статей, як правило, починається економія державних витрат.

У цій ситуації визначення рівня соціальних гарантій займає особливе місце і є необхідним з точки зору як соціальних (якість життя), так і економічних (продуктивність) міркувань.

Зростає розуміння, що людина є не тільки метою, а й ресурсом, й умовою соціально-економічного розвитку. Тенденції розвитку економіки, структурні зміни, що відбуваються в ній, підвищують значення якості робочої сили, роль працівника, вимагають від нього нових якостей, кваліфікації і навичок, звідси – необхідність іншого ставлення до задоволення його потреб. У сучасній економіці соціальна сфера, передусім формування обґрунтованих соціальних стандартів та визначення на їх основі розмірів основних соціальних гарантій, розглядається як необхідна умова ефективного економічного розвитку суспільства.

Державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами,

які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму¹⁵⁰. Основні державні соціальні стандарти та гарантії на 2015–2016 рр. представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Державні соціальні стандарти та гарантії, гривень

Показник	2015		2016		
	з січня	з вересня	з січня	з травня	з грудня
Прожитковий мінімум (ПМ) у розрахунку на місяць на одну особу	1176	1330	1330	1399	1496
для дітей віком до 6 років	1032	1167	1167	1228	1313
для дітей віком від 6 до 18 років	1286	1455	1455	1531	1637
для працездатних осіб	1218	1378	1378	1450	1550
для осіб, які втратили працездатність	949	1074	1074	1130	1208
Мінімальна заробітна плата (МЗП)	1218	1378	1378	1450	1550
% до ПМ для працездатних осіб	100	100	100	100	100
до середньомісячної заробітної плати	35,3	31,7	31,6	29,1	...
Мінімальна пенсія	949	1074	1074	1130	1208
% до ПМ для осіб, які втратили працездатність	100	100	100	100	100

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=141688

В Україні основною державною гарантією є законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати, що використовується як нижня межа винагороди за просту некваліфіковану роботу, без урахування доплат, надбавок, заохочувальних та компенсаційних виплат, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, а також погодинну норму праці (обсяг робіт)¹⁵¹. В Україні МЗП є нижньою межею вартості роботи, а її розмір не може бути нижче базового державного соціального стандарту – грошової величини прожиткового мінімуму для працездатної особи.

¹⁵⁰ Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 № 2017-III [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>

¹⁵¹ Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 №108/95-ВР [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр>

З теоретичної точки зору МЗП завжди розглядається як у контексті економічної (загальний попит, зайнятість, інфляція), так і соціальної (бідність, нерівність) політики. Саме з нею звичайно пов'язують низький рівень заробітної плати в нашій країні. Однак донині є країни, де такого поняття як «мінімальна заробітна плата» не існує. У семи державах-членах ЄС, однак, встановлено лише мінімальні галузеві заробітні плати, в тому числі в скандинавських країнах Данії, Фінляндії та Швеції, а також Кіпрі, Італії, Австрії. У Німеччині тільки з 2015 р. введено загальнонаціональну мінімальну заробітну плату. Порівняльний аналіз встановленої в різних країнах Європи мінімальної оплати праці, підготовлений станом на кінець липня 2016 року (рис. 1).

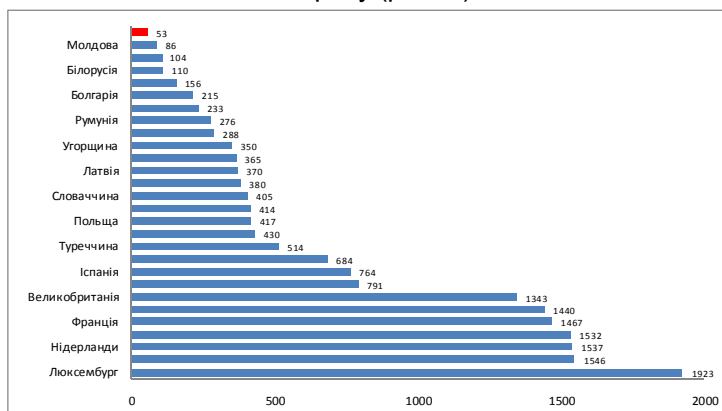

Рис. 1. Розмір мінімальної заробітної плати в країнах Європи на кінець липня 2016 р., євро

Джерело: дані Євростату [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_mw_cur&lang=en; розрахунки автора за даними Фінансового порталу Мінфін [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://index.minfin.com.ua/index/salary/>.

Рейтинг країн Європи за рівнем мінімальної заробітної плати демонструє, що найвищі соціальні гарантії пропонує своїм працівникам Люксембург, де розмір мінімальної оплати праці має бути не нижчим ніж 1923 євро на місяць. Лідерами рейтингу також є Ірландія, в якій мінімальна зарплата становить 1546 євро, Нідерланди (1537 євро), Бельгія (1532 євро) та Франція (1467 євро). Україна займає у цьому рейтингу останнє місце, поступаючись усім країнам Європи за розмірами мінімальної заробітної плати. Українська мінімальна зарплата у 2 рази менша, ніж у Росії та Білорусії; у 8 разів

нижча, ніж в Естонії, Польщі, Хорватії, Словаччині, Литві; у 25–35 разів менша, ніж у Великій Британії, Німеччині, Франції, Нідерландах, Люксембурзі. В Україні державна соціальна гарантія – мінімальна заробітна плата – майже втричі нижча межі абсолютної бідності, визначеної згідно зі ст. 1.3 «Методики комплексної оцінки бідності»¹⁵² за критерієм вартості добового споживання на рівні 5 доларів США відповідно до паритету купівельної спроможності. Для того щоб вважатися справедливою, заробітна плата повинна у будь-якому разі бути вищою, ніж поріг бідності в країні.

Справедливий рівень мінімальної заробітної плати не впливає тільки з його абсолютної величини, але важливим з точки зору справедливої винагороди за працю може бути відносний показник представлений за допомогою так званого індексу Кейтця, який вимірює мінімальну заробітну плату у відсотках від національної середньої заробітної плати (рис. 2).

В Україні індекс Кейтця за період 1998–2016 рр. максимального значення 43,5% досяг у 2000 р., а мінімального – у I півріччі 2016 р., зменшившись до 29,0 % та ілюструючи нехтування принципом соціальної справедливості щодо оплати праці в країні. Мінімальний рівень оплати праці, встановлений Європейським комітетом з соціальних прав, повинен становити не менше 60% середньої зарплати¹⁵³. Якщо він становить від 60 до 50%, то держави можуть довести, що така заробітна плата забезпечує відповідний рівень життя. Водночас якщо основна заробітна плата нижче половини середньої заробітної плати по країні, вона вважається несправедливою. В Україні соціальна справедливість мінімальної оплати праці не відповідає міжнародним стандартам ні за абсолютними, ні за відносними показниками, тому існує нагальна необхідність перегляду державної політики щодо визначення розмірів такої соціальної гарантії, як мінімальна оплата праці. Пропозиції щодо її реформування по-

¹⁵² Методика комплексної оцінки бідності, затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства фінансів України, Державної служби статистики України, Національної академії наук України від 08.10.2012 № 629/1105/1059/408/612 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>

¹⁵³ European Social Charter. Collected texts (7th edition) Updated [Електронний ресурс] / European Committee of Social Rights // 1st January 2015. – 500p. [P. 226]. – Доступний з: <http://www.coe.int/en/web/turin-european-social-charter/publications>. – P. 226.

винні враховувати, яким чином це вплине на макроекономічні індикатори країни, сприятиме створенню основ економічного зростання, підвищенню мотивації працівників до праці, розвитку внутрішнього ринку через зростання споживчого попиту населення.

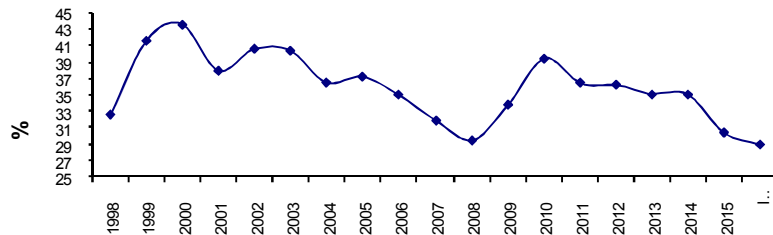

Рис. 2. Індекс Кейтця в Україні у 1998 – 2016 рр.

Джерело: розрахунки автора за даними Державної служби статистики України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Мінсоцполітики України підготувало та оприлюднило на своєму сайті проект закону України "Про внесення змін у деякі законодавчі акти України щодо мінімальних розмірів оплати праці"¹⁵⁴, яким пропонується змінити підходи до визначення мінімальної заробітної плати. У проекті Закону виключено тезу, що МЗП — це розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану роботу. За цим проектом Закону запропоновано включити в МЗП, крім тарифної (основної) частини, додаткову заробітну плату та інші заохочувальні й компенсаційні виплати (за винятком доплат за роботу в несприятливих умовах праці і підвищений ризик для здоров'я, за роботу в нічний та надурочний час, роз'їзний характер робіт, премій до святкових та ювілейних дат).

Такий підхід до визначення МЗП як певного базового рівня оплати праці, не пов'язаного з тарифними ставками, посадовими окладами, використовується у правовій практиці Франції, Португалії, Іспанії, Японії тощо. Водночас за результатами 103-ої сесії Міжнародної конференції праці, проведеної в 2014 р. Міжнародною організацією праці, оприлюднена доповідь «Системи мінімальної

заробітної плати»¹⁵⁵, де підкреслюється існування в різних країнах суттєвих відмінностей щодо визначення компонентів мінімального розміру оплати праці. Так, у законодавстві низки країн, наприклад у Чилі, Угорщини, Малайзії і колишньої Югославської Республіки Македонія, передбачено, що тільки основна заробітна плата враховується для визначення розміру МЗП. У деяких країнах при обчисленні МЗП законом виключаються певні елементи із заробітної плати, наприклад: надбавки, премії та інші заохочення у Вірменії; бонуси в Азербайджані; надбавки за змінну роботу, роботу в нічний час і за особливі умови праці (низькі або високі температури, підземні роботи, під впливом шкідливих речовин і т. д.) у Китаї; сімейні допомоги, доплати за стаж, бонуси, надбавки, 13-та заробітна плата та відшкодування витрат в Ізраїлі; премії та виплати за роботу в особливих кліматичних умовах і на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення у Киргизстані; надбавки і заохочувальні виплати або компенсації у Молдові; надбавки до заробітної плати за роботу в святковий день або в нічний час, надбавки за важкі умови праці у Словаччині.

Низка національних законів не вказує елементи оплати праці, які становлять мінімальну заробітну плату, а серед тих, які містять вказівки щодо цього питання, важко виявити загальні тенденції через істотні відмінності з таких питань: включення основної заробітної плати тільки або, навпаки, включення всіх або частини бонусів, чайових, комісій, надбавок та інших додаткових виплат; обліку тільки грошової заробітної плати або також грошової вартості натуральних пільг тощо.

В умовах економічної нестабільності, зростання бідності і падіння платоспроможного попиту населення зміни, запропоновані Міністерством соціальної політики України щодо визначення мінімальних розмірів оплати праці, можуть призвести до неоднозначних наслідків. Зростання рівня МЗП дозволить державі, з одного боку, наблизити його до величини фактичного прожиткового мінімуму для працездатної особи, а також поліпшити співвідношення МЗП та середньої заробітної плати, забезпечивши його на рівні не менше ніж 50–60%. З іншого – дозволить розширити базу оподаткування і

¹⁵⁴ Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо мінімальних розмірів оплати праці» [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/-publish/article?art_id=177233&cat_id=102036

¹⁵⁵ Minimum wage systems. General Survey of the International Labour Conference, 103rd Session [Електронний ресурс]/ International Labour Office, Geneva, Switzerland, 2014. – P. 20–21. – Доступний з: http://www.ilo.org/wcmsp5/-groups/public/-ed_norm/relconf/documents/meetingdocument/wcms_235287.pdf

уникнути значного підвищення розмірів дефіциту у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.

В результаті включення в МЗП, крім тарифної (основної) частини, додаткової заробітної плати та інших заохочувальних й компенсаційних виплат роботодавці в кризових умовах не зможуть підтримувати стабільну зайнятість за рахунок коригування розміру заробітних плат шляхом зменшення їх надтарифної частини, передусім стимулюючих виплат (премій, надбавок, доплат), як це робили раніше, а будуть змушені звільняти працівників та більш широко застосовувати різні форми нестандартної зайнятості. На українському ринку праці заробітна плата виконувала функцію «буфера», адже саме гнучкість ціни праці гарантувала стабільність зайнятості населення і стримувала зростання безробіття.

Крім того, конкурентоспроможність продукції, виробленої на вітчизняних підприємствах, забезпечувалась саме завдяки низькому рівню заробітної плати. Збільшення ж витрат на оплату праці в результаті зростання зарплати стає одним із додаткових перешкод розвитку та легалізації вітчизняного бізнесу. Підприємства з високою питомою вагою малокваліфікованої і, отже, низькооплачуваної праці, в першу чергу підприємства малого бізнесу, можуть бути витіснені з ринку.

Працівники також зазнають втрат від штучного збільшення МЗП, адже включення, крім тарифної частини, й інших складових заробітної плати її розмір збільшиться номінально, розмір реальних доходів при цьому не зросте. Такий шлях реформування МЗП призведе до посилення бідності серед працюючого населення, послаблення купівельної спроможності та рівня життя населення. Це, у свою чергу, створить базу для розширення складу соціально вразливих категорій громадян, що потребуватимуть державної підтримки та витрат додаткових коштів у вигляді субсидій та соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення. Номінальне підвищення МЗП без її реального зростання для розширення бази оподаткування і формального наближення до стандартів ЄС не буде сприяти зменшенню бідності та нерівності у суспільстві та економічному зростанню країни.

Неоднозначний вплив від підвищення МЗП породжує й так званий «ефект перенесення» (spillover effect), що виражається у зростанні заробітків груп працівників із заробітною платою, близькою до нової мінімальної заробітної плати. Коефіцієнт еластичності заробітної плати щодо мінімальної заробітної плати в середньому

становить 0,8. Ця еластичність менша для більш високих груп заробітної плати, а для працівників, які отримують від 1,5 до двох мінімальних розмірів оплати праці, становить 0,15¹⁵⁶.

«Ефект перенесення» присутній при будь-якому підвищенні мінімальної заробітної плати, а його конкретна величина може бути різною. В розвинених та перехідних країнах одним із головних факторів, від якого вона залежить, є співвідношення сил між основними соціальними партнерами. У континентальних країнах Західної Європи з сильним профспілковим рухом «ефект перенесення» проявляється особливо виразно. Водночас у США, де домінує ліберальна модель трудових відносин, він виражений значно слабше. Тут підвищення МЗП призводить до зростання оплати праці лише двох наступних (за одержувачами МЗП) децильних груп працівників, тоді як у європейських країнах – трьох¹⁵⁷. Негативний вплив від збільшення МЗП також пов'язаний з тим, що її підвищення найчастіше веде до загального зростання оплати праці, яке у свою чергу спричиняє появу інфляційних очікувань.

Питання про те, яким повинен бути конкретний рівень МЗП, у всіх країнах є політично гострим. З одного боку, активне підвищення мінімальної оплати праці розглядається як засіб розв'язання багатьох соціальних проблем. Однак будь-яке жорстке адміністративне втручання у дії економічних агентів породжує цілий спектр наслідків, багато з яких можуть негативно вплинути на соціально-економічний розвиток держави. Політика різкого підвищення МЗП протягом короткого періоду часу може призвести до стагнації і навіть скорочення зайнятості. У несприятливому становищі опиняються соціально вразливі категорії населення, тобто молодь, жінки, низькокваліфіковані працівники, саме той прошарок населення, на захист якого покликане законодавство про мінімальну оплату праці. Наслідки стрибкоподібного підвищення МЗП в першу чергу відчують на собі підприємства з високою часткою витрат на робочу силу та широким застосуванням праці невисокої кваліфікації, тобто малий бізнес, а також підприємства сільського господарства, легкої

¹⁵⁶ Dittrich M.; Knabe A.; Leipold K. Spillover effects of minimum wages: Theory and experimental evidence: Theory and experimental evidence [Електронний ресурс]. – CESifo Working Paper: Category 4: Labour Markets. – 2011. – №. 3576. – P. 1–2. – Доступний з: <https://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/52459/1/668692693.pdf>

¹⁵⁷ Neumark D., Schweitzer M., Wascher W. The Effects of Minimum Wages Through the Wage Distribution: NBER Working Paper, 2000. – № 7519.

промисловості, торгівлі та особистих послуг. Об'єктивний аналіз наслідків різкого підвищення МЗП дозволяє прийти до висновку, що його результати можуть бути зворотними щодо заявлених цілей.

З іншого боку, більш обережний підхід до перегляду розміру МЗП з одночасним аналізом довгострокових наслідків цього рішення, в тому числі з точки зору підвищення життєвого рівня найбільш знедолених верств населення, часто сприймається як відстоювання інтересів великого бізнесу. Мінімальна заробітна плата є важливим інститутом ринку праці, який поєднує в собі як економічні, так і соціальні функції.

Поспішне і безсистемне, а тому неефективне прийняття рішень у сфері оплати праці лише загальмує подальше розв'язання соціальних проблем. Наявність таких чутливих для країни ризиків вимагає обговорення доцільності включення в МЗП додаткових складових заробітної плати. Надзвичайно важлива роль тут належить соціальним партнерам — уряду, бізнесу і профспілкам, які повинні визначитися щодо переліку критично необхідних складових МЗП. З урахуванням наявної ситуації в країні тристоронні партнери повинні прагнути обмежити складові МЗП до критично необхідних, беручи до уваги її роль у подоланні бідності та збереженні купівельної спроможності працівників, тобто для підвищення економічної ефективності та соціальної справедливості.

Слід відзначити також існування певних макроекономічних диспропорцій: темпи падіння валового внутрішнього продукту в Україні приблизно втричі вищі, ніж зменшення зайнятості в офіційній економіці. Однією з причин невідповідності між темпами падіння виробництва і скороченням зайнятості називають утримування на низькому рівні заробітної плати¹⁵⁸, нижньою межею для нарахування якої є законодавчо встановлена соціальна гарантія у вигляді мінімальної заробітної плати. Таким чином, існує взаємовплив між рівнем соціальних гарантій та забезпеченням ефективного економічного розвитку економіки.

Одним із можливих форматів проведення сучасної соціальної політики в зазначеному напрямі, на думку українських економістів, є поетапний перехід у державному управлінні до політики соціальної

якості. На сьогодні Україна має досить мале макроекономічне «вікно можливостей» для формування суспільства, яке функціонує на основі принципу «соціальної якості». Необхідне відповідне макроекономічне підґрунтя має базуватися на високому рівні продуктивності праці та структурних пропорціях економіки, притаманних розвиненим країнам¹⁵⁹.

Крім того, як зазначають вітчизняні науковці, соціальна політика щодо реформування заробітної плати повинна включати перерозподіл – перенесення до фондів заробітних плат частини коштів, до тепер акумульованих у державному бюджеті і позабюджетних фондах для надання можливості населенню безпосередньо оплачувати окремі соціально значущі послуги. При цьому зростання фонду оплати праці має бути збалансоване зниженням податкового навантаження на роботодавців. Такий «розмін» податків на зростання зарплат може забезпечити суттєве підвищення останніх, не маючи негативного впливу на макроекономічні показники і не потребуючи значних фінансових ресурсів. Інфляції при цьому варіанті можна буде уникнути, по-перше, за рахунок поступовості і контролювання цього процесу, а по-друге, завдяки зменшенню державних видатків, що спрямовувались на вирішення соціальних проблем (зменшення бюджетних розходів)¹⁶⁰. Отже, реальне підвищення рівня мінімальної оплати праці, а відповідно й зростання рівня заробітної плати в країні, дасть можливість скоротити виплати державних соціальних гарантій у вигляді соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та допомоги для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг.

Таким чином, основні напрями щодо вдосконалення соціально-економічної політики держави у сфері встановлення розмірів соціальних гарантій, зокрема мінімальної оплати праці мають бути сконцентровані на виконанні таких **основних заходів**:

¹⁵⁹ Бурлай Т.В. Політика соціальної якості в контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС // Економіка і прогнозування. – 2015. – № 4. – С. 90.

¹⁶⁰ Монастирська Г.В. Проблеми регулювання оплати праці у посткризовій економіці // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 38–39.

¹⁵⁸ Лавриненко Л.М. Деформалізація правил на українському ринку праці // Економічні науки: збірник наукових праць / відп. ред. Герасимчук З.В.; Луцький національний технічний університет. – Випуск 9 (33). – Ч. 2. — Луцьк, 2012. – С. 240. – Серія «Облік і фінанси».

– деполітизація прийняття рішень щодо мінімальних розмірів оплати праці: підвищення розміру, строків перегляду МЗП та визначення її складових;

– врівноваження диспропорції між вартістю життя і фактичною ціною праці. Оновлення методики розрахунку розміру такого соціального стандарту як прожитковий мінімум дозволить вдосконалити механізм формування основних соціальних гарантій, зокрема мінімальної оплати праці, яка залишається тільки технічним нормативом для розрахунку зарплати;

– подолання бідності серед працюючих. В Україні, як і в усьому світі, низький рівень оплати праці, наявність працюючих бідних загострює питання соціальної несправедливості та загрожує соціальній стабільності в державі, демотивує зайнятих підвищувати продуктивність праці;

– вирівнювання економічного потенціалу різних видів економічної діяльності та регіонів країни, що дозволить забезпечити зменшення рівня диференціації в оплаті праці працівників у різних секторах економіки;

– ефективна організація трудових відносин з використанням нестандартних форм зайнятості, що сприятиме зростанню продуктивності праці та створить базу для поетапного підвищення МЗП і забезпечення гідного рівня оплати праці;

– методологічне обґрунтування рівня диференціації оплати праці певних професійно-кваліфікаційних груп зайнятих. Це стосується передусім працівників бюджетної сфери, де низька оплата праці (розмір якої визначається згідно з Єдиною тарифною сіткою, перший розряд якої «прив'язаний» до мінімальної заробітної плати) зумовлює вимивання перспективних кваліфікованих працівників та незадовільну якість послуг, що надаються у державному секторі;

– реформування бюджетного сектора. Оскільки при різкому підвищенні МЗП найсильніший «ефект перенесення», оскільки більшість одержувачів мінімальної заробітної плати зосереджені в бюджетних галузях, остільки підвищення заробітної плати має здійснюватися паралельно з реформою бюджетного сектора, однією з головних складових якої слід було б вважати оптимізацію чисельності працівників бюджетного сектора.

Збільшення мінімальної оплати праці має відбуватися зважено та поетапно, ґрунтуючись на розумінні можливостей і обмежень цього інструменту, аналізі ймовірних ризиків переглядів МЗП для економіки, ринку праці, соціальної сфери і державних фінансів. Ро-

зширення бази оподаткування за рахунок штучного підвищення МЗП буде мати короткочасний ефект, без реального економічного зростання ризик подальшої тінізації економіки, збільшення бідності серед працюючих і зростання бюджетного дефіциту лишатиметься актуальним і надалі.

Соціальна нерівність і бідність навіть серед тих, хто має роботу, зростає неухильно. Зокрема, криза наприкінці 2000-х років та проведення антитерористичної операції на Сході України суттєво загострили ці проблеми. Існуюча мінімальна заробітна плата в Україні значно нижче фактичного прожиткового мінімуму і, таким чином, є недостатньою для запобігання бідності серед працюючих. Таким чином, основне соціальне право на справедливу і гідну оплату праці – як це передбачено в Європейській соціальній хартії – масово порушується в Україні. Шляхом поступового підвищення національної мінімальної заробітної плати, наприклад, до 60% національної середньої заробітної плати, можливо зробити важливий внесок у скорочення бідності і нерівності. Збільшення заробітної плати, що супроводжуватиме зважене та поетапне зростання МЗП, стимулюватиме підвищення попиту і тим самим створюватиме нові можливості для зростання зайнятості за умови стабільного економічного розвитку країни. Політика мінімальної заробітної плати буде ефективним соціальним проектом, якщо ґрунтуватиметься на ідеях політики соціальної якості, і тим самим допоможе повернути довіру людей до державної політики в соціальній сфері.

Проблема бідності, так само як і багато інших соціальних проблем, більш ефективно вирішується прискоренням темпів економічного розвитку і здійсненням структурних перетворень, насамперед, створенням високоефективних робочих місць з гідною оплатою праці. Тому надзвичайно важливо, щоб окремі аспекти соціально-економічної політики, в тому числі регулювання мінімальної оплати праці, не входили в суперечність з основними цілями розвитку країни. Тільки зважений підхід до вибору пріоритетних цілей, «пов'язування» і комплементарність всіх складових економічної та соціальної політики може стати ефективним інструментом вирішення складних проблем розвитку країни.

Пищуліна О.М.,

*канд. соц. наук, ст. наук. співр.,
провідний експерт*

*Український центр економічних
і політичних досліджень ім. О.Разумкова*

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА – НОВІ ФОРМИ, НОВЕ РОЗУМІННЯ, НОВА ЯКІСТЬ

Розглянуті питання, що пов'язані зі зміною парадигми сучасної соціальної політики ЄС, зокрема розробку нової концепції європейської соціальної політики – політики соціальної якості.

Ключові слова: соціальна якість, соціальний захист, соціальна політика, соціальна держава

Сьогодні соціальна сфера в Україні переживає кризу. Про це свідчить той факт, що в країні сформована модель, яка не забезпечує рішення завдань суспільного прогресу, а навпаки, породжує різноманітні ризики¹⁶¹. У цій моделі, зокрема, відсутні механізми перерозподілу суспільних ресурсів або корпоративного накопичення. Вона не лише робить неможливим формування сильного середнього класу, а й стала гальмом як для економіки і соціальної сфери, так і для розвитку України як держави.

Причинами і одночасно наслідками такого стану справ у країні є, по-перше, відсутність ціннісно-ідеологічної платформи розвитку, відповідно до якої розробляються соціально-економічні, політичні, освітні, культурні та інші державні стратегії. По-друге, в умовах невизначеності і орієнтації на швидкий прибуток використання довгострокової моделі стало збитковим.

Існуючий інституціональний каркас дає дуже вузький спектр реальних можливостей для здійснення ефективних соціальних змін. Тому для країни не просто потрібні, а критично і життєво важливими є кардинальні зміни державних підходів до економічної і соціальної політики. Для цього досвід нової соціальної політики, яка проводиться в країнах ЄС, становить для нас особливий інтерес.

¹⁶¹ *Геец В.М., Гриценко А.А.* Выход из кризиса (Размышления над актуальным в связи с прочитанным) // Экономика Украины. – 2013. – № 6 (616). – С. 4–19.

Слід визнати, що соціальна сфера перебуває у кризі не лише в Україні. На думку багатьох експертів, криза соціальної держави в першу чергу торкається розвинених країн, і ця криза має більш глибокий прояв в Європі, тобто там, де держави мають більш високі соціальні зобов'язання. Проявом кризи сучасного суспільного устрою є прискорені процеси «демонтажу соціальної держави», коли практично в усіх розвинених країнах відбуваються трансформаційні процеси низки базових соціальних, культурних і політичних основ, зменшення зони відповідальності держави і згортання соціальних гарантій¹⁶².

На думку дослідників, певні «погіршення у сфері соціального захисту» були викликані зміною політичних цілей, коли відбулося «звуження» і «розмивання» цілей¹⁶³, що позначилося на соціально-економічному статусі населення. Головними причинами кризи і демонтажу соціальної держави називають перехід від індустріального до постіндустріального типу суспільства (тобто перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, в якому домінуючим виробничим ресурсом стають інформація і знання). Ця криза має прояв передусім у перерозподілі багатства сучасного суспільства на користь власників постіндустріальних фірм; скорочення темпів створення нових робочих місць; зростання масового безробіття і його тривалий характер; комерціалізація і зниження якості освіти; згортання системи соціального забезпечення; ускладнення доступу до системи охорони здоров'я для бідних прошарків.

Зміни, що відбуваються, призводять до зростання поляризації населення, соціального демпінгу, збільшення диференціації в доходах, руйнування соціального консенсусу, здатності економіки зберігати стабільність. Мобільність робочої сили, переміщення підприємств в регіони з найбільш дешевою її вартістю має наслідком втрату робочих місць і зростання безробіття. Соціальну напруженість посилюють міграційні потоки із соціально нестабільних

¹⁶² *Пищуліна О.* Майбутнє соціальної держави: в пошуках нової моделі // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. КНЕУ. – 2011. – №1. – С.14–20.

¹⁶³ *Григорьева Н.С.* «Активное гражданство»: стратегия и механизм современной европейской социальной политики. – Информационно-аналитический портал «Socpolitika.ru» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document5591.shtml

і бідних країн. Прозорість меж і свобода пересування створюють підґрунтя для зростання міжнародної злочинності, наркотрафіку тощо.

З метою пом'якшення наслідків кризи для населення уряди країн ЄС вимушені асигнувати значні кошти на соціальні потреби, витрати на які сягали близько 40% ВВП. Як наслідок, при реформуванні соціальної сфери основною проблемою став фінансовий бік питання. Це зумовило скорочення суспільних соціальних витрат, у тому числі скорочення соціальних бюджетів, заморожування заробітних плат, підвищення пенсійного віку тощо. Але при цьому було визнано, що скорочення рівня соціальних витрат призводить до соціальної напруженості і небезпечних політичних наслідків.

У зв'язку з цим було поставлено під сумнів ефективність практично всієї системи соціального регулювання, яка склалася в країнах ЄС. На думку деяких дослідників, політика демонтажу соціальної держави буде покладена в основу економічного і політичного процесу найближчих десятиліть¹⁶⁴. Стає абсолютно очевидним, що подібна трансформація вимагає фундаментальних змін, і не лише принципів фінансування, а передусім організації суспільних секторів. Тобто мова наразі йде про принципову інституціональну трансформацію.

У цьому контексті актуальним стає питання про зміну парадигми всієї сучасної соціальної політики. Саме розробка нового концепту сучасної європейської соціальної політики стала стратегічним напрямом багатьох дослідників, які почали пропонувати політикам різні варіанти вирішення цієї проблеми. Серед європейських дослідників соціальної політики активно формується точка зору про необхідність широкої соціальної реформи і кваліфікованої оцінки того, що відбувається для прогнозування варіантів майбутнього розвитку. По суті сьогодні постає питання про формування нової філософії соціальної держави.

Інститути Європейського Союзу почали активне формування основ нової соціальної моделі з урахуванням трансформації світу, що глобалізується, і нового ступеня європейської інтеграції ще з сере-

дини 90-х років XX століття. Нові економічні норми вимагали того, щоб держава підтримувала конкурентоспроможність і мова йшла про те, щоб пристосувати систему соціального захисту до політики пропозиції, а не попиту. Реформи передбачали, з одного боку, зміну пріоритетів системи соціального захисту у напрямі зайнятості при скороченні соціальних витрат і соціального навантаження на фонд заробітної плати, а з іншого – розвиток мотивації до повернення на ринок праці. Ці підходи знайшли своє відображення у новій стратегії «Європа 2020: стратегія розумного, сталого і всеосяжного зростання»¹⁶⁵.

Відповідно до європейської стратегії повна зайнятість більше не є прямою метою макроекономічної політики, хоча на порядку денному стоїть завдання її максимального підвищення. Цілі стратегії – розвиток економіки, що базується на знаннях і інноваціях, сприяння підвищенню рівня зайнятості населення, досягнення соціальної і територіальної згоди. Створення нових робочих місць передбачається здійснювати не стільки за рахунок державних витрат, скільки за рахунок приватних інвестицій. У цьому контексті скорочення соціальних витрат стає пріоритетним заданням для більшості європейських держав.

Соціальну модель Європи часто критикують за те, що перерозподіл суспільних благ шкодить економічній конкурентоспроможності Євросоюзу. Внаслідок цього низка засадничих документів Євросоюзу, такі як Лісабонська Стратегія, «Європа – 2020» та ін., звертають увагу на модернізацію соціальних систем країн ЄС. Проте метою цих документів є не зміна базових принципів, а пошук найбільш ефективних шляхів реалізації основних елементів Європейської Соціальної Моделі.

Слід підкреслити, що європейська соціальна модель часто розглядається як опозиційна американській моделі (це англосаксонські країни – США, Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія) або японській моделі (країни південно-східної Азії), які мають за мету розвиток. Соціальна модель, що притаманна для США, відрізняється тим, що в ній унаслідок історичних традицій і національної психології, що склалася, потреба в державному регулюванні життя

¹⁶⁴ Четверикова О. «И это будет продолжаться долго»: теракты и демонтаж социального государства в Европе идут параллельно // Политическое обозрение 27.07.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://politobzor.net/show-101038-terakty-i-demontazh-socialnogo-gosudarstva-v-evrope-idut-parallelno-i.html>

¹⁶⁵ *Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%2007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>

суспільства набагато менш виражена. Акцент робиться на індивідуальну свободу і приватну ініціативу. Зокрема, у сфері законодавства на перше місце ставляться громадянські свободи, а не соціальні права. Таким чином, в американській соціальній моделі солідарність має характер добродійності і не закріплюється юридично.

На відміну від американської моделі японська соціальна модель визначає активне втручання держави в приватний бізнес з метою створення загальних сприятливих умов для економічного зростання. Тут в наявності пріоритет економічного мотиву, вирішення соціальних питань є вторинним.

Європейська ж модель характеризується розширенням соціальним захистом і рішенням соціальних конфліктів шляхом консенсусних і демократичних заходів. Як універсальний показник відмінностей трьох соціальних моделей наводять дані стосовно питомої ваги соціальних витрат у ВВП: Європа – до 27%, Японія – 17%, США – 15%.

Наразі постає питання щодо нового соціального порядку денного для Євросоюзу і формування нової філософії соціальної держави, яка повинна дати відповідь на питання щодо базових принципів забезпечення соціального захисту, у тому числі про те, чи буде передбачувана модель спрямована на досягнення високоякісного рівня життя або зупиниться на принципах, які забезпечують тільки мінімальний рівень соціальний захисту.

Паралельно йде дискусія і про роль держави. Хоча ідея про соціальну місію держави в цілому не ставиться під сумнів, дискусії точаться щодо необхідності зміни ролі держави в питаннях регулювання систем інституційних взаємодій, а також про необхідність істотного збільшення компетенції держави і ефективного менеджменту на всіх рівнях реалізації соціальної політики. В цьому разі обговорюється можливість поєднання ідеологем «соціальної держави» і «соціального менеджменту» в практиці соціального забезпечення і захисту.

Проте у будь-якому разі соціальна держава передбачає наявність сильної держави, здатної нести відповідальність за розвиток людських ресурсів, а також наявність інститутів громадянського суспільства, здатних поставити державу під свій контроль.

Розробка нового концепту сучасної європейської соціальної політики стала стратегічним напрямом досліджень, що пропонують різні варіанти досягнення сталого розвитку сучасного суспіль-

ства. Таким чином, соціальна реформа покликана забезпечити системну стабілізацію соціуму шляхом нових можливостей реалізації більш якісної соціальної підтримки населення.

Результатом тривалих пошуків і дискусій стосовно нового розуміння соціальної політики, яка гармоніювала б із принципами Європейської моделі розвитку¹⁶⁶, стала концепція «соціальної якості»¹⁶⁷. Ця концепція розроблялася з метою її використання винятково з прикладною ціллю, передусім для проведення політичних реформ, метою яких є поліпшення якості життя громадян ЄС. При цьому теоретичне обґрунтування цієї концепції представлено доки ще слабо¹⁶⁸.

Відповідно до концепції соціальної якості соціальна політика стає рівною за своїм значенням економічній політиці, що означає принципово нове розуміння суспільних і соціальних відносин¹⁶⁹. Фактично, концепція «соціальної якості» прийнята сьогодні ЄС як ключова для розуміння соціальної політики. Цю концепцію європейські політики активно використовують для визначення напрямку європейського розвитку¹⁷⁰. За визначенням У. Бека¹⁷¹, соціальна якість – це «такий стан, коли громадяни мають можливість брати участь у соціальному й економічному житті суспільства з метою збільшення свого добробуту і власних можливостей. Вона визначає контури простору, в якому люди мають можливість брати участь в економічній, соціальній, духовній та інших сферах життя суспільства в умовах, що сприяють підвищенню їхнього рівня добробуту і повнішому розкриттю потенціалу особистості».

¹⁶⁶ *The European Social Model*. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.etuc.org/european-social-model>

¹⁶⁷ *European Commission Social Policy Agenda*. – Brussels: DG Employment and Social Affairs, 2000. – 30 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/social-policy-agenda>

¹⁶⁸ Бобков В.Н. О социальном измерении нового этапа развития // Экономист. – 2013. – № 5.

¹⁶⁹ *Abbott P., Wallace C. Social Quality. A Way to Measure the Quality of Society*. Social Indicators Research, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3384781/>

¹⁷⁰ *The International Association on Social Quality*. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socialquality.org/>

¹⁷¹ *Beck W. Social Quality: A Vision for Europe*, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socialquality.org/publications/books/>

Концепція соціальної якості має інтегральний характер оскільки припускає використання широких мультидисциплінарних підходів і охоплює всю державну політику – економічну, культурну, соціальну тощо. Таким чином, концепція, на думку її розробників, має достатній потенціал, щоб зробити соціальну політику ефективнішою. Досягнення гідного рівня соціальної якості вимагає виконання таких базових умов¹⁷²:

1. *Соціально-економічна безпека*. Це передусім захист від деформації ринку і доступ до соціально-економічного захисту (наприклад, рівень соціального відчуження в таких інститутах, як ринок праці, має бути мінімізований), відмова від комерціалізації деяких послуг, необхідних для гідного соціального життя, таких як освіта і медичне обслуговування.

2. *Соціальна згуртованість і справедливість*. Люди повинні мати можливість існувати в суспільстві, налаштованому на соціальне партнерство. Справедливість розглядається не як рівність доходів, а як рівність з точки зору закону і з точки зору політичних, економічних і соціальних прав.

3. *Соціальна включеність*. Здатність людей існувати у співтоваристві або суспільстві, що характеризується соціальною згуртованістю (почуття солідарності, норми, що розділяються, і цінності), можливість активності кожного і досягнення особистої самореалізації за допомогою колективної участі.

4. *Активне громадянство*. Абсолютно нове поняття, котре передбачає новий перелік прав і обов'язків, заснованих на концепції працюючої людини як активного громадянина. Розширення прав і можливостей означає можливість громадян контролювати своє власне життя і користуватися усіма її можливостями, тобто збільшення діапазону можливого вибору людини. Це передусім реалізація індивідуального особового потенціалу (знань, навичок, досвіду тощо). Активному громадянинуві надається більше автономії і вибору, але натомість мається на увазі, що він стає більш гнучким, мобільним, відповідальним за самого себе.

Слід додати, що як на національному, так і на міжнародних рівнях, спостерігається певне зростання зацікавленості до

нового розуміння соціальної політики. Наразі в Європейському Союзі поширюється потужний науковий рух, який розвиває концепцію соціальної якості, зокрема створено Європейський Фонд з питань Соціальної Якості, який публікує щорічні аналітичні звіти. Широко ідею соціальної якості на практиці наразі застосовують Нідерланди, зокрема Міністерство охорони здоров'я, соціального забезпечення і спорту закріпило цю ідею як керівний принцип своєї роботи¹⁷³. Уряди Великої Британії та Ірландії взяли на себе зобов'язання вирішити завдання зі зменшення рівня бідності. Євростатом здійснюється моніторинг урядових зобов'язань з питань бідності¹⁷⁴. У межах «Європейської Стратегії 2020» розроблені індикатори ЄС із соціальної виключеності¹⁷⁵, зросли вимоги до влади відносно національних і міжнародних стандартів з мінімального доходу¹⁷⁶.

Застосування теорії соціальної якості, на думку розробників, може сприяти більш ефективному і демократичному здійсненню державного управління. Це спонукає до радикальної зміни стилю політичного управління і здійснення діалогу між громадянами і державою. У цьому контексті також ідеться про активізацію громадянського суспільства в рішенні соціальних проблем, що пов'язано з просуванням ідеї соціально-активного суспільства і активного громадянства як у сфері ринку праці, так і у сфері соціальної політики.

¹⁷³ Губайдуллина Н.К. Европейская теория социального качества и теория качества жизни // Вестник экономики, права и социологии. – 2014. – № 1. – С. 144–148. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestnykeps.ru/0114/31.pdf>

¹⁷⁴ Измерение бедности и социальной интеграции в ЕС: достижения и дальнейшие улучшения Европейская экономическая комиссия ООН, 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.15/2013/WP25_Eurostat_D_Rus_Final.pdf

¹⁷⁵ *Europe 2020 indicators – poverty and social exclusion*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_indicators_-_poverty_and_social_exclusion

¹⁷⁶ *Minimum Income Schemes in Europe*. A study of national policies. European Social Policy Network 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1025&langId=en&newsId=1416&moreDocuments=yes&tableName=news>

¹⁷² Maesen L., Walker A., Keizer M. European Network Indicators of Social Quality “Social Quality” The Final Report/ European Foundation on Social Quality. 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socialquality.org/wp-content/uploads/2014/10/FinalReportENIQ.pdf>.

Устименко В. А.,

*д-р юрид. наук, професор, Заслужений юрист України,
чл.-кор. Національної академії правових наук України,
Інститут економіко-правових досліджень НАН України
директор*

Джабраїлов Р. А.,

*д-р юрид. наук, доцент,
Інститут економіко-правових досліджень НАН України
заст. завідділу проблем модернізації
господарського права та законодавства*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З РЕКОНСТРУКЦІЇ ЕКОНОМІКИ¹⁷⁷

Висвітлено особливості правового забезпечення функціонування економіки України у сучасний період її розвитку. Встановлено, що заходи з реконструкції економіки України мають враховувати сучасні вимоги, які висувуються правовим режимом особливого періоду. Наголошено на необхідності створення економіко-правових передумов для формування та розвитку економіки України інноваційного типу.

Ключові слова: економіка України, реконструкція, правове забезпечення, особливий період.

У довідкових джерелах **реконструкція** визначається як корінна реорганізація, поліпшення чого-небудь, перебудова за новими принципами¹⁷⁸. Водночас реконструкція такого елемента державної системи, як економіка, потребує вжиття заходів, спрямованих на відновлення власної ідентичності України, врахування особливостей та переваг її геополітичного стану, ролі у світогосподарських відносинах.

Коли йдеться про економіку держави, то така реконструкція можлива за умови зміни засад державної економічної політики. На

сьогодні Україна опинилася у складних та неординарних соціально-економічних умовах, які слід взяти до уваги у процесі обґрунтування можливих шляхів вирішення завдання з реконструкції економіки країни.

Загалом, питання підвищення якості державного управління економікою із урахуванням визнаних європейським співтовариством принципів постійно перебувають у полі зору як науковців, так і практиків. Слід відзначити вагомий внесок у розробку цього напрямку досліджень визнаних фахівців у галузі економіки та права. Зокрема, на необхідності врахування під час реформування економіки України принципів економічної доцільності та соціальної справедливості зауважують В. Геєць, А. Гриценко та Е. Лібанова¹⁷⁹. Додатково у наукових працях В. Мамутова та М. Чумаченка наводяться відповідні засади збалансування державного регулювання та ринкової саморегуляції в економічній сфері¹⁸⁰. Водночас напрацювання згаданих та інших науковців слід визнати основою для здійснення подальших наукових пошуків вирішення нових проблем, з якими не доводилося стикатися у більш ранні періоди розвитку України. Зокрема, у числі таких на перший план слід винести формування сучасного правового поля, здатного забезпечити широкомасштабне реформування економіки України, її прискорену реконструкцію в умовах ресурсних, часових та інших обмежень.

Отже, **метою цієї статті** виступає визначення пріоритетних напрямів здійснення державної політики з реконструкції економіки з урахуванням особливих умов її функціонування.

Насамперед, особливої актуальності набуває питання щодо того, яким чином має забезпечуватися правовий вплив на процес реконструкції економіки України.

При цьому, коли йдеться про економіку, слід враховувати форму власності, яка домінує в економічних відносинах. За інформацією з різних джерел, можна дійти висновку, що на сьогодні питома вага

¹⁷⁹ Геєць В., Гриценко А. Экономические начала правового регулирования хозяйственных отношений // Экономика Украины. – 2008. – № 5. – С. 4–18; Лібанова Э. Ценностные ориентации и социальные реалии украинского общества // Экономика Украины. – 2008. – № 10. – С. 120–137.

¹⁸⁰ Мамутов В.К. О сочетании госрегулирования и рыночной саморегуляции // Экономика Украины. – 2006. – № 1. – С. 59–65; Чумаченко Н.Г. К проблеме сочетания государственного регулирования и рыночной саморегуляции // Экономика Украины. – 2006. – № 8. – С. 79–81.

¹⁷⁷ Стаття підготовлена у межах наукового проекту «Правові засади здійснення державної політики з реконструкції економіки» на підставі розпорядження Президії НАН України від 24.05.2016 № 311.

¹⁷⁸ Реконструкция [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Реконструкция>

державної власності (у тому числі комунальної) сягає 20%, відповідно близько 80% це власність приватна¹⁸¹. Певні пропорції дотримуються у співвідношенні державного (у тому числі комунального) та приватного секторів економіки. Зокрема, у науково-аналітичних джерелах згадується про те, що частка державного сектора України становить близько 37%¹⁸².

Вказані обставини зумовлюють можливу відповідь на поставлене запитання таким чином: держава має використати всі переваги економічних стимулів та обґрунтованих преференцій задля того, аби зацікавити суб'єктів господарювання (великий, середній та малий бізнес) вкладати кошти у реконструкцію економіки України.

Необхідно визнати, що здійснити корінну перебудову економіки України за рахунок бюджетних коштів неможливо. Відповідно постає завдання пошуку додаткових коштів. Єдиний засіб, який наразі державою використовується для отримання додаткових коштів до бюджету, – це посилення фіскального тиску, який ні до чого, окрім пригнічення економічної активності суб'єктів господарювання, не призводить.

Має змінитися концепція заробляння коштів. Саме заробляння, а не отримання. Сподівання на те, що міжнародні благодійницькі програми забезпечать необхідну критичну масу для економічних перетворень скоріше є ілюзією, аніж реальністю.

Як можна державі заробити гроші, одночасно забезпечивши заходи з реконструкції економіки? Це уявляється можливим у разі створення неординарних умов для залучення інвестицій у різні сектори економіки: реальний, фінансовий та сектор ІТ-технологій.

Правові інструменти на сьогодні наявні для залучення інвестиційних коштів, утім існують певні недоліки, які спричиняють пригальмування інвестиційного зростання.

¹⁸¹ Шемшученко Ю. Реальна влада виявилася відірваною від народу // Віче. – 2011. – № 9. – С. 27.

¹⁸² Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Государственное планирование экономического и социального развития страны // Экономико-правовые исследования в XXI веке: Хозяйственный кодекс Украины в системе правового обеспечения экономики (к 10-тилетию принятия): Материалы Одиннадцатой международной научно-практической интернет-конференции (г. Донецк, 4–12 февраля 2013 г.) / науч. ред. В.К. Мамутов; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: Ноулддж (Донецкое отделение), 2013. – С. 33–34.

Зокрема, нормативно визначено засади здійснення державно-приватного партнерства в Україні як правової форми залучення інвестицій. Як свідчить зарубіжний досвід, у межах партнерських програм вдалося відновити різні галузі економіки та започаткувати нові види господарської діяльності. Втім слід враховувати, що це результат створення державою особливих умов для реалізації партнерських угод. Серед таких умов слід згадати режим оподаткування господарської діяльності приватного партнера. У зарубіжних країнах приватному партнеру гарантується незмінність умов оподаткування протягом усього періоду здійснення господарської діяльності. І це виступає важливим фактором притоку інвестицій в економіку провідних країн світу.

Однак вітчизняне законодавство України таких гарантій не передбачає. Більше того, відносить податкові ризики приватного партнера до числа політичних, зводячи привабливість режиму державно-приватного партнерства нанівець. Зокрема, на цьому наголошувалось у підпункті 2 п. 4 Методики виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними у редакції, яка була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2011 р. № 232. Зокрема, відзначалось, що внесення змін до податкового законодавства виступає політичним ризиком.

Втім у тексті згаданої Методики у редакції, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 713, відбулися зміни, і норми щодо диференціації ризиків було виключено. Наразі міститься згадування про те, що під час підготовки проектів державно-приватного партнерства всі ризики підлягають визначенню, оцінці та розподілу між державним і приватним партнерами (п. 5)¹⁸³. Проте відсутність згадування про ризики для приватного партнера, пов'язані зі змінами у податковому законодавстві, не може їх насправді виключати. Тим більше, що у додатку 1 до Методики міститься рубрика «Нормативно-правові ризики», у межах якої цілком імовірно можуть бути передбачені ризики податкового характеру.

¹⁸³ Про затвердження Методики виявлення ризиків здійснення державно-приватного партнерства, їх оцінки та визначення форми управління ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2011 р. № 232 (у редакції Постанови Кабінету Міністрів України № 713 від 16.09.2015 р.) // Офіційний вісник України. – 2011. – № 18. – Ст. 769.

До речі, спеціальний режим господарювання має стати ключовим важелем залучення зарубіжних та вітчизняних інвестиційних коштів. Коли згадується вітчизняний досвід упровадження вільних економічних зон, то одразу більшість критиків нарікають на те, що це лише ширма для відмивання грошей та уникнення оподаткування.

І це в той час, коли досвід більшості країн світу свідчить про зворотне. Скоріше слід ставити питання про те, що уникнення від сплати податків та вчинення інших злочинів є наслідком халатності самої держави в обличчі конкретних посадових осіб. За умов належного ефективного контролю спеціальний режим в Україні не відрізнятиметься за своєю ефективністю від того ж режиму в США, Німеччині, Китаю та інших країнах. Не слід нарікати на наслідки, а слід викорінити першопричину.

У 2005 р., намагаючись припинити зловживання суб'єктами господарювання податковими, митними та іншими преференціями, Верховна Рада України Законом України про державний бюджет на 2005 р. скасувала пільгові умови інвестиційної та інноваційної діяльності, не намагаючись навіть оцінити можливі економічні наслідки. Такий необдуманий крок призвів до того, що було фактично зупинено процес побудови економіки України інноваційного типу.

Адже позитивний ефект від залучення інновацій в економіку України був значним. Зокрема, вражаючими є результати виконання інноваційних проектів у межах технологічних парків. Так, за даними Громадської Ради Керівників технологічних парків за 10 років їхнього існування було реалізовано 119 інноваційних проектів, створено 3553 нових робочих місця, засноване виробництво з випуску інноваційної продукції загальною потужністю понад 2 млрд грн/рік, реалізовано 12,6 млрд грн інноваційної продукції, у тому числі 1,7 млрд грн – на експорт. Ці результати на 97% було забезпечено діяльністю трьох провідних технопарків за рахунок виконання проектів, прийнятих до 2005 р.¹⁸⁴

Не створюючи преференційних умов для розвитку виробничої сфери на інноваційній основі, держава приречена бути сировинним додатком, що забезпечує потреби економічно розвинених країн.

Держава перетворюється з виробника та експортера передових технологій у їх імпортера, фінансуючи економіку інших країн. З таким підходом не можна погодитися. Як справедливо зауважує А. Гриценко, технологічна відсталість економіки держави неминуче призводить до необхідності на основі ринкових законів пристосовуватися до різних фрагментів світової економіки як сировинний додаток промислово-аграрного типу. Слід погодитися з науковцем також у тому, що формування інноваційного типу розвитку економіки є запорукою успішності здійснення заходів, спрямованих на ефективне вирішення комплексу соціально-економічних проблем суспільства¹⁸⁵.

Досягти такого результату уявляється можливим за умови повноцінного використання потенціалу спеціального режиму господарювання, передбаченого законодавством України.

Звісно, вітчизняна ментальність сприймає спеціальний режим господарювання як такий стан суспільних відносин, коли держава недоотримує певні кошти у вигляді прямих платежів до бюджету. Однак слід враховувати синергетичний ефект, який виникає за час створення для інвестора особливих умов ведення господарської діяльності, а саме: створення нових робочих місць, технічне переозброєння виробництва, розширення матеріально-технічної бази, налагодження виробництва високотехнологічної продукції тощо.

У підсумку держава «виграє» та отримує новий рівень розвитку виробництва та структурну перебудову економіки.

При цьому важливо враховувати необхідність здійснення заходів з реконструкції економіки України на системних засадах. Вибір методів та засобів вирішення назрілих проблем у різних секторах економіки України має здійснюватися на програмно-прогнозній основі з урахуванням стратегічного курсу розвитку держави. У зв'язку з цим слід підтримати тезу, яка неодноразово наводилась у науковій літературі, щодо необхідності розробки та

¹⁸⁵ Гриценко А. «Украинское экономическое чудо», или Куда ведут реформы? [Електронний ресурс] // Зеркало недели. – 2016. – 17 июня (№ 22). – Доступний з: http://gazeta.zn.ua/macrolevel/ukrainskoe-ekonomicheskoe-chudo-ili-kuda-vedut-reformy-_html

¹⁸⁴ Уханова І.О. Развитие та функціонування технопарків: світовий досвід та специфіка в Україні: монографія. – Одеса: ОНЕУ, 2012. – с. 86.

використання Загальнодержавного плану розвитку економіки України¹⁸⁶.

Таким чином, резюмуючи наведене, можна дійти висновку про те, що прискорена реконструкція економіки можлива за умови створення державою механізму інвестиційно-інноваційного розвитку економіки, побудови економіки інноваційного типу.

УДК 338.5 (477)

Галустьян Ю. М.,

*ст. наук. співробітник відділу
соціально-економічних проблем праці*

*ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
канд. соц. наук*

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН¹⁸⁷

Розглянуто питання забезпечення соціальної справедливості в сучасному соціумі. Проаналізовано ступінь опрацювання тематики соціальної справедливості та вказано на необхідність критичного переосмислення цього поняття на засадах гуманізму, визначальної ролі загальнолюдських цінностей та можливостей інтеграції України у європейський простір. Зроблено ситуаційний аналіз забезпечення трудових прав та можливостей на ринку праці України з використанням статистичних матеріалів та результатів соціологічних досліджень. Особливий акцент зроблено на соціальному діалозі як важливому засобі досягнення соціальної справедливості.

Ключові слова: *соціальна справедливість, права людини, соціальний діалог, гендерна нерівність.*

Важлива роль у реформуванні усіх сфер суспільного життя, демократизації українського суспільства, інтеграції України у європейський політичний та правовий простір належить ідеї справедливості, що за сучасних умов є важливим чинником досягнення європейського рівня життя, забезпечення соціально-економічних прав людини й громадянина.

Нестабільність розвитку нашої країни, що спричинена війною на Сході країни, поглибленням економічної кризи, значною мірою впливає на зниження позитивного потенціалу населення і поширення негативних настроїв, збільшення кількості громадян, які гостро відчувають несправедливість. Помітне занепокоєння громад-

¹⁸⁶ Мамутов В., Ющик А. Без общегосударственного планирования экономики и страну не подымят (О новом подходе к проблемам государственного управления) // Голос України. – 2010. – 23 июня (№ 114). – С. 8–9.

¹⁸⁷ Стаття підготована в рамках виконання наукового проекту «Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплексності» цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи».

ськості викликає швидке та масштабне розшарування суспільства, суттєві відмінності у рівнях доходів серед різних верств населення і зрівнювання розмірів пенсій (у переважній кількості громадян України), необґрунтованість пільг, якими сповна наділені посадові особи усіх рівнів. Такі сучасні реалії викликають осуд, провокують конфлікти, протистояння між громадянами не лише за партійно-політичними ознаками, а й за соціальними критеріями.

Наявність складних нерозв'язаних проблем у розвитку нашої держави актуалізує дослідження економічного контексту соціальної справедливості, спрямованого на переосмислення її ролі у вирішенні основних соціально-економічних завдань – підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, покращення умов праці та політики зайнятості, реформування системи оплати праці, соціального страхування, охорони здоров'я, пенсійної системи та інших галузей соціальної політики відповідно до європейських і світових соціальних стандартів.

У літературі є багато наукових робіт із теорії справедливості й захисту прав людини, але відсутні спеціальні наукові розробки, присвячені з'ясуванню ролі соціальної справедливості у сфері задоволення соціально-економічних прав людини і громадянина в умовах ринкової економіки, поглиблення кризового стану українського суспільства, європейського вибору нашої країни.

Відсутність адекватних сучасному стану розвитку України теоретичних праць щодо розв'язання питань забезпечення соціально-економічних прав людини і громадянина створюють значні перешкоди для розвитку нашого суспільства, без вирішення яких залишається нерозв'язаною ціла низка проблем, пов'язаних із поглибленням демократичних реформ, гуманізацією соціальної політики Української держави, подоланням кризового стану.

Над осмисленням теорії справедливості працювали видатні філософи минулого: Платон, Аристотель, Г. Гроцій, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, а також представники сучасної зарубіжної філософії, правознавства, філософії права: Ф. Гаєк, Д. Готієр, Р. Дарендорф, Р. Нозік, К. Поппер, П. Рікьор, Д. Ролз, Ф. Селзник, М. Уолзер, Г. Л. Х. Харт, О. Хьюффе та ін.

Значний внесок у дослідження теорії соціальної справедливості зробили радянські вчені, зокрема, З. Бербешкіна, Т. Боннер, А. Бутенко, Л. Грінберг, В. Давидович, О. Дубко, Т. Заславська, О. Лукашова, Г. Мальцев, В. Пазенок, В. Печенев, Н. Римашевська,

В. Роговін та ін. Але нині ці наукові напрацювання потребують критичного переосмислення на засадах гуманізму, визначальної ролі загальнолюдських цінностей та можливостей інтеграції України у європейський простір.

У більшості європейських країн у процесі розроблення та ухвалення законів у соціальній сфері відповідним чином враховується можливий суспільний резонанс від дій влади, зокрема, чи відповідають закони принципам соціальної справедливості, адже від цього залежить як суспільно-політична стабільність, так і економічна ефективність. При всій суперечливості у співвідношенні рівності та справедливості можна виділити принаймні дві форми справедливої рівності: рівність перед законом і рівність можливостей.

З погляду на поняття рівності можливостей, необхідно визнати, що соціально справедливим є забезпечення можливостей гідної зайнятості для економічно активного населення, рівного доступу населення до освіти й охорони здоров'я, соціальна підтримка соціально вразливих осіб. Задля досягнення соціальної справедливості не обов'язково відмовлятися від ринкових відносин, з одного боку, та не можна цілком покладатись на «ефективність» вільного ринку, з іншого боку.

Важливо задати ринку розумні параметри розподілу ресурсів (зокрема власності), запровадити прогресивне оподаткування на кінцеві доходи економічних суб'єктів. Результатом цього, на нашу думку, має стати оптимальне використання ресурсів та досягнення бажаної для суспільства соціальної справедливості. Україна у питанні вибору між рівністю та справедливістю на початку 90-х років основою національної економічної політики обрала неоліберальну модель. Провідного значення набули ідеї свободи за взірцем західної демократії. Водночас, на жаль, задекларовані прагнення до побудови соціальної держави та досягнення справедливості не були підкріплені реальними діями протягом понад двох десятиліть.

Сьогодні українське суспільство вкрай гостро переживає соціальну несправедливість і нерівність. Як зазначає О.Макарова¹⁸⁸, 86% українців вважають нерівність суттєвою, 60% українців вважає, що уряд зобов'язаний наскільки можливо вирівнювати до-

¹⁸⁸ Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: монографія / О. В. Макарова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с. – С. 3.

ходи людей, а 70% виступає за те, щоб уряд контролював зарплати, ціни та доходи.

Міру соціальної справедливості також можна визначити через характеристики нерівності, соціальної захищеності, бідності, доступу до соціальних послуг, рівня суспільної довіри і свободи, корупованості суспільства. Щодо нинішньої ситуації в Україні, можна сказати, що проблема, як і у перші роки після здобуття незалежності, полягає у відсутності в Україні реальних ознак покращення ситуації. Задеклароване прагнення до рівності поєднується з можливостями існування тіньової економіки: заможні приховують доходи, щоб не сплачувати податки, а бідні приховують доходи, щоб мати право на отримання державної допомоги. В результаті продукується нерівність і навіть поляризація суспільства без досягнення економічної ефективності. До того ж основний податковий тягар в Україні припадає на бідну частину населення, що є ще одним проявом соціальної несправедливості.

Отже, для українського суспільства мова в першу чергу має йти про соціальну справедливість як рівність перед законом. Цю тезу підтверджують дані соціологічних опитувань населення. Наприклад, за результатами опитування фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова, у тому, що закон однаковий для всіх і всі рівні перед законом, переконані лише 3% опитаних українців. Гроші керують законом, і він на боці тих, у кого вони є – так вважає 82% респондентів. Окрім грошей, перевагу над законами ще має владний показник. На думку українських громадян, сила влади переважає силу закону¹⁸⁹.

Цікавими є дані соціологічного опитування українців щодо успішності країни протягом 25 років самостійного життя, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом з Київським міжнародним інститутом соціології у серпні 2016 року¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Вибори-2012: рейтинги, мотивація вибору, завдання громадськості // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

http://dif.org.ua/ua/publications/pressrelizy/vybory_parlament_reytyngy_2012.htm.

¹⁹⁰ <http://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka>. Для порівняння наводяться дані загальнонаціональних досліджень громадської думки населення України, проведених у різні роки Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Разумкова.

Так, за 25 років успішними, на думку більшості населення, були перетворення лише у трьох сферах: формуванні української нації (успішність зазначили 47%, неуспішність – 40%), забезпеченні рівноправності чоловіків і жінок (успішність – 35%, неуспішність – 32%) та забезпеченні рівноправності національних меншин (успішність – 42%, неуспішність – 34%). Відносно неуспішними (які більшість громадян вважає неуспішними, проте є 20–40% тих, хто бачить успіх) були перетворення у сфері культури (42% вважають їх успішними, 58% – ні), розвитку громадянського суспільства (відповідно, 37 і 56%), утвердження свободи слова (34 і 51%), європейської інтеграції (31 і 55%), розбудови демократії (31 і 54%), забезпечення прав і свобод людей (27 і 62%), освіти (26 і 63%), забезпеченні обороноздатності (26 і 65%), розбудові інститутів національної держави (24 і 52%), зростанні можливостей самореалізації людей (20 і 70%), проведенні зовнішньої політики, що відповідає інтересам держави (18 і 65%), проведенні вільних чесних виборів (18 і 70%).

Провальними (тобто успіх бачать не більше 10% громадян) виявилися перетворення у формуванні системи справедливого судочинства (лише 4% вважають їх успішними, а 90% – ні), боротьбі з корупцією (відповідно, 6 і 91%), забезпеченні соціальної справедливості (7 і 88%), економічному розвитку (8 і 87%), охороні здоров'я (9 і 86%), боротьбі зі злочинністю (9 і 85%), захисті соціально вразливих груп (10 і 84%). Майже половина населення – 49% – певні, що Україна здатна подолати існуючі проблеми та труднощі, проте у віддаленій перспективі, 17% сподіваються, що це станеться протягом найближчих кількох років, а 24% вважають, що Україна на це не здатна взагалі.

Оцінюючи чинники несправедливості в українському суспільстві, можна відмітити такі основні їх прояви:

- *майже не працюють соціальні ліфти*. Це означає, що багато громадян не можуть повною мірою реалізувати свої професійні знання, знайти гідну роботу. Недостатньо реалізується потенціал людей, які мають менші здібності або обмежені фізичні можливості, тих, кому важко долучитись до стандартних умов праці та трудових відносин;

- *існує надмірна диференціація доходів*. Диференціація доходів в Україні суттєво вища, ніж у Європі. Певний ступінь диференціації є природним для зрілої ринкової економіки, проте над-

мірний розрив сприймається як несправедливість і слугує джерелом соціальної напруженості;

- *соціальна підтримка є недостатньо адресною*, отже, недостатньо справедливою, оскільки значна частина коштів соціальних програм потрапляє до населення, яке за фактично отриманими доходами не є бідним.

Функціонування ринку праці визначально залежить від рівня розвитку економіки країни та соціальних відносин, основу яких становлять відносини власності, виробничі зв'язки, економічна свобода суб'єктів ринку праці, баланс між ринковою ефективністю та соціальною справедливістю. Критеріями соціальної справедливості є: розвинута і здатна до ефективного регулювання така соціальна модель суспільства, яка вимірюється питомою вагою податків у валовому національному продукті; міцна соціальна система, яка значною мірою забезпечує ефективний захист усім громадянам і більш за все найуразливішим верствам суспільства; обмеження або стримування розвитку економічних та інших форм нерівностей, у тому числі і гендерних.

На особливу увагу заслуговує *гендерна нерівність*. Гендерна рівність до праці, особливо, до оплати праці, являє собою процес справедливого ставлення до жінок і чоловіків. Для забезпечення справедливості, особливо на ринку праці, країна повинна виключити будь-яку дискримінацію у сфері праці щодо жінок. Основною причиною збереження гендерної нерівності в Україні, що, відповідно, враховується при оцінці людського розвитку є, в першу чергу, відмінності в економічних можливостях чоловіків та жінок. Так, показники освіти не мають суттєвих відмінностей за статтю, а якщо брати до уваги показники тривалості життя, то різниця – на користь жінок, тому істотним фактором гендерної нерівномірності у суспільстві є відмінності у заробітній платі жінок та чоловіків.

Причини гендерного розриву в оплаті праці вивчалися в цілій низці досліджень, завдяки яким виявлено дві групи факторів. Перша стосується характеристик індивідів та організацій, у яких вони працюють. Ось найважливіші із цих факторів:

- рівень освіти й галузь навчання;
- досвід роботи на ринку праці та стаж роботи в організації або на займаній посаді;
- тривалість робочого часу;
- розмір організації та галузь діяльності.

Отже, частково розрив в оплаті праці можна усунути за допомогою політичних заходів, спрямованих безпосередньо на ці чинники, наприклад, шляхом уведення гнучкого та робочого часу на робочому місці, щоб батьки могли поєднувати роботу із сімейними обов'язками, завдяки чому матері зможуть продовжувати кар'єру без перерви, набуваючи більшого досвіду і стажу.

В Україні скорочення гендерного розриву в заробітній платі було забезпечено впровадженням Єдиної тарифної сітки в бюджетній сфері у 2005 р., що зумовило поступове підвищення рівня оплати праці в найбільш «фемінізованих» видах економічної діяльності, які охоплюють галузі соціальної сфери. Подальше скорочення гендерних розривів у розмірі заробітних плат пов'язують з результатами фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., коли відбулося «амороження» (а в деяких випадках навіть часткове зменшення) розміру заробітних плат у більшості секторах економіки, що призвело до міжпосадового та міжгалузевого вирівнювання оплати праці – як жінок, так і чоловіків. Проте поступове відновлення економіки призвело до чергового стрибка в розмірі гендерного розриву у 2011 р. за рахунок більш швидкого зростання зарплат у виробничому секторі економіки у порівнянні з бюджетними галузями соціальної сфери, де зосереджується зайнятість жінок.

Лише після відновлення застосування Єдиної тарифної сітки та поступового підвищення посадових окладів працівників бюджетної сфери середня заробітна плата жінок знову наблизилася до середньої заробітної плати чоловіків. Водночас ці дані враховують лише статистику з «білого сектора». Експерти сходяться на думці, що в «тіньовому» секторі (який, за різними оцінками, становить до 50–70% ВВП) гендерний розрив в оплаті праці є більшим. Динаміка останніх трьох років свідчить про те, що зарплатна нерівність погіршилася в середньому в економіці: якщо у 2013 р. середня жіноча заробітна плата становила 77,2%¹⁹¹ середньої чоловічої заробітної

¹⁹¹ Україна: національний огляд виконання Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.) та заключних документів 23-ї спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (2000 р.) у контексті 20-ї річниці IV Всесвітньої конференції зі становища жінок та ухвалення Пекінської декларації та Платформи дій у 2015 р. – Міністерство соціальної політики України, квітень 2014 р., mlsp.kmu.gov.ua/-document/161464/t.doc. 67 Середньомісячна заробітна плата жінок та чоловіків за видами економічної діяльності у 2013 році. – Державна служба статистики

плати, то у 2015 р. – 74,9%. Найбільші розриви спостерігаються у сфері мистецтва, спорту, розваг і відпочинку (52,8) та фінансовій і страховій діяльності (33,6) і лише у сфері адміністративного і допоміжного адміністрування гендерний розрив на користь жінок (-1,1%).

Така тенденція стосується не тільки українського ринку праці, але й світового. У всьому світі жінки заробляють менше, ніж чоловіки. Такі дані нещодавно були представлені в доповіді «Глобальний гендерний розрив» (The Global Gender Gap Report, 2015) Все-світнього економічного форуму. Процес досягнення рівності в доходах сповільнився 5–6 років тому. Дослідники вважають, що зараз розмір зарплат жінок відповідає тому рівню, який був у чоловіків 10 років тому.

Гендерна диференціація оплати праці в країнах ЄС загалом становить 16,4%, проте гендерні розриви суттєво різняться в країнах ЄС. Хоча упродовж останнього десятиріччя загалом в ЄС розриви в оплаті праці скоротилися¹⁹², проте в деяких країнах спостерігається їх подальше зростання, попри зміни на ринку праці, зокрема зростання рівня зайнятості жінок, збільшення можливостей для їхнього працевлаштування і підвищення їхнього рівня освіти. Найбільший рівень гендерного розриву в оплаті праці спостерігається в Естонії (29,9%), найменший – Словенії (3,2%)¹⁹³. Варто зазначити, що гендерні розриви в оплаті праці в ЄС не враховують усі фактори, що впливають на ці розриви. До таких факторів, зокрема, належать: різниця в освіті, досвід на ринку праці, тривалість праці, тип роботи тощо. Але навіть за умови врахування цих факторів більше половини гендерної диференціації в оплаті праці залишається без пояснень.

Все це доводить необхідність ґрунтовного аналізу ситуації на ринку праці України, визначення основних елементів гендерної не-

рівномірності в економічній сфері та розробці стратегічних напрямів її подолання.

Соціальний діалог є одним із головних факторів, який характеризує розвиток громадянського суспільства та забезпечення соціальної справедливості. Однією з основних умов оптимального соціального діалогу є досягнення компромісу між інтересами його сторін. У сфері праці соціальний діалог визначається як система колективних трудових відносин між працівниками (їх представниками), роботодавцями (їх представниками), органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими учасниками цих відносин, що засновані на взаємному врахуванні та узгодженні інтересів сторін (суб'єктів) при регулюванні трудових і пов'язаних з ними соціально-економічних відносин, а також при вирішенні трудових спорів.

Важливо відзначити, що з перших років незалежності в Україні ідеологія соціального партнерства визнана урядом, роботодавцями і профспілками. За цей період вибудовано цілісну систему діалогових відносин між ними, яка включає в себе законодавчу базу, різні інституційні органи та форми взаємодії в рамках тристороннього співробітництва.

18 січня 2011 р. вступив у силу Закон України «Про соціальний діалог в Україні» (№ 2862-VI, від 23.12.2010 року), яким визначено правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві. Проведення оцінки відповідності критеріям репрезентативності сторін соціального діалогу покладено на Національну службу посередництва і примирення (НСПП)¹⁹⁴. Так, у 2015 р. НСПП сприяла вирішенню 188 колективних трудових спорів (3 – на національному, 4 – на галузевому, 7 – на територіальному, 174 – на виробничому рівнях), безпосередніми учасниками яких стали 1,3 млн працівників у 8340 суб'єктів господарювання.

¹⁹⁴ <http://www.nspp.gov.ua/home/struktura-nspp-8/struktura-nspp-9/4865-informatsiya-pro-rezultati-diyalnosti-natsionalnoji-sluzhbi-poserednistva-i-primirennya-za-2015-rik>

України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/gdn/Szp_ed/Szp_ed_u/Szp_ed_2013_u.htm.

¹⁹² Згідно з доповіддю МОП «Політика у сфері зайнятості з метою сталого відновлення та розвитку», гендерні розриви в оплаті праці за роки кризи в багатьох країнах скорочувалися, що пояснювалося, зокрема погіршенням стану чоловіків на ринку праці / Международная конференция труда, 2014г. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_240148.pdf.

¹⁹³ Европейская экономическая комиссия / Конференция европейских статистиков. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.30/2014/mtg_1/10_EST_R.pdf

Найбільшу кількість колективних трудових спорів було зареєстровано, зокрема, на підприємствах, в установах, організаціях Львівської (24), Херсонської (14), Чернігівської (13), Вінницької, Донецької, Миколаївської та Полтавської (по 9) областей; серед видів економічної діяльності – на підприємствах, в установах, організаціях транспорту (27), освіти (23), сфери житлово-комунального господарства (23). У 188 спорах найманими працівниками було висунуто 480 вимог, з яких 174(36,2%) – у зв'язку з наявністю заборгованості із виплати заробітної плати та порушенням термінів виплати поточної заробітної плати; 79 (16,4%) – щодо дотримання порядку звільнення та працевлаштування; 67 (14%) – щодо підвищення рівня заробітної плати та запровадження відповідних умов оплати праці; 50 (10,4%) – щодо виконання заходів з охорони та безпеки праці; 110 (23%) – інші вимоги.

Як зазначається у «Соціальному звіті Мінсоцполітики України за 2015 р.»¹⁹⁵, з метою легалізації трудових відносин та підвищення відповідальності роботодавців за порушення законодавства про працю:

- запроваджена норма, відповідно до якої працівник не може бути допущений до роботи без укладання трудового договору (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці», який набув чинності з 01.01.2015);

- запроваджено механізм повідомлення Державної фіскальної служби та її територіальних органів про прийняття працівника на роботу (постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 413 «Про порядок повідомлення Державної фіскальної служби та її територіальних органів про прийняття працівника на роботу»);

- введено в дію фінансову відповідальність підприємств та посилено адміністративну відповідальність посадових осіб за порушення трудового законодавства.

З метою забезпечення трудових прав і гарантій працівників, створення належних та безпечних умов праці, забезпечення захисту інтересів працівників і роботодавців Міністерство соціальної політики України спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення

підготовлено нову редакцію проекту Трудового кодексу України, який 05.11.2015 р. ухвалено Верховною Радою України у першому читанні (реєстр. 1658 від 27.12.2014). У новій редакції пропонується комплексний підхід щодо вирішення індивідуальних трудових правовідносин, а також кодифікації й уніфікації законодавчих актів з цих питань.

Крім того, норми проекту кодексу спрямовані на адаптацію трудового законодавства України до Європейської соціальної хартії (переглянутої) й інших міжнародно-правових актів – Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці.

Отже, очевидно, що ці та інші послідовні кроки у проведенні соціальної політики суттєво уможливають позитивні зміни з точки зору ствердження та зміцнення в українському суспільстві соціальної справедливості, досягнення якої є принциповою основою ефективності національної соціальної політики.

¹⁹⁵ http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=160211

Данилова К.І.,

канд. екон. наук, науковий співробітник

відділу економічної теорії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування

НАН України»

ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДҐРУНТЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОРІВНЯЛЬНИХ ПЕРЕВАГ У РЕКОНСТРУКТИВНОМУ РОЗВИТКУ

Аргументується актуальність і необхідні інституційні умови для реалізації класичного принципу порівняльних переваг участі у міжнародному обміні, спрямованому на цілі реконструктивного економічного розвитку. Обґрунтовано, що ефективність використання цього принципу економічними агентами, тобто мінімізація альтернативної вартості зайнятості ресурсів (праці), залежить від інституційно-ціннісних, еволюційних чинників, що вкорінені в суспільних вподобаннях. Аналітично показано різницю між нормативною структурою традиційних та модерних рутин, яка зумовлює різний ступінь використання інститутів неперсоніфікованого обміну (контрактації, економічної організації, організаційного навчання та відповідальності, професіоналізму), на підставі яких функціонує ринкова координація та забезпечується еквівалентність обміну продуктом праці. Глибина і порядок використання неперсоніфікованого обміну є чинником ефективного розподілу праці в суспільстві, що створює мотивацію до її подальшої спеціалізації, вдосконалення людських якостей та кваліфікацій (технологічності праці, раціоналізаторських ініціатив, внутрішніх чинників підвищення продуктивності), контролю якості виробленої продукції та етичного порядку розширеної кооперації. Розвиток контрактних інститутів стимулює комунікаційно-пошукову активність щодо реалізації порівняльних переваг застосування інтелектуальних здібностей людини, тим самим спрямовуючи ціну праці в напрямі справедливої та обмежуючи її неетичне використання та зовнішнє виснаження. На цій основі показано необхідність реалізації стратегічних національних програм розвитку сектора виробництва знання, науки та наукової інфраструктури, забезпечення професійного навчання впродовж життя та публічних консультацій щодо започаткування та ведення підприємницької справи.

Ключові слова: міжнародний обмін, економічний розвиток, порівняльні переваги, інститут контрактації, якісна кооперація, етика праці, інтелектуальний капітал.

Друге десятиліття XXI століття у світовій фінансово-економічній площині відзначилося зменшенням темпів глобалізації в її традиційному розумінні як феномену ущільнення зв'язування країн потоками інвестицій, капіталу, міжнародної торгівлі матеріальними і нематеріальними товарами та послугами, трудової міграції тощо. В оцінці причин уповільнення глобальної динаміки експертами в різному ступені виділяються циклічний та структурний аспекти зниження темпів процесу. Проте в цілому кумулятивний вплив глобалізаційного чинника на економічний розвиток національних і світової економіки посилюється щонайменше протягом двох останніх століть (рис. 1).

Метою цієї роботи є реконструкція аналітичного наративу міжнародного обміну як інституційного феномену розширення ринкової контрактації, що зумовлена принципом порівняльних переваг, за межі локальних общин Середньовіччя у глобальний простір міжнаціональних відносин із поступовим зміщенням світової динаміки від міжнародного обміну до міжнародного виробництва.

Така можливість визначення довгострокового вектора еволюції багаторівневого феномену міжнародного обміну, на нашу думку, зумовлена фундаментальністю, а отже, загальністю, логікою, що лежить у підґрунті всіх соціально-економічних рішень щодо участі у системі міжнародного поділу праці і збагачення через механізми міжнародної торгівлі. Цією логікою є принцип порівняльних переваг, у загальній формі сформульований Д. Рікардо на початку XIX ст., який зумовлює економічний вибір з множини виробничих рішень за критерієм мінімізації витрат чинника виробництва (праці), альтернативна вартість зайнятості якого є мінімальною, у одиниці кінцевого продукту.

Важливим у розумінні принципу є те, що економічний аналіз ex ante виробничих витрат має відбуватися не на базі оцінки фактичних витрат у монетарних або реальних величинах. Аналіз відбувається в просторі всього набору можливих комбінацій використання наявних ресурсів між цими альтернативами. Тому країна, що спеціалізується на виробництві товарів для експорту відповідно до цього принципу, постулює класична теорія, матиме порівня-

льну перевагу у міжнародному обміні, що сприятиме зростанню її добробуту без негативних екстерналій для її торговельного партнера (в рамках теорії ігор цей принцип є стратегією із зростаючим вигрешем, non-zero sum game).

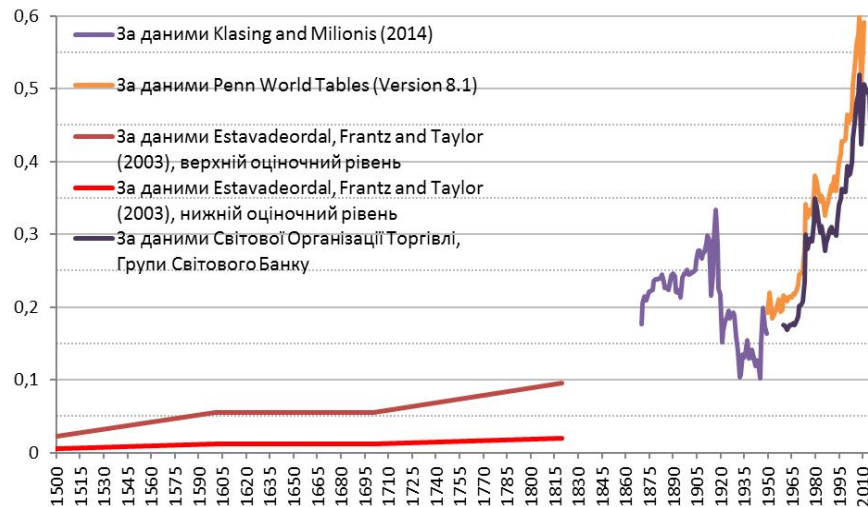

Рис. 1. Еволюція міжнародної торгівлі та торговельної відкритості країн світу (за співвідношенням суми світового експорту та імпорту до світового ВВП) у XVI–XXI ст.

Джерело: побудовано за даними Ortiz-Ospina and, Esteban Max Roser. *International Trade*. – Available at: <https://ourworldindata.org/international-trade/> [Online Resource]; Mariko J. Klasing, Petros Milionis. *Quantifying the evolution of world trade, 1870–1949* // *Journal of International Economics*. – 2014. – Vol. 92, Issue 1. – Pp. 185–197; Estavadeordal, Antoni, Brian Frantz and Alan M. Taylor. *The Rise and Fall of World Trade, 1870–1939* // *The Quarterly Journal of Economics*. – 2003. – № 118 (2). – Pp. 359–407; Federico G. and A Tena-Junguito *World trade, 1800–1938: a new dataset* // *EHES Working paper*. – 2016. – N 93; Maddison Angus. *Historical Statistics*. – Available at: <http://www.ggdgc.net/MADDISON/oriindex.htm>; Penn World Tables. – Available at: <http://www.rug.nl/ggdgc/>; World Bank Statistics. – Available at: <http://data.worldbank.org/>; World Trade Organization Statistics database. – Available at: <http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx?Language=>

Простеження історичного перебігу розвитку теорій міжнародної торгівлі виходить за межі безпосередніх завдань цієї статті. Зазначимо лише, що їхній подальший розвиток відбувався через розширення спектра чинників впливу та вдосконалення математизації їхнього відображення, в той час як фундаментальна логічна структура

аргументації досі залишається незмінно класичною. В процесі розвитку теорій міжнародної торгівлі, за висловами видатних економістів, принцип порівняльних переваг залишається однією з найпотужніших¹⁹⁶, але контр-інтуїтивних¹⁹⁷, економічних концепцій.

Ключовий елемент порівняльних переваг, принцип альтернативності, в процесі прийняття економічних рішень є межею між традиційним та сучасним (модерним) соціальним ставленням до феноменів реальності, зокрема процесу господарювання. В економічній площині альтернативність позначається різницею між розподілом праці відповідно до традиції окремої соціальної структури, в рамках якої діє суб'єкт, та відповідно до індивідуально визначеного, абстрактного принципу вибору, в якому суб'єкт з'ясовує свої якості (сутність) з метою реалізації цілеспрямованої дії в напрямі забезпечення власного добробуту. Перший тип поділу праці вкорінюється персоніфікованими відносинами в межах соціальної структури суспільства (сім'я, громада) і базується на морально-репутаційному ставленні суб'єкта до належного. Другий тип інституціоналізується неперсоніфікованими, контрактно опосередкованими відносинами, і базується на правовому ставленні до можливого.

В середині ХХ ст. Гербертом А. Саймоном¹⁹⁸ було з'ясовано, що економічний агент є «обмежено раціональним» у розумінні недосконалості індивідуального знання як певної межі практичної реалізації наміру. Але найважливіше полягає у розумінні соціальної зв'язаності цього наміру, тобто у морально-етичному обмеженні доцільності того чи іншого рішення або дії, в якому відображена здатність суспільства сприймати, виправдовувати та легітимізувати

¹⁹⁶ Shiozawa Y. *The revival of classical theory of values* / In Nobuharu Yokokawa et als. *The Rejuvenation of Political Economy*. – Oxon and New York: Routledge, 2016. – Pp. 151–172; Fujimoto, Takahiro; Shiozawa, Yoshinori. *Inter and intra company competition in the age of global competition: a micro and macro interpretation of Ricardian trade theory* // *Evolutionary and institutional economics review*. – 2011. – Vol. 8 (1). – P. 1–37.

¹⁹⁷ Marshall, Alfred. *The pure theory of foreign trade: The pure theory of domestic values*. – London, The London School of Economics and Political Science, 1949. – Available at: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.49015001082396;view=1up;seq=12>; Krugman, Paul. *The Ricardo's Difficult Idea*. – Available at: <http://web.mit.edu/krugman/www/ricardo.htm>

¹⁹⁸ Simon, Herbert A. *Models of Man*. – New York: John Wiley, 1957. – 279 p.; Simon, Herbert A. *Reason in Human Affairs* – Stanford University Press, 1983. – 128 p.

нові ідеї та формати поведінки так званої «радикальної новизни» (radical novelty). Остання у свою чергу пов'язана зі ступенем розвитку публічної етики як здатністю експліцитно артикулювати і узгоджувати нові суспільні конвенції та створювати нові правила організації, в тому числі економічної. Пізніше, у другій половині ХХ ст., Д. Норт у класичній праці¹⁹⁹ та із співавторами Б. Вайнгастом та Дж. Дж. Уолісом²⁰⁰ послідовно доводив, що природа суспільства, яка відбивається у його здатності модифікувати свої традиції без застосування насильства і створювати та сприймати (інтерналізувати) нові норми та поведінкові комплекси, формуючи новочасні цінності та навмисно протидіючи інституційній інерції старих шляхів, і є внутрішнім еволюційним джерелом багатства та розвитку нації, мікроструктурним підґрунтям його порівняльних переваг у міжнародному обміні. Розроблена цими авторами концепція соціальних порядків відкритого (*open access order, OAO*) і обмеженого доступу (*limited access order, LAO*) розкриває проблеми практичної імплементації теорій економічної модернізації, зокрема принципів Вашингтонського консенсусу, відповідно до вихідних історичних та інституційних характеристик економічних систем різної ґенези.

Таким чином, реалізація порівняльних переваг у соціально-динамічному аспекті пов'язана зі змінами у суспільних та індивідуальних вподобаннях та ставленні до загальних норм (традицій), які для розвиненої особистості перестають бути нормами належного та раціонального. Для її подальшого розвитку належне має бути перевершено у «власному законі», автономії (від грец. *αυτοσ* – «самий» і грец. *νομος* – «закон, конвенція»). В цьому у філософії права постає ідеальна ціль модерної держави: динамічно об'єктивізувати та спрямовувати розвиток потенцій людини у руслі суспільної конвенції належного і можливого, яке, зростаючи з буденними рутинами, стає абсолютно загальним. Так, за

¹⁹⁹North D. *Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance*. – New York: Cambridge University Press, 1990. – 152 p.

²⁰⁰Douglass C. North, John Joseph Wallis and Barry R. Weingast. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 308 p. ; Douglass C. North, John Joseph Wallis, Steven B. Webb, and Barry R. Weingast. *In the Shadow of Violence: A New Perspective on Development*. – Stanford Working Papers. – Available at: https://web.stanford.edu/group/mcnollgast/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/LAO_CUP_Conclusion.print-version.15.0829.pdf

Г.В.Ф. Геґелем, формується етичний порядок (*Sittlichkeit*, досл. «етичне життя») державного устрою, до якого прагне у розвитку своїх якостей громадянське суспільство (рівень належного, *Moralität*) та людина (рівень суб'єктивного права, *Recht*)²⁰¹. Таким процесом об'єктивації індивідуалізованих інтересів стає розвиток інститутів контрактиції та інфорсменту права.

Важливість розвитку контрактних відносин пов'язана зі специфічністю їхньої структури та рефлексивністю їхнього впливу на суб'єкта. В інституційному сенсі контракт є багаторівневою комунікацією, в якій добровільна цілеспрямована домовленість (власне, договір) поєднується із з'ясуванням, узгодженням та порівнянням цінностей і прав власності, що є предметом договору та підлягають обміну. Тому економічна активність, що розвивається на підставі контрактних відносин, не тільки сприяє актуалізації потенціалу, пошуку прихованих резервів та оптимізації використання ресурсів через поглиблення внутрішнього поділу праці (продуктивності), а й сприяє зняттю конфліктності економічного розвитку.

Участь у міжнародному поділі праці в цьому контексті є інтегральною мірою суспільних норм самоврядування і самовідтворення, що відбивається у всьому спектрі форм економічної активності як способах пошуку альтернативних можливостей утилізації наявних ресурсів шляхом самовдосконалення та експериментування, технологічного розвитку та інноваційності. Глибина й структура внутрішнього ринку, відповідно, є показником рівня наявного суспільного виробничого знання (*useful productive knowledge*), що вдосконалюється у поділі праці та капіталізується шляхом навчання та науково обґрунтованого впровадження ефективних новацій, технологій. Вона також відбиває глибину кооперативної поведінки суб'єктів щодо створення ділової організації (фірми) на підставі добровільної контрактиції. Експліцитна артикуляція інтересу та визначення ціннісних засад обміну в контрактних відносинах конструює суспільний запит на розвиток відповідних інститутів правозастосування (інфорсменту контрактів) та, власне, поширення відповідальної поведінки як мотивації до виконання зазначених у контракті правил взаємодії, з'ясування порядку і механізму вирішення спорів

²⁰¹Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Elements of the Philosophy of Right* / edited by Allen W. Wood, translated by H. B. Nisbet. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 517 p.

у разі порушення цих правил однією зі сторін, створюючи тим самим етичний порядок розширеної людської кооперації. Економічний ефект збільшення добробуту всіх членів організації (фірми) досягається, окрім зазначених ціннісно-правових аспектів, через синергію капіталу, в тому числі людського, та взаємного колективного розділення ризику.

Еволюція інституційного порядку міжнародного обміну протягом другої половини XIX – першої половини XX століття зазнала не тільки кількісних, але в першу чергу якісних змін. Значна кількість країн, звільнених від колоніальної залежності (52 країни тільки після Другої світової війни), поступово з'явилися на міжнародній арені вже як актори, а не об'єкти відносин. Ці політичні події привели до диверсифікації потоків міжнародного обміну, зокрема, переструктурування структури світової торгівлі відносно правосуб'єктної належності (рис. 2) та початку підвищення ступеня регіоналізації, яка інституціоналізується у різноманітних формах міжнародних торговельних та інвестиційних угод.

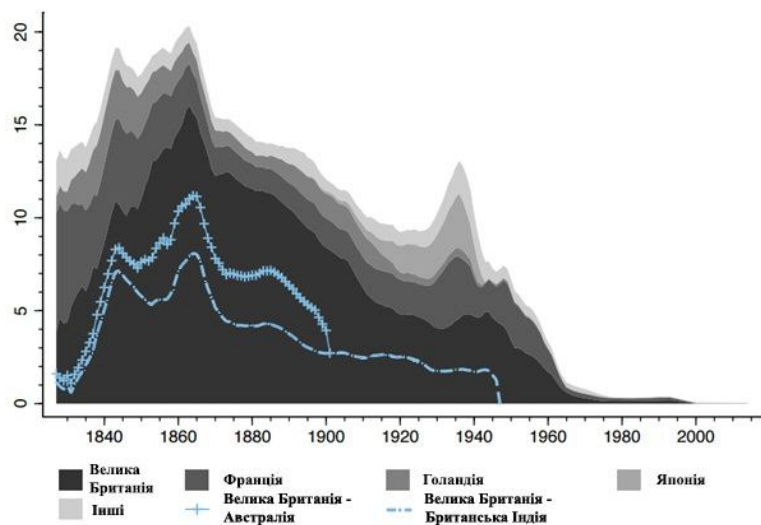

Рис. 2. Кумулятивна частка (відсоток) колоніальної торгівлі у світовій за суб'єктами (колонізаторами) у 1827–2014 рр.

Джерело: Адаптовано з Fouquin Michel, Jules Hugot. Two Centuries of Bilateral Trade and Gravity Data: 1827–2014 // CEPII Working Paper. – 2016. - № 2016-14. – Available at: http://www.cepii.fr/PDF_PUB/wp/2016/wp2016-14.pdf

Внаслідок звільнення від колоніальних режимів протягом другої половини XX ст. відбувалося не тільки зростання обсягів міжнародної торгівлі, а й збільшення кількості торговельних угод, за допомогою яких відбуваються обміни. На рис. 3 представлено еволюцію сукупної кількості та структури преференційних угод про торгівлю та пов'язані питання. Динаміка міжнародної кооперації показує зростаючу роль торгівлі між країнами, що розвиваються (так звана торгівля «Південь-Південь»), відносно торгівлі між розвиненими і країнами, що розвиваються («Північ-Південь»). Так, наприкінці 1970-х років, на частку угод «Північ-Південь» припадало більше половини; в 2016 році цей показник становив близько однієї чверті. На сьогоднішній день більшість преференційних торговельних угод укладається між країнами з ринками, що формуються.

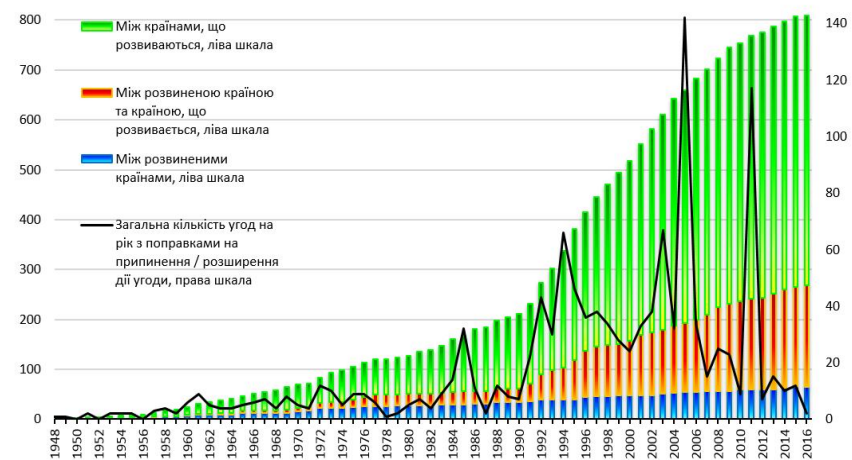

Рис. 3. Світова динаміка кумулятивної кількості угод про преференційну торгівлю у 1948–2016 роках

Джерело: побудовано за даними Dür, Andreas, Leonardo Vaccini, and Manfred Elsig. The Design of International Trade Agreements: Introducing a New Database // Review of International Organizations. – 2014. – № 9(3). – P. 353–375.

Аналіз наведених даних дозволяє визначити, що фрагментація, яку визначають одною з ключових тенденцій XXI ст., в цілому є значно тривалішим прагненням до культурної диверсифікації та утвердження суб'єктності як природного наслідку системної динаміки із збільшенням кількості гравців. Проявленням цієї динаміки є формування окремої сфери транснаціонального управління як простору міжнародної контрактації, в якому формуються міжнародні правила

та норми. На цьому рівні проблема розвиненості національних інститутів неперсоніфікованого обміну (контрактації, економічної організації, суміжних норм інфорсменту контрактів) трансформується у її інституційне обмеження можливості отримання так званих «вигід від торгівлі» та інших форм міжнародного обміну через адекватну комунікацію національного інтересу під час укладення стратегічних угод. Зокрема, дослідження²⁰² реалізації угод про спеціальні режими інвестиційної активності періоду 1990-х і початку 2000-х років типу «Північ-Південь» показують, що окремі країни, що розвиваються, отримали значні зобов'язання внаслідок інвестиційного арбітражу та були неспроможні виконати їх перед міжнародними корпоративними інвесторами. Проте викликає інтерес інший факт зазначеного дослідження: більшість угод, що було проаналізовано, зазначає автор, є типовими, тобто багато в чому ідентичними, що говорить про недостатню розвиненість публічних норм та правил контрактації в країнах транзитивного типу.

Дослідники міжнародної кооперації зазначають, що остання чверть століття та особливо початок 2000-х років відзначаються безпрецедентними темпами створення та поширення транснаціональних норм і правил, які створюються, узгоджуються та впроваджуються дуже гетерогенними за своєю природою акторами (держави, корпорації, громадські організації та їхні об'єднання та ін.) та визначають інституційний порядок окремих сфер культурної, соціально-політичної та економічної активності у міжнародному просторі²⁰³.

²⁰² Poulsen, Lauge N. Skovgaard. Bounded rationality and economic diplomacy: the politics of investment treaties in developing countries. – London: Cambridge University Press, 2016. – 247 p.

²⁰³ Murphy, Craig, Yates Joanne N. The International Organization for Standardization (ISO): Governance through Voluntary Consensus. – New York: Routledge, 2009. – 138 p. ; Handbook of Transnational Governance: Institutions and Innovations // Edited by Thomas Hale and David N. Held. – Cambridge: Polity Press, 2011. – 296 p. ; Green, Jessica Fischer. Rethinking Private Authority: Agents and Entrepreneurs in Global Environmental Governance. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013. – 232 p.; Hale Thomas, N. Roger Charles. Orchestration and Transnational Climate Governance. // The Review of International Organizations. – 2014. – № 9. – P. 59–82; Roger, Charles, Peter Dauvergne. The Rise of Transnational Governance as a Field of Study // International Studies Review. – 2016. – № 18 (3). – P. 415–437.

Це зумовлює постійне ускладнення характеристик сучасного глобального інституційного порядку міжнародного обміну (відкритість, незворотність еволюції, мультимодальність, експоненційність, спонтанний порядок, недетермінованість тощо), які, перетинаючись на різних рівнях функціонування системи, зумовлюють рефлексійність її внутрішніх зв'язків і формують якісно новий стан – когерентну поведінку²⁰⁴. В рамках глобальної економіки цим результатом є формування глобальних ринків, технологічних механізмів зв'язування територіально фрагментованих виробничих одиниць у єдине виробничо-організаційне утворення (глобальні ланцюги вартості), впровадження нових засобів фасилітації глобального комерційного та некомерційного обміну (біткойн, блокчейн), створення нових видів міжнародного розподілу праці (аутсорсинг, аутстафінг).

Внаслідок великої кількості схем і шаблонів (патернів) поведінки та якісних характеристик елементів системи, які взаємодіють гетерогенно, нестабільність інституційного простору міжнародного обміну одночасно є умовою і результатом глобальної емерджентності, яка різнопланово впливає на об'єктивні можливості національного економічного розвитку і суб'єктивні оцінки можливостей реалізації переходу від традиційного (соціально вкоріненого) до інформаційно-комунікаційного (символічного). Окремі країни, більшість з яких зараз класифікуються світовими організаціями як розвинені, здійснили цей якісний перехід декілька століть тому. Період 1700–1820 років для європейського світу був часом переходу до сучасного (модерного) відкритого суспільного порядку та моделі економічного зростання, яку С. Кузнець²⁰⁵ охарактеризував за шістьма основними рисами:

- 1) високі темпи зростання населення та валового продукту на душу населення;
- 2) високий темп зростання випуску продукції на одиницю виробничого фактора (тобто сукупної продуктивності факторів виробництва);
- 3) високі темпи структурних трансформацій у сільському господарстві (Британська аграрна революція XVII ст.), промисловості і сфері послуг, а також перехід від особистого виробництва (домогосподарства, дрібне підприємництво) до великомасштабної коопераційної організації фірм;

²⁰⁴ Див.: Urry John. Global Complexity. – Polity Pres, 2003. – 172 p.

²⁰⁵ Kuznetz, S. Population, Capital and Economic Growth: Selected Essays. – London: Heinemann, 1974. – Pp. 165–184.

4) зміни в структурі суспільства і його ідеології, в тому числі урбанізація, секуляризація і раціоналізація;

5) відкриття міжнародного зв'язку, або глобалізація;

6) обмежене поширення зростання, яке зумовило розходження рівнів життя між «розвиненими» і «недостатньо розвиненими» народами.

В цьому переліку лише перші дві характеристики є винятково кількісними ознаками розширення економічної поведінки за межі домогосподарства. Решта відбивають якісний перехід у новий стан раціоналізації використання ресурсів на основі абстрактного ставлення до їхньої альтернативної вартості. В контексті системної динаміки подібні якісні переходи розкриваються як емерджентні властивості системи, яка проходить деякий граничний рівень, поза яким ставлення до індивідуальних властивостей елементів реорганізується і набуває значення та реляції відповідно до нового розширеного порядку.

Основна ідея, пише П. Аллен²⁰⁶, що лежить в основі складних систем (і нашого сприйняття них) є те, що в них якісна зміна може відбуватися спонтанно. Іншими словами, може відбуватися непрогнозоване порушення симетрії в системах і підсистемах, яке приводить до появи нових ознак, нових аспектів поведінки і форм дії, нових смислів і нових проблем. Для ілюстрації автор використовує приклад створення оригамі, де процедура складання аркушу повністю змінює морфологію і формує абсолютно нові структурні і функціональні можливості та характеристики об'єкта, які відсутні у попередньому стані: фізика визначає лише еластичність, масу і щільність паперу, але не може передбачити вазу, чайку, лелеку або капелюх²⁰⁷. Таким чином, ключовою рисою складності біологічної системи є наявність її якісної еволюції в часі, динамічне нестабільне «тяжіння» до деякого стану, в процесі пошуку якого системна динаміка повністю змінюється після граничної події, вірогідність якої може бути вкрай низькою, а наслідки малопрогнозованими.

Це зумовлює здатність системи адаптуватися та навіть протидіяти зовнішнім шокам за рахунок структурної гнучкості, перерозподілу активності на користь більш продуктивного використання ресурсів та, відповідно, її оптимізації за критерієм мінімізації витратності.

²⁰⁶ Allen, Peter M. Evolution: Complexity, Uncertainty and Innovation // Journal of Evolutionary Economics. – 2014. – № 24. – 27 p.

²⁰⁷ Allen, P.M., M. Strathern and J.S. Baldwin. Complexity and the Limits to Learning // Journal of Evolutionary Economics. – 2007. – № 17. – 25 p.

Тому асиметрія (нееквівалентність) міжнародного обміну, що відбивається у зовнішній (кількісній) формі як різниця у рівнях продуктивності праці (рис. 4) та технологічності національного виробництва (рис. 5–6), на якісному рівні пов'язана зі ступенем розвитку неперсоніфікованих форм виробництва та обміну (контрактації, професійної та економічної організації), що лежать у підґрунті соціо-економічної модернізації.

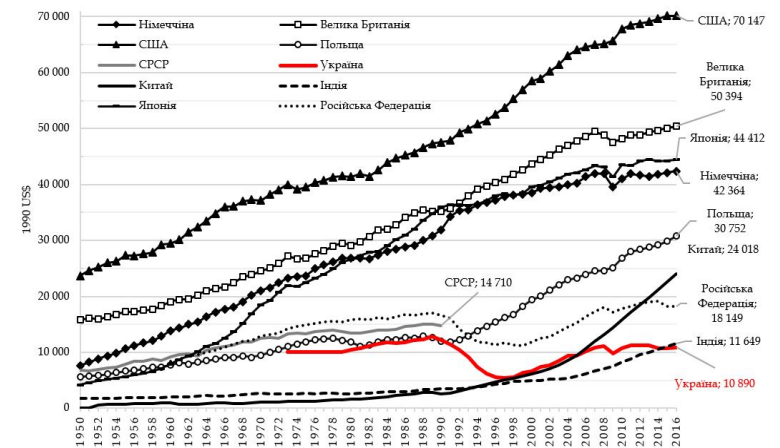

Рис. 4. Динаміка продуктивності праці одного зайнятого в окремих країнах у 1950–2016 роках (у доларах США 1990 року за ПКС)

Джерело: складено за даними The Conference Board. 2016. The Conference Board Total Economy Database™, May 2016, <http://www.conference-board.org/data/economydatabase/> Conference Board – Total Economy Database (TED). – Output, Labor, and Labor Productivity, 1950–2016.

У рамках поведінкового підходу в економічній теорії суперечливість в оцінках альтернативної вартості економічного блага пояснюється різністю суб'єктивного сприйняття невизначеності²⁰⁸, яка іс-

²⁰⁸ Simon Herbert A. A Behavioral Model of Rational Choice // The Quarterly Journal of Economics. – 1955. – Vol. 69, No. 1. – Pp. 99–118. – Available at: <http://www.math.mcgill.ca/vetta/CS764.dir/bounded.pdf>; Kahneman Daniel and Amos Tversky. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk // Econometrica. – 1979. – № 47(2). – Pp. 263–291. – Available at: http://www.princeton.edu/~kahneman/docs/Publications/prospect_theory.pdf; Tversky Amos; Daniel Kahneman. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice // Science. New Series. – 1981. – Vol. 211, No. 4481. – Pp. 453–458. – Available at: <http://psych.hanover.edu/classes/Cognition/Papers/tversky81.pdf>

нує між економічними агентами різної природи (споживачами та фірмами): споживач має більшу схильність сприймати невизначеність як чинник потенційного зниження активності і джерело втрат (загрозу), в той час як підприємець – як мотив до діяльності (пошуку, пізнання, новації, експериментування) і джерело прибутку (можливість). Це розшарування у суб'єктивних оцінках загострюється з плином часу внаслідок ефектів підкріплення (навчання) та фреймінгу (залежності вибору від репрезентації), тим самим зменшуючи еталонну, «необмежену раціональність» прийняття рішень.

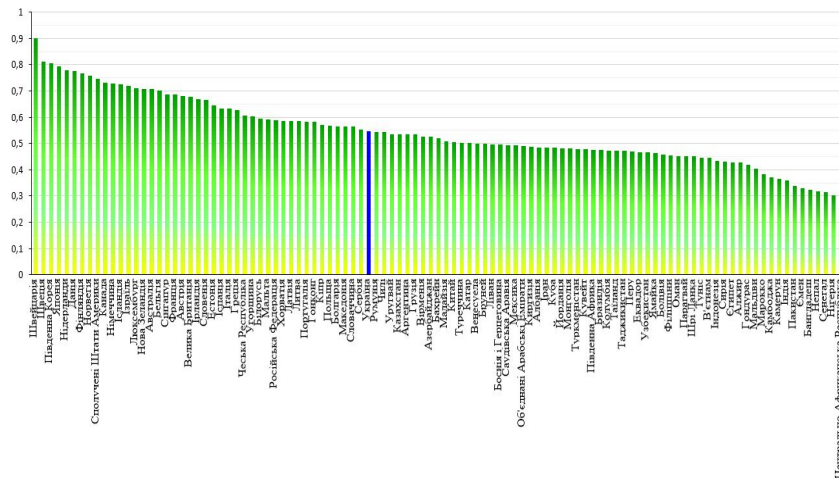

Рис. 5. Ранжування 105 країн світу за композитним показником виробничо-технологічного потенціалу (2013 р.)
Джерело: побудовано за даними Archibugi D. and A. Cocco, A New Indicator of Technological Capabilities for Developed and Developing Countries (ArCo) // World Development. – 2004. – № 32 (4). – Pp. 629–654.

Додатковим чинником зменшення економічної активності та гальмування якісних інституційних перетворень у суспільствах трансформаційного типу є вплив так званих «потоплених витрат» (тобто попередніх, незворотних витрат, sunk costs) на економічну поведінку. Зміст цього впливу здебільшого пояснює економічний аспект інституційної інерції (залежності від попереднього розвитку), утворюючи інверсійний порядок логіки економічної поведінки суб'єкта, в якій оцінка майбутнього проекту (акту дії) відбувається не на основі порівняння альтернативних комплексів витрат та вибору оптимального, а на підставі актуалізації попередніх нерелевантних витрат, які починають сприйматися як відлікова (референтна) ціна.

Проте експерименти показують, що ефект «потоплених витрат» має й потенціал конструктивного суспільного впливу, коли йдеться про необхідність дизайну інститутів відповідальності, наприклад менеджеріальної, та вирішення проблем агентських відносин²⁰⁹.

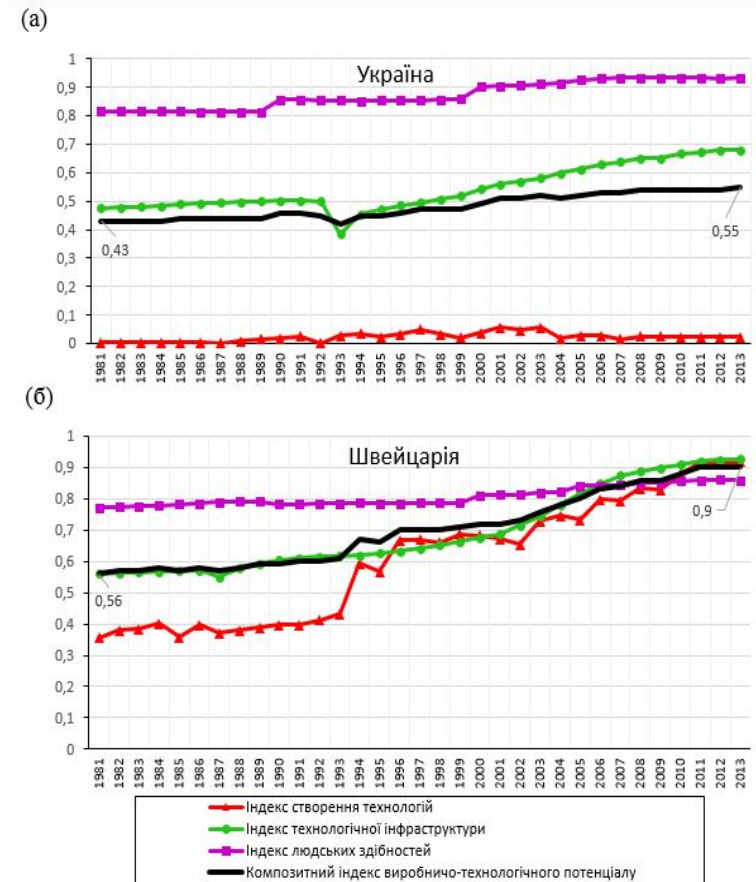

Рис. 6. Порівняльні динаміка композитного індексу виробничо-технологічного потенціалу та його складових в (а) Україні та (б) Швейцарії у 1981–2013 роках

Джерело: побудовано за даними Archibugi D. and A. Cocco, A New Indicator of Technological Capabilities for Developed and Developing Countries (ArCo) // World Development. – 2004. – № 32 (4). – Pp. 629–654.

²⁰⁹ Whyte, Glen. Escalating Commitment to a Course of Action: A Reinterpretation // The Academy of Management Review. – 1986. – Vol. 11, No. 2. – Pp. 311–321.

Таким чином, робить висновок Д. Канеман лауреат Нобелівської премії за розробки у сфері поведінкової та експериментальної економіки, включення незворотних витрат в економічні оцінки, відразу до ризикових ситуацій та інші форми інверсії логіки є поширеними, в той час як раціональність, що є умовою більшості економічних моделей, особливо неокласичних, є дуже рідкісним явищем²¹⁰.

Наукове з'ясування інституційних обмежень економічної поведінки і суспільне сприйняття проблематики розвитку сприяло наприкінці ХХ ст. актуалізації необхідності розширення державних програм та стимулювання (в тому числі фіскального) приватних інвестицій у розвиток освіти, професійного навчання впродовж життя, науки та наукової інфраструктури, підприємницьких здібностей через значущість чинників виробництва знання і технологій для реалізації порівняльних переваг та підвищення національної конкурентоспроможності²¹¹.

Технологія є зовнішньою формою господарчого мислення (знання) в руслі логіки порівняльних переваг, в якій закріплюється найбільш успішний та перевірений експериментуванням комплекс виробничих процедур. Вона є еволюційним інтегралом міри та порядку виробничого процесу як сукупності процедур, що націлені на досягнення наперед встановленого результату та мають формувати структурну цілісність і функціонально-часову завершеність, які зумовлюють внутрішню техніко-технологічну комплементарність етапів виробничого процесу. Ця процесуальність може бути відтворена та модифікована (удосконалена чи ускладнена) у майбутніх операційних циклах через створення внутрішнього виробничо-технологічного стандарту, що втілюється у технічній документації та

формує основну інтелектуальної власності економічного агента як системи авторських прав і патентів та спеціалізації робітників (людського капіталу). Це знання не є загальною нормою суспільного знання; воно створюється і вкорінюється практичною спеціалізацією. Спеціальний характер виробничого знання формує комплекс унікальних якостей, що виокремлюють підприємця: це знання може бути виокремлено та привласнено, воно формує інтелектуальну власність (створює додану вартість як людський, організаційний та клієнтський капітал) та забезпечує підприємницьку ренту (створює багатство). Ця пошуково-знаннева економічна функція підприємця має особливе значення для трансформаційного суспільства, характерною ознакою якого є стан інституційної аномії (максимальної нормативної невизначеності). Аномія не є станом відсутності норм (анархією). Її специфічною рисою є максимально високий рівень інформаційних витрат на реалізацію комплементарності (з'єднання) економічно ефективної (з мінімальною альтернативною вартістю зайнятості ресурсів) та морально-етичної (соціально прийнятної) поведінки. Базовою структурою, в просторі якої відбувається це з'єднання і зняття соціальної й економічної невизначеності (вибір оптимального) та створення нового практичного знання (виробничої норми, технологічного стандарту), є інституційно-поведінковий комплекс підприємництва.

Масштабні спостереження особливостей індустріальної організації та інноваційної динаміки фірм на межі ХХ–ХХІ ст.²¹², натхненні проблематикою недосконалості людського знання, з'ясували, що виробниче знання не є універсальним та навіть коли воно вже інтерналізоване, не може бути повністю переданим іншій людині та не гарантує його доцільного та коректного практичного використан-

²¹⁰ Kahneman, Daniel. *Thinking, Fast and Slow*. – Farrar, Straus & Giroux., 2011. – 499 p.

²¹¹ Lundvall, B. and Johnson, B. *The learning economy* // *Journal of Industrial Studies*. – 1994. – Vol 1, no 2, pp. 23–42; NIACE (National Institute of Adult Continuing Education, UK). *Widening participation: Routes to a learning society*. // NIACE Policy Discussion Paper. – Leicester: NIACE, 1994; DfEE (UK Department for Education and Employment). *The Learning Age: A renaissance for a new Britain*. – London: The Stationery Office, 1998; Gorard Stephen and Gareth Rees. *Creating a Learning Society? Learning careers and policies for lifelong learning*. – Southampton, The Policy Press, 2002. – 192 p.; Stiglitz, Joseph E. and Bruce C. Greenwald. *Creating a Learning Society: A New Approach to Growth, Development, and Social Progress*. – Columbia University Press, 2015. – 406 p.

²¹² Loasby, Brian J. *Knowledge, Institutions and Evolution in Economics*. The Graz Schumpeter Lectures. – London: Routledge, 1999. – 168 p.; Richard N. Langlois, *The Dynamics of Industrial Capitalism: Schumpeter, Chandler, and the New Economy*. The Graz Schumpeter Lectures 2004. – London: Routledge, 2007. – 98 p.; *Managing in the Modular Age: Architectures, Networks and Organizations* / Edited by Garud, Raghu, Arun Kumaraswamy, and Richard N. Langlois. – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – 424 p.; Nelson, Richard R., and Sidney G. Winter. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. – 437 p.; Dalum, Bent and Villumsen, Gert. *Are OECD Export Specialisation Patterns «Sticky»? Relations to the Convergence-Divergence Debate* // DRUID Working Papers. – № 96-3. – 1996. – 27 p.

ня. Це зумовило академічний та практичний інтерес до питань проектування та узгодження технологічних стандартів, управління якістю виробничих процесів та рентабельності використання штучних експертних систем, які провідні компанії почали активно використовувати у 1980-х роках.

Поширення впливу знання на економічну ефективність демонструє динаміка частки інтелектуального капіталу у ринковій вартості найбільших компаній США (S&P 500), яка впродовж понад чверть століття перевищувала дві третини ринкової вартості та продовжує зростати (рис. 7).

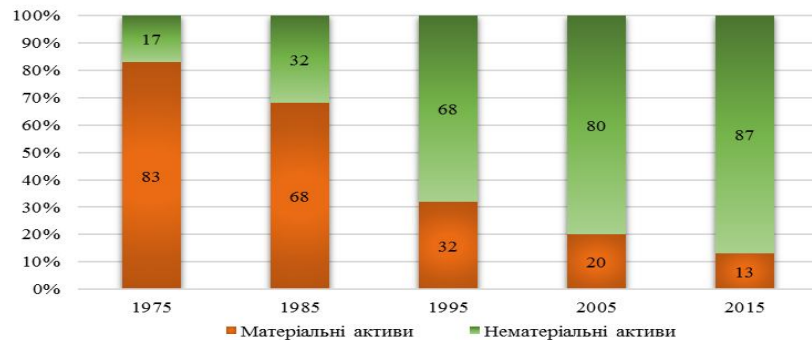

Рис. 7. Структура ринкової вартості 500 найбільших компаній США (S&P 500) у 1975–2015 рр. у розрізі матеріальних і нематеріальних активів

Джерело: за даними Ocean Tomo, LLC. Annual Study of Intangible Asset Market Value. – <http://www.oceantomo.com/2015/03/04/2015-intangible-asset-market-value-study/>

Загальновизнаним сьогодні є твердження про виняткову значущість інноваціо-технологічного чинника в умовах становлення інформаційної економіки та проліферації глобальних мережевих структур. Проте сучасні історичні дослідження економіки передновочасної та ранньої новочасної Європи свідчать про вирішальну роль чинника інтелектуального капіталу у процесах економічного розвитку вже того періоду. Так, А. Гріф пише, цитуючи першого технічного експерта патентного офісу Великої Британії, створеного у 1852 р., Беннета Вудкрофта, що «майже всі винаходи, на яких її [Великої Британії] колосальна система виробництва була заснована, були зроблені окремими проєктувальниками, в основному бідного і

невизначного стану, що працюють без сторонньої допомоги»²¹³. Слід відзначити, що до 1852 р. британські патенти вже оформлювалися (однією з перших робіт Вудкрофта були алфавітний та предметний покажчики патентів 1617–1852 рр.), не існувало лише єдиної служби, яка б виконувала регулярну та систематичну роботу в цій сфері. Дослідження цих та подібних документів щодо патентної активності, що збагачують фактичними даними розуміння феноменів та динамізму доіндустріального розвитку Європи, дозволяють вважати досить виваженим твердження сучасних ревізіоністів щодо поступовості, проте постійності, суспільно-економічних змін періоду, що передував Індустріальній революції. Економічному «буму» і розквіту індустріальної форми господарювання передував період створення та первинного накопичення людського (знань, технічних навичок, раціоналізаторських здібностей, норм трудової мобільності та етики праці) і соціального (корпоративної культури, організаційних норм неперсоніфікованого обміну, правил громадської і колективної відповідальності) капіталу, на фундаменті якого відбулося економічне зростання другої половини XIX ст.²¹⁴. Згодом накопичення саме цих чинників капіталізації призвело до якісних змін у європейській системі господарювання, відомих як Індустріальна революція.

Сьогодні світова економіка стоїть на порозі Цифрової революції, контури якої було окреслено в першій доповіді Національної Американської академії наук (National Science Foundation) «Конвергент-

²¹³ Greif, Avner. Social Organizations, Violence & Modern Growth // American Economic Review: Papers & Proceedings. – 2013. – № 103(3). – P. 534–538.

²¹⁴ Слід відзначити, що особливості змістовного наповнення окремих англійських слів, що були у поширеному буденному вжитку до середини XIX ст., на наш погляд, передають дещо інші, ніж зараз, сенси. Так, «trade», яке зараз перекладають (особливо не носії мови) суто як «торгівля», означало «ремесло; життєвий шлях»; «Professional» після втрати релігійного змісту відповідно до початкового латинського «profiteri» («прийняти обітницю») з початку XVI ст. використовувалося в контексті «зайняття, відносно якого суб'єктом публічно заявлено про майстерність та наявність зазначених навичок», також у сенсі «добровільно визнати, робити публічну заяву»; а етимологія слова «індустрія» й досі використовується відповідно до його латинського походження від «industrious» – «дбайливий, працьовитий, майстерний», тобто той, хто впроваджує знання у практичну дію з певною метою.

ні технології для підвищення людських якостей: нанотехнології, біотехнології, інформаційні технології і когнітивні науки» у 2002 році²¹⁵.

Ознакою нових якостей, що додають інформаційні технології, на початку XXI ст. став розвиток якісно нової інституційної форми міжнародного обміну – так зване розукрупнення мультинаціональних корпорацій та реінжиніринг економічної організації виробництва у формах аутсорсингу й «торгівлі завданнями». Поширення організаційних принципів пошуку резервів підвищення виробничої ефективності створило принципово новий формат міжнародного обміну товарами, послугами, інформаційно-інтелектуальними активами (капіталом) у форматі глобальних ланцюгів вартості (global value chains – GVC's)²¹⁶ та двосторонніх (платформних) ринків²¹⁷. Сучасні цифрові платформні ринки поєднують у собі надзвичайно широкий клас систем глобального комерційного та інформаційного обміну²¹⁸: загальні ринки товарів широкого асортименту (Amazon, AliExpress), технологічно спеціалізовані ринки інформаційних товарів та послуг (Google Play, iStore), соціальні мережі (Facebook, Instagram, Twitter, WeChat, QQ), цифрові медіа-платформи (YouTube, Uvideos, Spotify, Hulu і Netflix), платформні субститути традиційних форм бізнесу (Airbnb, Uber); двосторонні біржі праці (LinkedIn, Lyft, TaskRabbit, UpWork, Amazon Mechanical Turk, Fotolia) та співпраці (Git, GitHub), кредиту (Kiva) й інвестиційних активів (Kickstarter), ринки освітніх послуг, у тому числі безкоштовних (Edx, Coursera, Udacity, Khan Academy).

Окремі типи платформних ринків виконують функцію глобальної маркетингової біржі, що формує додаткові джерела доходів не тільки для власників платформи, а й для її учасників. Так, у 2015 р. сукупний дохід сектора глобальної цифрової реклами становив

170,85 млрд дол. США; розмір глобального ринку медійної реклами все ще значно перевершував, дорівнюючи 513 млрд дол. США; проте темп річного приросту цифрового рекламного ринку перевищив темп приросту медіа-реklamного втричі, склавши 17,8%. Дохід від розміщення цифрової реклами операторів платформ іноді зіставний з основною діяльністю економічного агента (так, дохід корпорації Google, яка у 2015 р. обіймала 33,3% глобального ринку цифрової реклами, у 2015 р. становив 53 млрд дол. США (прогнозні дані щодо 2016 року дорівнюють 57,8 млрд дол. США доходу та 30,9% ринкової частки)²¹⁹.

Економічний потенціал двосторонніх ринків є особливо значущим для економічних агентів країн, що розвиваються, через значну економію витрат входу, яку забезпечує платформна інфраструктура. Розмір цих платформ, обмежений лише Інтернет-доступом, у поєднанні з використанням автоматизованих процесів та штучних експертних систем підтримки прийняття рішень, знижує граничні витрати для операторів платформ практично до нуля. З іншого боку, платформи знижують й трансакційні витрати покупців, надаючи інформацію щодо цін, специфіки, сертифікації якості, рейтингу виробника або продавця, альтернатив вибору продукту тощо. Це суттєво зменшує інформаційну асиметрію глобальних ринків, проте також змінює розподіл ринкової влади серед традиційних ринкових посередників. У країнах з ринками, що формуються, і компанії, і населення можуть використовувати цифрові платформи як спосіб подолання проблем, які існують на внутрішніх ринках, і вибудовувати свою виробничу і маркетингову стратегію відносно глобальної клієнтської аудиторії, мережі постачальників і світового ринку праці. Такі малі, але вже глобалізовані підприємства отримали назву «мікротранснаціональні компанії» (micromultinationals)²²⁰.

Використання інформаційно-цифрових технологій та мережі Інтернет зумовило створення та швидкий розвиток глобальних ринків, але географічні бар'єри для торгівлі та міжнародного обміну та відстань до них пір має значення, про що свідчать численні дослідження окремих ринків, секторів виробництва та фірм відповідно до

²¹⁵ Convergging Technologies for Improving Human Performance: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and Cognitive Science / Edited by Mihail C. Roco and William Sims Bainbridge. – Arlington, Virginia, 2002. – 482 p.

²¹⁶ Marcolin, L., S. Miroudot and M. Squicciarini. Routine jobs, employment and technological innovation in global value chains // OECD Science, Technology and Industry Working Papers. – 2016. – № 01. – <http://dx.doi.org/10.1787/5jm5dcz2d26j>

²¹⁷ Rochet Jean-Charles, Jean Tirole. Platform competition in two-sided market // Journal of the European Economic Association. – 2003. – Vol. 1. – Issue 4. – Pp. 990–1029.

²¹⁸ McKinsey Global Institute. Global flows in a digital age: How trade, finance, people, and data connect the world economy. – McKinsey & Company, 2014. – 167 p.; McKinsey Global Institute. Digital globalization: The new era of global flows. – McKinsey & Company, 2014. – 143 p.

²¹⁹ Google Still Dominates the World Search Ad Market // eMarketer. – Available at: <https://www.emarketer.com/Article/Google-Still-Dominates-World-Search-Ad-Market/1014258>.

²²⁰ McKinsey Global Institute. Digital globalization: The new era of global flows. – McKinsey & Company, 2014. – 143 p.

моделей гравітації (trade gravity models)²²¹: значна частка кожного з основних типів глобальних потоків переміщується в межах сформованих регіональних зон світу, а не між ними. Це особливо стосується людей і потоків даних. Але навіть у торгівлі товарами, де транспортні витрати різко впали в останні 25 років, 35% світової торгівлі, як і раніше, відбувається в рамках регіональних торговельних блоків (зон преференційної торгівлі).

Економічний вплив електронної торгівлі на міжнародних ринках торгівлі є істотним. На відміну від загальної динаміки міжнародної торгівлі товарами, яка зазнала скорочення під час світової кризи 2008 р., сектор е-комерції має стабільно висхідну динаміку. За експертними оцінками, у 2016 р. близько 16–18% (350–400 млрд дол. США) торгівлі товарами кінцевого споживання (business-to-consumers, B2C) в структурі транзакцій електронної торгівлі були міжнародними²²² (рис. 8). За прогнозами експертів МакКінсі, до 2020 року сегмент торгівлі товарами кінцевого споживання досягне майже 30% всього сектора е-комерції, у транскордонному вимірі склавши 1 трлн дол. США. Більшу частку електронної комерції становить транскордонна міжфірмова торгівля (business-to-business, B2B): у 2014 р. вона оцінювалася у 1,8–2 трлн дол. США; в 2015 р. – приблизно 2,2 трлн дол. США, дорівнюючи близько 12% сукупної світової торгівлі товарами за рік²²³.

Таким чином, глобалізація, яка у попередніх хвилях ґрунтувалася тільки на міжнародних політико-правових відносинах між урядами, великими ТНК та міжнародними фінансовими інститутами, починає інкорпоровувати все більше учасників та стає дійсно інклюзивним світовим господарським процесом.

У цьому контексті найактуальнішим питанням для країн з ринками, що формуються, є перехід від реалізації абсолютних переваг у міжнародному обміні до системи порівняльних переваг, ос-

новою яких є високопродуктивний та творчий інтелектуальний капітал в частині його найважливіших компонентів: людського (практичних якостей, кваліфікацій та етичних норм праці)²²⁴ та організаційного (якості виробничих процесів, специфікованих моделей управлінської практики та стандартів організації праці), які у поєднанні створюють синергетичний ефект переходу до якісної кооперації²²⁵ як основи знаннєвої економіки²²⁶ та демократичного суспільства.

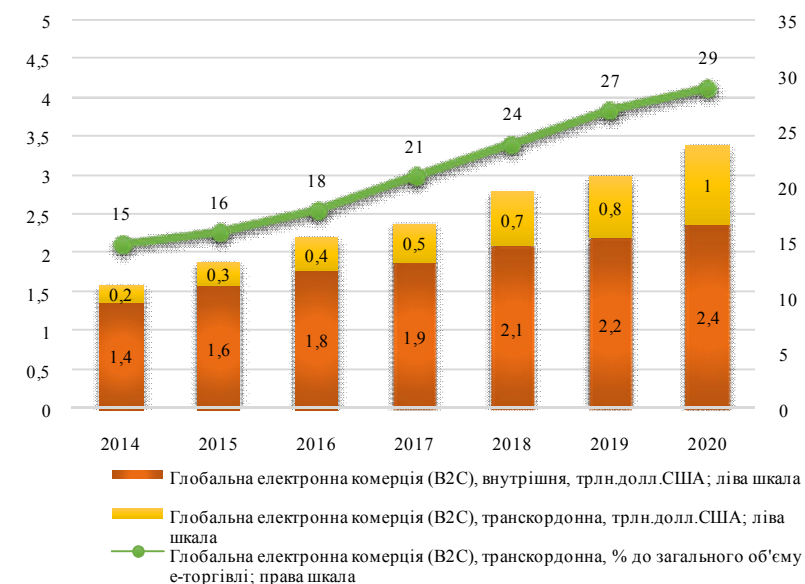

Рис. 8. Динаміка глобальної електронної торгівлі товарами кінцевого споживання у 2014–2015 рр. із прогнозом на 2016–2020 рр.

Джерело: за даними McKinsey Global Institute. Digital globalization: The new era of global flows. – McKinsey & Company, 2014. – 143 р.

²²¹ Head, K. and T. Mayer. Gravity Equations: Toolkit, Cookbook, Workhorse // Handbook of International Economics; Vol. 4, edited by. Gopinath, Helpman, and Rogoff. – Elsevier. 2013; Head, K., Mayer, T. & Ries, J. The erosion of colonial trade linkages after independence // Journal of International Economics. – 2010. – № 81(1). – P. 1–14.

²²² AliResearch. Global Cross Border B2C e-Commerce Market 2020: Report highlights & methodology sharing. – http://unctad.org/meetings/en/Presentation/dtl_eweek2016_AlibabaResearch_en.pdf

²²³ McKinsey Global Institute. Digital globalization: The new era of global flows. – McKinsey & Company, 2014. – 143 р.

²²⁴ Policy Priorities for International Trade and Jobs / Edited by D. Lippoldt, OECD, 2012/ – Available at: www.oecd.org/trade/icite.

²²⁵ Langlois, Richard N., Nicolai J. Foss. Capabilities and Governance: the Rebirth of Production in the Theory of Economic Organization // DRUID Working Paper. – 1997. – № 97–2. – Available at: <http://www3.druid.dk/wp/19970002.pdf>

²²⁶ Loasby, Brian J. Knowledge, Institutions and Evolution in Economics. – Routledge, Taylor & Francis Group, 1999. – 168 p.; Martens, Bertin. The Cognitive Mechanics of Economic Development and Institutional Change. – Routledge, Taylor & Francis Group, 2004. – 205 p.

Отже, глобалізація вступає в нову фазу, яка визначається вже не процесами зняття бар'єрів на шляху міжнародного обміну традиційними товарами, капіталом та працею, а можливостями обміну потоками знання (технологій), даних та інформації. Концептуальний і методологічний інструментарій оцінки такого економічного впливу є ще недостатньо розвиненим для врахування у макроекономічній статистиці міжнародного обміну. Проте зрозуміло, що якісні зміни, які відбуваються у світовому господарстві та транснаціональному управлінні соціально-політичними та економічними процесами, є результатом довготривалої еволюції цих відносин як складної динамічно нестабільної системи. Протягом другої половини ХХ ст. відбулося збільшення кількості гравців міжнародному простору внаслідок звільнення окремих політій від тоталітарних та колоніальних режимів. Це сприяло тому, що довгострокові тенденції посилення інтегрованості світової економіки, що мали конвергентну спрямованість, з середини 90-х років ХХ ст. почали доповнюватися процесами дивергенції: щодо розвитку нових форм обміну (товарної, грошово-фінансової, інтелектуальної, інформаційно-цифрової), щодо диверсифікації суб'єктів обміну та системи права міжнародного обміну, щодо інструментів і форм міжнародної організації (регіональних торговельних блоків, зон преференційної торгівлі, митних союзів тощо). Зниження основних видів трансакційних витрат реалізації контрактів у сфері міжнародного обміну (транспортних, комунікаційних) призвело до зростання ефективності перерозподілу і переміщення виробництв і окремих функціонально-структурних підрозділів у рамках світу та превалювання у структурі міжнародного обміну товарів проміжного споживання та напівфабрикатів. Формування глобальних виробництв та зміни в економічній організації світового простору (транснаціональна корпоратизація, створення систем глобальних ланцюгів вартості, нові форми ринків, глобальні цифрові гроші та розподілені-«smart»-контракти), що мають контрактно-комунікаційну природу, актуалізують необхідність реалізації стратегічних національних програм розвитку сектора виробництва знання як фундаменту порівняльних переваг в інформаційному суспільстві з метою використання потенціалу міжнародного обміну для реконструкції економічного розвитку.

Наукове електронне видання

Бандура Олександр Вікторович
Близнюк Вікторія Валеріївна
Бородіна Олена Миколаївна
Бурлай Тетяна Вікторівна
Галустьян Юлія Марсумівна
Геєць Валерій Михайлович
Гриченко Андрій Андрійович
Гук Лариса Павлівна
Данилова Катерина Ігорівна

Дейнеко Людмила Вікторівна
Джабраїлов Руслан Аятшахович
Меркулова Тамара Вікторівна
Небрат Вікторія Василівна
Никифорок Олена Ігорівна
Пищуліна Ольга Миколаївна
Устименко Володимир Анатолійович
Яременко Олег Леонідович

Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість

Монографічний збірник

Редактор Тацій Т.П.
Оригінал-макет Тацій Т.П.

Підписано у світ 27.12.2016 р.
Об'єм даних 3,68 Мгб

Поліграфічна дільниця ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
тел. (044) 254-20-36, факс (044) 280-88-69

E-mail: eip@ief.org.ua